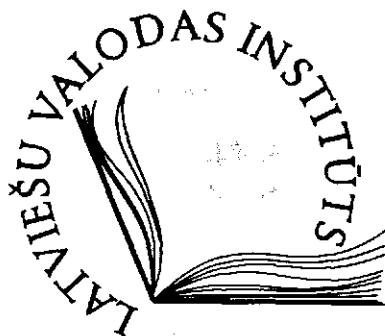

LINGUISTICA

9

LETTICA

2001

LINGUISTICA LĒTĒTICA

LATVIEŠU VALODAS INSTITŪTA ŽURNĀLS

2001

RĪGA

9

Dibinātājs
LU Latviešu valodas institūts
Reģistrācijas apliecība Nr. 000311118

Redakcijas kolēģija
Aina BLINKENA, Ojārs BUŠS, Ina DRUVIETE,
Ilga JANSONE, Jānis VALDMANIS, Andrejs BANKAVS,
Agris TIMUŠKA, Andrejs VEISBERGS, Baiba KANGERE,
Aksels HOLVUTS

Numura redaktori
Ojārs BUŠS, Ilga JANSONE

Redakcijas adrese
Akadēmijas lauk. 1, 902. ist., Rīgā, LV-1050
Tālr. 7227696, fakss 7227696, el. pasts latv@lza.lv

Mākslinieks Juris Riņķis

ISSN 1407 – 1932

© LU Latviešu valodas institūts, 2001

SATURA RĀDĪTĀJS

Benita LAUMANE. Par dažu veterinārijas terminu vēsturi latviešu valodā	5
Albina AUKSORIŪTĒ. Laurynas Ivinskis' mushroom names	34
Ineta KURZEMNIECE. Mantotas cilmes zedeņu žogu nosaukumi latviešu valodā	45
Janina ŠVAMBARYTĒ. Šiaurēs Lietuvas paribio šnektu ištiktukai: struktūra ir reikšmē	73
Jurģis KAVACS. Toponīmu klasifikācijas teorētiskās problēmas	85
Laimute BALODE. <i>kirsn-</i> / <i>juod-</i> / <i>meln-</i> baltu hidronīmijā	110
Aušra ŽEMIENĒ. Moterų pavardžių daryba XVIII a. pab.–XIX a. pr. Mažojoje Lietuvoje (Ragainės aps.)	123
Стасис КЕЙНИС. К вопросу о национальном своеобразии литовской терминологии	138
Angelē KAULAKIENĒ. Lietuviškosios terminijos šaltinių kaitos tendencijos	146
Vida ŽILINSKIENĒ. Lietuvių ir latvių kalbų publicistikos leksikos ir morfologijos raida statistiniu požiūriu	155
Anita NAČISČIONE. Frazeoloģisko vienību stilistiskais lietojums reklāmā	169
Andra KALNAČA. Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpaušme un attieksmes latviešu valodā	176
Ingrīda PAUNIŅA. Prepozīcijas <i>ar</i> un instrumentāla attieksmes substantīva locījuma paradigmā	187
Genovaitė KAČIUSKIENĒ. Daugiaskiemenių vardažodžių kirčiavimo ypatumai šiaurės panevėžiškių tarmėje (audicinis tyrimas)	202

Regina PETKEVIČIENĒ. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesandūrinių žodžių pradiniai fonologiniai atvirieji #V- ir #VC _R - tipo skiemenys	211
Asnate BAŅGIERE. Anaptikse uz morfēmu robežas verba nenoteiksmes formā	220
Māris BALTIŅŠ. Maz pieminēts fakts Jāņa Endzelīna biogrāfijā	227
 ATCERAMIES	
Kārlim Draviņam – 100 (<i>Brigita Bušmane</i>)	230
Krišjāni Ancīti pieminot (<i>Brigita Bušmane, Māra Vīksna</i>)	233
 HRONIKA	
Ceturtais baltistu konference Sanktpēterburgā (<i>Ojārs Bušs</i>) ..	239
Starptautiskā zinātniskā konference "Valoda un augstākā pedagoģiskā izglītība" (<i>Zaiga Ikere, Viktorija Kuzina</i>)	241
Romas simpozijis par frazeoloģiju (<i>Andrejs Veisbergs</i>)	244
Par kontrastīvistiku Kijevā (<i>Andrejs Bankavs</i>)	246
Ikgadējā valodnieku tikšanās Liepājā (<i>Elga Kagaine</i>)	247
Teksts: lingvistika un poētika (<i>Regīna Kvašīte</i>)	250
 ZIŅAS PAR AUTORĪEM	253

Benita LAUMANE

Par dažu veterinārijas terminu vēsturi
latviešu valodā

I. Zīrgārsts

Mūsdienu termini *veterinārija* 'zinātne par dzīvnieku slimībām, to ārstēšanu un profilaksi' un *veterinārs, veterināre* 'veterinārijas speciālists' (LLVV VIII 410) ir latīņu cilmes vārdi (sal. lat. *veterinae* 'darba lopi'). Latviešu valodā minētie vārdi nostiprinājušies 20. gs. sākumā: J. Dravnieka 1913. gada vārdnīcā līdzās kr. *ветеринар* dots *veterinārs* un *lopārsts*, bet blakus kr. *ветеринария* – latv. *lopārstniecība* (Drav. 1913, 63).

Senākie veterinārijas termini latviešu valodā atrodami jau pirmajos leksikogrāfiskajos avotos, starp kuriem 17. gadsimtā izcilu vietu ieņem G. Manceļa, J. Langija un K. Fīrekera darbi.

17. gs. pirmajā pusē vārds *ārste* latviešu valodā tiek lietots gan humānās, gan veterinārās medicīnas speciālistu apzīmēšanai: *ārste* (sal. *ahrste* 'ein Arzt', 'Wundarzt' Lettus 1638, 23, 214) un *zīrgārste, zirguārste* (sal. *Sirrhgahrste* 'Viehe oder Roß-artzt' Lettus, 23; *Sirrhgo-ahrste* 'Pferde-Artzt' Phras. 1638, 363). Kā liecina G. Manceļa dotās vārda *ārste* nozīmes, tas attiecināts arī uz ķirurga specialitāti: v. *Wundarzt* 16. gs. lietots ar nozīmi 'ķirurgs' (sk. Kluge 869).

G. Manceļa darbos līdzās vārdam *ārste* minēts arī *dokteris* (sal. *Docteris* 'ein Arzt' Phras. 400), bet verbs *ārstēt* ilustrēts ar vārdkopu *zirgu ārstēt* (sal. *Sirrhghu ahrstet* 'ein Pferd arzten' Phras. 363). Domājams, ka piemērs nav nejauši izvēlēts, jo vācu 15. gs. rakstu avotos verbu *arz(e)nen* attiecina arī uz veterināriju (sal. v. *Tierarzneischule*, sk. Kluge 32).

Mūsdienu literārās valodas formā vārds *ārsts* ir fiksēts K. Fīrekera manuskriptos, kur blakus arī *ārste* un citi sinonīmi, piem., *dziedinātājs, daktaris*, ar autora skaidrojumiem par to cilmi un lietošanu latviešu valodā (sal. *Ahr(s)ts, Ahrste. Ein Artzt. Sahles-deweis. Dsee-dinatais, Daktaris. Ein Doctor. g e r m. b e ß e r Dsee-deis. dseedeht Heil(en). Sahles deweis. Man sagt auch Daktaris .. Ahrsteschana b e ß e r*

Dseedinaschana das Artzeneyen (sk. Für. Conc. I 43), kā arī atbilstošie verbi *ārstēt*, *dziedināt* u.c. (sal. **ahrsteht** artzeneyen **dseedinaht**, **sahles doht** Für. Conc. I 43).

Līdzīgas piezīmes gan par aizguvumu *ārsts*, gan par labu latviskā vārda *dziedējs* lietošanai devis arī J. Langijs (sal. **Ahrsts** 'ein Artzt'. B e ß e r **Dseedeis**, vom **Dseedäht** heilen. **Ahrsts** ist ein verkehrte d e u t s c h e s Wort. Aber so gebrauchen **Sirgo** **Ahrsts** Viehe oder Roß Artzt. vndt ist dieses Wort so gebräuchlich, dass auch Artzeney genennet wirdt. **Ahrstiba**. in Mancel: Praseolog: Lj. 1685, 11).

Arī 18. gs. avotos aizguvums *ārste* un latviskas cilmes vārds *dziedinātājs* ir semantiski līdzvērtīgi (sal. *dziedinātājs* 'kas zāļu ziņas prot, kas par dakteri mācīts' St. 1789 II 61), tomēr par rakstu valodas vārdiem un terminiem laika gaitā nostiprinājās aizguvumi *ārste*, *ārsts*, *ārstēt*, – sinonīmu rindās tie minēti kā pirmie (sal. v. Arzt – *ārste*, *ārstnieks*, *zāļudevējs*, *dakters*; v. arzeneyen – *ārstēt*, *zāļuot* (*dziedināt*) St. 1789 II 61).

Iekļaujot aizguvumu latviešu valodas sistēmā, ar to veidoti vairāku jēdzienu aprakstoši nosaukumi, piem., *dvēseles ārste* 'mācītājs', *miesu ārste* (sal. **Dwehseles Ahrste**. Seelen Artzt.. Prediger. **Meesu Ahrste**. Leibes Artzt, sk. Für. Conc. I 43), *acu ārste*, *luopu ārste* (Elv. 1748, 65, 265), kā arī dažādi atvasinājumi, piem., *ārstēties* (Elv. 1748, 52), *ārstnieks* 'Arzeneyverstāndiger', *ārstīgs* 'was zur Arzeney dienet' (St. 1789 I 3).

Ne visi minētie atvasinājumi latviešu valodā iesakņojušies: piem., literārajā valodā tagad vairs nelieto nosaukumu *zirgu ārstnieks* (kr. коновал Vald. 1872, 209), savukārt atbilstošais latviskas cilmes apzīmējums *zirgu dziednieks*, *zirgu dziedinātājs* (Rīt. 1929, 54) mūsdienās ieguvis šaurāku nozīmi: sal. *dziednieks* 'cilvēks, kas nodarbojas ar tautas medicīnu' (LLVV II 448).

Par vārdu *ārste*, *ārsts* un *ārstēt* aizgūšanas avotu nav būtisku iebildumu (< vlv. *arste* un vlv. *arsten* ME I 244; sal. vav., lv. *arste*, kas savukārt no vlat. *archiāter*, gr. *archiatros* 'virsārsts'. Kluge 33, sk. LEV I 76), taču tā iespējamais aizgūšanas laiks gan ir krietni agrāks par pirmajiem latviešu rakstu avotiem (kā

norādījis K. Karulis, aizguvums minēts 16. gs. tulkojumos, sk. LEV I 76).

Liecības par aizguvumu lietošanu un tautas medicīnas virzieniem un specializāciju var atrast jau 15. un 16. gs. antroponīmos; piebilstams, ka tolaiku antroponīmos mēdza ietvert norādes par personas amatu vai nodarbošanos.

Apelātīvs ar nozīmi 'veterinārs resp. dzīvnieku, lopu ārsts' ietverts vīrieša antroponīmā **Sirgarst Theodoricus** 16. gs. Rīgā (Blese 248).

Ironiju vai iesauku amata sakarā laikam atspoguļo antroponīms **Hans Poutarst** 1456. g., **Hanyn Poutarst** ap 1459. g. Rīgā (Blese 226; sal. *pauts* 'Ey', *pauti* 'Hoden' Lettus 1638, 56, 92; ME III 130).

Par sieviešu lomu ārstniecībā resp. veterinārijā, iespējams, liecina tādi antroponīmi kā **Katteryne Poutarst(e)** 1453. g. Rīgā (Blese 226) un **Maye Arst** 1506. g. Rīgā (Blese 157).

Līdzīgu raksturojumu pauž antroponīms **Artze Wetsen** 1538. g. Ķekavā (sal. mājv. *Vecenes Dolē*, Blese 273; sal. pv *Weczyn* 1599. g. Salaspilī, Blese 337), kurā uz personas profesiju, nodarbošanos nepārprotami norāda vārds *Artze* 'ārsts'. Mūsdienās par *vecenēm* vai *vecām* tiek sauktas gados vecākas sievietes, kas nodarbojas ar vārdošanu, zintniecību (sal., piem., *īelaīd tik tu svešu veceni kūti, ta redzēsi, ka nūobūrīs* [lopus]. Ērgemē ĒIV III 685; *bi guōj, bet ta* [vienreiz] *vaīrs ne ēd, ne dzēr, līkas, ka tūlīt būs beīgts. bet man Veņņpile bi tād vecē, kas māce atbuīt apakaļ*. Ugālē LPA 1991).

Savukārt no antroponīma **Mathis Sirgəciruenex** 1549. g. Rīgā (Blese 248), kas līdz šim palicis bez skaidrojuma, var rekonstruēt atbilstošu apelatīvu ***zīrgucirulnieks**, kam otrajā daļā ir slāvisms **cirulnieks** 'ķirurgs; feldšeris', kas aizgūts no poļu vai krievu valodas (sal.: "*чырюльник, раньше 'хирург': чырюлик, 1696 г., чирюлюк 1703 г., укр. чирю́лик, чирю́льник. Через польск. сyрулік из лат. chirurgus..*" ЭСРЯ IV 307).

Jāpiezīmē gan, ka vārds **cirulnieks** 17. un 18. gs. latviešu leksikogrāfiskajos avotos, kā arī mūsdienu izloksnēs nav pamanīts; 19. gs. vārdnīcās lietots ar nozīmi 'feldšeris: *cirulnieks* 'ein Feldscheer' (U 1872, 350), sal. **pelčers, cirulniks** (U 1880,

280). J. Kurmina vārdnīcā minētais vārds *ciruļiks* 'asinslaidējs; feldšēris' ir pārņemts no poļu valodas (sal. Cyruлик. Archiatros. Cyruļiks, asznia lajdejsz, wasału darejtoisz. Kurm. 1858, 19).

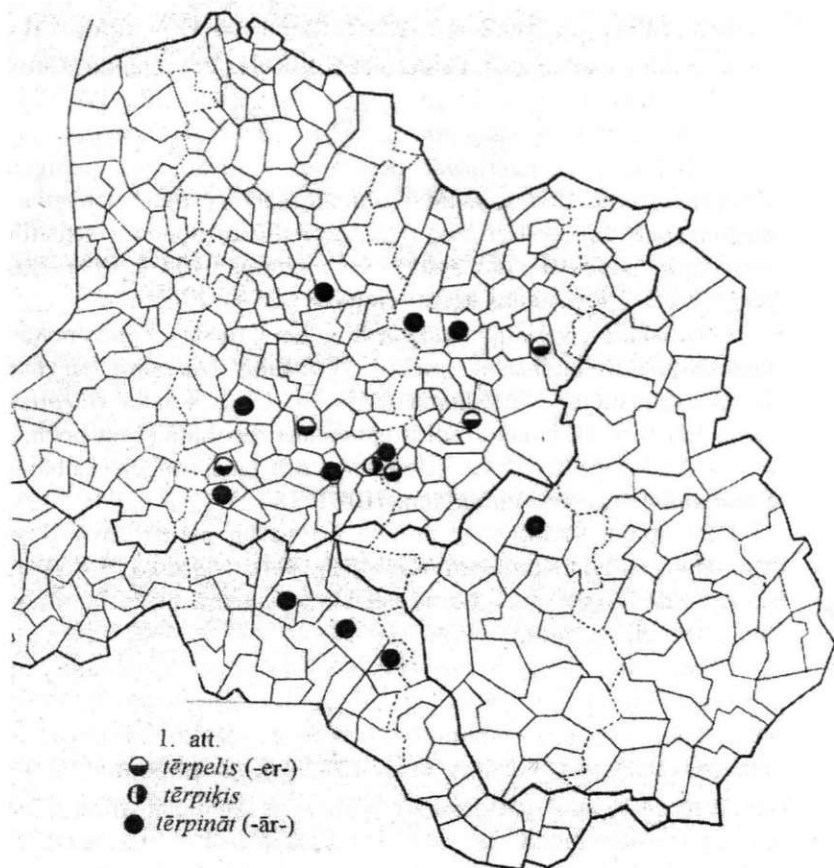
Tādējādi 16. gadsimta vārds **zirgucirulnieks* liecina par profesionāliem – ceļojošiem zirgu dziedniekiem un kastrētājiem. To balsta arī 19. gs. un 20. gs. teksti un nostāsti par *k r i e v u ungu r i e m* un *r ū n i ķ i e m* ("Rūna ērzeļus, kuiļus, aunus un suņus. Ērzeļus – krievu rūniķi, citus lopus – kāds prātīgāks latviešu vecis, aunus (jērus) mēdz rāmīt arī dažas vecākas sievas." Krapē, sk. Etn. II 1892, 185).

Mūsdienu izloksnēs parasti lieto terminu *veterinārārsts*, kā arī nosaukumus *luōpu ārsts*, *luōpu dakteris*, piem., Ērgemē (retāk *dokteris*, ĒIV I 98, 242, III 707), Jaunpilī, *luōpārsts*, *luōpdokters* 't. p.' Vainižos (VIV I 485), *luōpdaktefs* Stendē (LPA), *lūopu dokteris* Izvaltā, Lazdonā vai *ziŗgu dokteris*, piem., Kalupē (KIV I 274).

Tikai Vidzemes austrumos atzīmēts latviskas cilmes vārds *tērpelis* 'ein Pferdearzt' Bērzaunē, Cesvainē, Gulbenē, Madlienā (ME IV 174), sal. *terpelis* Ērgļos (ar *ēr?* ME IV 167).

Ar minēto nozīmi Bērzaunē sastopams nosaukums *tērpīķis* (LPA), kas dots arī 18. gs. avotos ('ein Pferdearzt, der Ader lasst, das Maul reiniget' L 1773, 345; 'Pferde- und Vieharzt' St. 1789 I 316; 'Pferdearzt, Pferd doktor' St. II 455; sal. *tērpīķis* 'ein quasi Menschen- und Vieharzt, der den Finger in den Hals steckt und dadurch Erbrechen hervorruft resp. den Tieren Würmer aus dem Halse zieht' ME IV 174, ar norādi uz 19. gs. avotu). Veterināra nozīmē vārds *tērpinātājs* augšzemnieku izlokšņu formā dots J. Kurmina vārdnīcā (sal. zyrgu leczejtois, tarpynotoisz Kurm. 1858, 54).

G. F. Stenders blakus vārdam *tērpīķis* devis arī verba *tērpināt* skaidrojumu: 'Pferde oder Vieh Aderlassen, Maul reinigen i. c.' (St. 1789 I 316). Savukārt skaidrojuma izvērsums citā vietā papildina ārstniecisko darbību uzskaiti, ietverot arī *k a s t r ē š a n u*: sal. Gebrauch der Pferde: .. adern, Maul reinigen, die Seiten reissen, *tērpināt*, *āderēt*, *muti tīrīt*, *paslepenes plēst* (St. 1789 I 454).

Vārda *tērpināt* 'dziedināt, ārstēt zirgus, arī cilvēkus' (sal. 'Pferden das Maul reinigen; Pferdekuren machen, etwa auch bei Menschen' U 1872, 304) ģeogrāfiskā izplatība Latvijā norāda uz tā piederību galvenokārt sēliskām izloksnēm (sk. 1. att.): tas reģistrēts Bērzaunē (ar *ēr*), Lizumā, Raunā (ar *ēr*); 'Pferden das Maul reinigen' Bērzaunē, Cesvainē, Sausnējā, Varakļānos, Zaubē (ar *ēr*), Zasā (zirgam ienāši; *jātērpina kakls* ME IV 174), Sunākstē (*izbraucīt kumeļam ar kādu suseklīti cirmeņus nuo rīkles* EH II 678); *iztērpināt* 'dem Hals vom Schleim reinigen' Zasā (*iztērpināt kaklu*), ar līdzīgu nozīmi arī Vestienā (*iztērpināt zirgam muti vai zuobus* ME I 817); ar tālāku nozīmes attīstību *iztērpināt* 'izmeklēt (pie ārsta)' Vecpiebalgā (EH I 489). Sal. *tērpīt* Zasā ('Pferden das Maul reinigen' ME IV 174).

Fonētiskais variants *tārpināt*, kas fiksēts galvenokārt augšzemnieku izloksnēs, piem., Bērzaunē (*tārpināt zirgus*), Biržos, Sausnējā, Varakļānos (ME IV 150), Rankā (*tārpināt zirgu* EH II 671), laikam radies pārskanās rezultātā ('mit hochle. *ā* aus *ē*?' ME IV 174); sal. *patārpināt* 'ausreininigen' Lubānā, Praulienā, Sarkaņos, Varakļānos (EH II 181).

K. Ulmaņa vārdnīcā ir minēta arī verba pamatforma *tērpt* 'Pferden das Maul reinigen' (U 1872, 304), kas dota bez avota norādes un, iespējams, liecina par vārda samērā plašo lietošanu Vidzemē 19. gadsimtā.

Cīlmes ziņā vārdi *tērpelis*, *tērpīķis* 'zirgu ārsts, dziednieks' un *tērpināt*, *tērpt* 'ārstēt, dziedināt (zirgus) lopus' tiek atvedināti no verba *tērpt* senākās nozīmes 'tīrīt, post', ar ko saistāms arī apelatīvs *tērpums* 'posums resp. tīrīta pļava' (toponīmi ar šo leksēmu sastopami galvenokārt Kurzemes ziemeļaustrumos un Zemgales rietumdaļā, sk. ME IV 174, *tērpt* II; par nozīmju attīstību K. Karulis LEV II 393).

Šādu skaidrojumu balsta arī daži semantiski līdzīgi nosaukumi slāvu valodu izloksnēs, sal. poļu *čyśćić* 'tīrīt; kastrēt', bkr. *чысчыць* un ukr. *чучуму* 't. p.' (AGWB 166, 169), slovēņu *čistiti* 'tīrīt; retināt; kastrēt' (sk. *čistiti ЭССР IV 120), kā arī poļu *czyściciel* 'kastretājs' (AGWB 173). J. Kurmina vārdnīcā minētais vārds *tīrīts* 'kastrets' (sal. *wucyns tejrejts*, poļu *skop* Kurm. 1858, 197) ir vai nu augšzemnieku izloksnēs lietotā verba

tērpīnāt 'tīrīt; dziedināt zirgus' sinonīms, vai arī ir atbilstošā poļu (baltkrievu) termina kalks.

Senāk ar zirgu dziedināšanu un kastrēšanu nodarbojās arī kalēji un zirgu tirgotāji. Par to liecina atsevišķu vārdu semantika: sal., piem., *barašņiks* 'dziednieks' Adulienā (*a:ī^u pīe ba:rašņik^u, leļi izārstē tuo 've:|a.koūlu* [zirgam]) un *barošņiks* 'cilvēks, kas tirgojas ar zirgiem' Ērgemē (*barošņiks i tāt, kas brāuc a zīgim aņdelētu* ĒIV I 155); ar šo nozīmi *barušņiki* arī Sinolē (SIA 153), *barišņieks* Kalupē (KIV I 167) un *zīgbaročiks* Vainižos (VIV II 546); aizgūti no kr. *барышник* (novēc.) 'uzpircējs; zirgu tirgotājs; zirgu mījējs'.

19. gadsimta rakstu avotos zīrgārsta apzīmēšanai reģistrēti vēl citi slāvismi. Viens no tiem ir J. Kurmina vārdnīcā minētais *zirgu lečūtājs* (sal. zyrgu leczejtois Kurm. 1858, 54), kas atvasināts no aizgūtā verba *lečīt, lečēt* 'dziedināt, ārstēt' (sal. *izlečēt* 'veselu darīt, dziedināt' U 1872, 88).

19. gs. rakstu avotos sastopams arī slāvisms *kanavals* (sal. Konowal. Veterinarius, eqvarius medicus. Zyrgu wasału daritois, kanawals, zyrgu leczejtois, tarpynotoisz Kurm. 1858, 54), sal. *kanevals* 'Pferdearzt' (U 1872, 101; U 1880, 568), kas aizgūts no poļu *konowal* vai kr. *коновал* 'простой, неученный конский лекарь, ремеслом этим промышляют цыгане и другие' (Даль II 156; etim. sk. ЭСРЯ II 311; sal. *коновал* 'zīrgārsts; kalējs, kas zirgus arī ārstē' Drav. 1913, 327).

Par minēto aizguvumu izplatību latviešu izloksnēs ziņu maz: pagaidām tikai no ziemeļrietumu Vidzemes zināms *kaņvalis* 'kastrētājs', piem., Jeros (*tuōs, kas rāmi zīrgs un jērs, un siveņs, tuōs sāūc pa kaņvalim* Apv.).

Kā norāda igauņu valodniece M. Muste, igauņu valodā no krievu valodas aizgūtie ig. apv. *kanaval, kunoval* ('Pferdecastrierer' Wied. 199, 411), *konoval* ('Thierschneider, Verschneider v. Pferden' Wied. 338) sastopami galvenokārt izloksnēs gar Peipusa ezeru (aizguvums fiksēts jau 18. gs. rakstu avotos, sk. Must 119, 120).

Samērā plaši atbilstošie slāvismi reģistrēti lietuviešu izloksnēs: sal. liet. apv. *kanavōlas* 'zirgu ārsts, veterinārs'

Ignalinā un citur (LKŽ V 199), *kanivolas* 't. p.' Paņevēžā, Lišķavā (LKŽ V 210); ar tālāku nozīmi liet. apv. *kanavōlas* 'iesms; nūja; urķis' (LKŽ V 199) un verbi *kanavōlinti*, *kanevōlinti*, *kanivōlyti* 'tīrīt, bakstīt' (LKŽ V 199, 208, 210; sal. *arklio dantis kanavōlijau* Jurbarkā LKŽ V 210).

Par aizguvuma *kanavals* 'zirgārsts' lietošanu senāk arī latviešu austrumu izloksnēs netieši norāda leksēmas pārveidojumi ar tālāku nozīmi: sal. *kanavāle* 'nūja, vāle' Drustos, *kanuvāle* 't. p.' Lazdonā, *kaņavāle* Sausnējā (sal. *kanuvāle* – *liela kuoka vāle, ar kuŗu, malku skalduoť, sit pa cirvja pietu* Lazdonā ME II 153, sk. arī EH I 583) un *kantavāle* 'veļas vāle; sitamais' Dzērbenē (ME II 156), kurus V. Zeps ierindojis starp aizguvumiem no igauņu valodas, taču bez pārlicinošas argumentācijas (sk. Zeps 120, 121).

Latviešu valodā blakus aizguvumam *kanevals* ar tautas etimoloģiju radies tā variants *kanevalgs* ('Pferdearzt' U 1872, 101) un atvasinājums *kanevalguot* 'dziedināt zirgus' ('Pferde kuriren' U 1872, 101), sal. *valgs* 'virve; saite; cilpa' un *valguot* 'siet; saistīt; ķert cilpā' (ME IV 444, 445).

Arī nosaukums *kanaraugs* 'zirgārsts' ('der Rossarzt' ME II 153, no Vidiņa manuskripta; sal. cilmes skaidrojumu: "Scheint aus r. *коновал* dass. umgebildet zu sein' ME) pārveidots no aizguvuma *kanavals*, *kanevals* semantiski līdzīgu, bet cilmes ziņā atšķirīgu vārdu ietekmē: sal. *kannaraudzis*, *kannarauģis* 'pūšlotājs, vārdotājs' ('ein Wahrsager, der aus der Bierkanne wahrsagt' ME II 156), *raudzīt* 'vārdot', *zirgam muti raudzīt* 'dem Pferd das Maul reinigen' (EH II 356, 357), *raugāmi vārdi* ('Beschprechungsworte, Besprechungsformel' ME III 485).

Verbs *kandavuot* 'dziedināt lopus' Lazdonā ('Vieh kurieren' EH I 584) vedams sakarā ar vārdu *kaņdavāt* '(zirgu) pātagot, sist' Bērzaunē, Dzērbenē, Vecpiebalgā (ME III 154) un ar plašāk sastopamo *iekandavāt* (zirgu) 'iedīdīt; iemācīt' Kalsnavā, Lubānā, Mēdzulā (EH I 518, bez cilmes skaidrojuma) un *iekandavuot* (cilvēku) 't. p.' Sarkanos (EH). Minētie vārdi aizgūti no čigānu valodas: sal. čig. *kandav* 'klausīt, paklausīt' (ČLAV 70), realizējoties nozīmju attīstībai 'likt paklausīt (sist, iedīdīt, iemācīt, rīkot)' → ('rīkoties, darboties gar lopiem') → 'dziedināt,

ārstēt lopus' (par nozīmju pārnesumu 'sist' → 'kastrēt' liecina ig. *kołkima*, sk. tālāk).

Uz zirgu dīdīšanu attiecas cilmes ziņā neskaidrie vārdi *kandzelēt*, *kancelēt* 'Pferde prügeln, mißhandeln (namentl. von Zigeunern gesagt)' Alojā, Mazsalacā (U 1872, 101), sal. arī *kaņka* 'die Zigeunerpeitsche' Vecsaulē (ME II 154), taču ar veterināriju saistītās nozīmes tiem nav fiksētas.

Līdzīgs semantiskais lauks ir arī apvidvārdam *kaņģerēt*. 19. gs. rakstu avotos tas atzīmēts ar nozīmi 'dziedināt zirgus; (sist)'; sal. *kaņģerēt* 'Pferde kurieren; prügeln' (U 1872, 101), *kaņģerēties* 'sich kuriren' (U 1872, 101).

Ar zirgu ārstēšanu saistītā nozīme reģistrēta galvenokārt Vidzemē, piem., Drustos, Lazdonā (*zirgus kaņģerēt ir zirgus ārstēt, it īpaši zirgam ar birsti rīkli slaucīt, tīrīt*), Raunā (ME II 157).

Vārdam *kaņģerēt* konstatēti vairāki fonētiski varianti un samērā atšķirīgas (tomēr savstarpēji saistītas) nozīmes: sal. *kaņģerēt* (zirgu) 'pātagot, dīdīt' Lazdonā (ME II 157), Limbažos, Salacā (EH I 585); 'vadīt, grozīt' Alūksnē (*kaņģerē zirgu prātīgi* ME); (*iz*)*kaņģerēt* '(iz)rīkot (arī cilvēkus)' Jeros (EH), Vainižos (VIV I 372); *kaņģierēt* 't.p.' Praulienā, Saikavā (arī *kaņģēt* EH), *kaņdžiērēt* 'dzīt, rīkot' Ērgemē (*zirgu kaņdžiērē. .. luopus a. siēva savu vīru kaņdžiērē* EIV II 51).

Kā liecina LU Latviešu valodas institūta apvidvārdu kartotēkas materiāli, minētās leksēmas un to varianti ar līdzīgām (galvenokārt ekspresīvām) nozīmēm Ziemeļvidzemē ir samērā plaši sastopami: sal., piem., *kaņdželēt* (zirgus) 'dzīt, skubināt (ar pātagu)' Mazsalacā, *kaņdžerēties* 'ņemties, rīkoties ap zirgiem' Rankā, *kangarēt* 'izrīkot' Vainižos, *kāņģerēt* 't. p.' Ziemeļi (Apv.).

Blakus verbam *kaņģerēt* 'dziedināt, ārstēt zirgus' ir arī lietvārds *kaņģeris* un no tā ar formantu *-manis* (radies no v. *-mann*, sk. Lgr. 332) atvasināts *kaņģermanis* 'Pferdearzt; neizglītots (prasts) lopu ārsts, rīkļu slaucītājs' Bērzaunē, Cesvainē, Drustos, Ērgļos, Jaungulbenē, Vecpiebalgā (ME II 157); arī 'zirgu tirgotājs, mijējs' Lazdonā ('ein roher Pferdehändler' ME); sal. *kaņģermanis* 'cilvēks, kas mēdz ātri

braukt, dzīt zirgus; cilvēks, kas mēdz rīkot citus' Vainīzos (VIV I 372), *kañdžermanis* 'izrīkotājs' Svētcieņā, *kāņģermanis* 't. p.' Ziemeņi u. c. (Apv.).

Minēto vārdu cilme nav īsti skaidra, tādēļ nevar droši apgalvot, ka nozīmju attīstība 'skubināt (sist, dzīt, dīdīt u. tml.); (iz)rīkot → 'rīkoties, darboties gar zirgiem' → 'ārstēt zirgus' latviešu valodā notikusi patstāvīgi, bez oriģinālavota vai starpniekvalodu vārdu nozīmju ietekmes.

Saknei *kand-* un *kang-* līdzīgi vārdi ar tuvāku un tālāku semantiku sastopami igauņu valodā, taču ticamāk, ka iepriekš minētie vārdi Vidzemē nav ne fennismi, ne arī ģermānismi, bet ir pārņemti no ceļojošo zirgu tirgotāju (argo) reģionālās leksikas, par ko latviešu valodniecībā diemžēl nav ne valodas materiālu vākumu, ne arī pētījumu.

Vārda celms *kanger-* (*kaņģer-*, *kaņģer-*, *kandžer-*), iespējams, fonētiski pārveidots no **kander-*: sal. kr. ziemeļrietumu dial. *кандръчытсья* 'tiepties' (Даль II 84) un liet. apv. *kandričinti*, *kandrūčinti*, *kandriučyti* 'bārt; sist; dīdīt' (*čigonas arklī kandriučija* LKŽ V 205), liet. apv. *kandričas* 'sišana' (LKŽ V 205); sal. arī vācu *Kandare* 'laužņi' un frazeologismu *an die Kandare nehmen* 'saņemt stingri grožos' (vācu valodā vārds aizgūts no ungāru *kantár* 'iemaukti', sk. Kluge 345).

19. gs. rakstu avotā pamanīts arī nosaukums (zirgu) *kauzlava* 'Pferdearzt' (U 1880, 568), kas laikam radies no vārda **kauslava* (sal. *kaúslis*) un saistāms ar verbu *kaūt* 'sist'.

II. Kastrēt, kastrētājs

Nozīmīgas liecības par veterinārās dziedniecības paņēmieniem, tautu un valodu kontaktiem dod leksika, kas tieši saistās ar lopu kastrēšanu.

Latviešu valodas dialektu atlanta (LVDA) un Eiropas lingvistiskā atlanta (ELA) leksikas ilustratīvajos piemēros atrodami tekstu fragmenti un nosaukumi jēdzienu 'kastrēt' un 'kastrētājs' apzīmēšanai (sk., piem., *auns* kastrēts / nekastrēts LVDA 121.–123.lpp.; *kastrēts* ērzelis ELA I 306. jaut. u. c.). Diemžēl jēdzienu 'kastrēt', 'kastrētājs' nosaukumiem latviešu

ģeolingvistikā īpaša uzmanība līdz šim nav pievērsta (LVDA programmā kā atsevišķi jautājumi tie nav iekļauti), tādēļ rīcībā esošie materiāli ir nepilnīgi un nepārstāv visas izloksnes. Tomēr pat relatīvi nepilnīga latviešu valodas materiāla izpēte dod priekšstatu par minēto jēdzienu nomināciju baltu valodās, atsevišķos gadījumos tas papildina sistemātiski vākto un kartografēto slāvu valodu leksikas interpretāciju (sk., piem., Slāvu valodu atlantu, OJA I, kā arī Belostokas austrumslāvu izlokšņu atlantu, AGWB V 1, 68., 69. karti).

Jānorāda, ka mūsdienu latviešu literārās valodas vārds *kastrēt* (LLVV IV 201; *kastrēts bullis*, *kastrēts ērzelis* LVV 145), kas arī izloksnēs plaši sastopams (piem., Asītē, Rendā, Ropāžos, Ziemeņi LVDA, ELA), latviešu valodā nostiprinājies 20. gs. sākumā (19. gs. leksikogrāfiskajos avotos nav pamanīts). Piemēram, vēl 19. gs. beigās K. Ulmaņa 1880. gada vārdnīcā vācu *castriren* latviski tulkots *rāmīt*, *rūnīt*. *Castrāt* – *rāmīts cilvēks* (U 1880, 170), bet jau J. Dravnieka 1913. gada vārdnīcā blakus kr. *kacmpam* latviski ir *kastrats*, *izrūnītais* (Drav. 309).

Izloksnēs parasti tiek lietoti citi verba *kastrēt* sinonīmi. Lai labāk izprastu jēdziena nomināciju, semantiskos procesus, kuru rezultātā vārdi ieguvuši minēto nozīmi, lietderīgi iepazīties ar 19. gs. etnogrāfa vērojumiem un piezīmēm par lopu kastrēšanu.

"Lopu rūnīšanu izdara vecāki cilvēki, lietojami šim nolūkam vecus pucnažus. Nezinu, cik patiesības ir ļaužu valodām, ka dažas vecenes pie rūnīšanas ņemot arī zobus palīgā. Dižus lopus, vismaz mūsu laikos, vairs neiedrošinās šāds tāds nemācījies rūnīt, ērzeļus rūnī mācījušies "unguņi". Mazus lopus rūnījuši brīžiem arī tai kārtā, ka pautu aptinuši ar zirga aškiem un jāvuši tiem nopūt un atkrist. Pēc izrūnīšanas dzīslīņas nosējuši ar diegu, lai netek asinis." (Etn. II 1892, 167).

Iepriekš pieminētais un rakstu valodā lietotais vārds (*iz*)*rāmīt* '(iz)kastrēt' izloksnēs sastopams plaši, – konstatēts galvenokārt Latvijas austrumdaļā (sk. 2. att.): Vidzemē, Sēlijā, Latgalē, piem., Alūksnē (*kas rāmija, tas lai dziedē*), Mazsalacā, Raunā, Valmierā (ME III 496), Aknīstē, Aulejā, Bebreņē, Jeros, Liepnā, Mālpupē, Raiskumā, Salacā, Skaistā, Sunākstē, Varakļānos, Vecpiebalgā, Zvirgzdenē (EH II 361). Pēc izlokšņu materiāliem (sk. LVDA 121.–123. lpp., ELA I 314., 320., 321. jaut., Apv.), arī Ainažos, Duntē (*oūnc bi izrāmīc poūturs. ziřks ir izrāmīc*

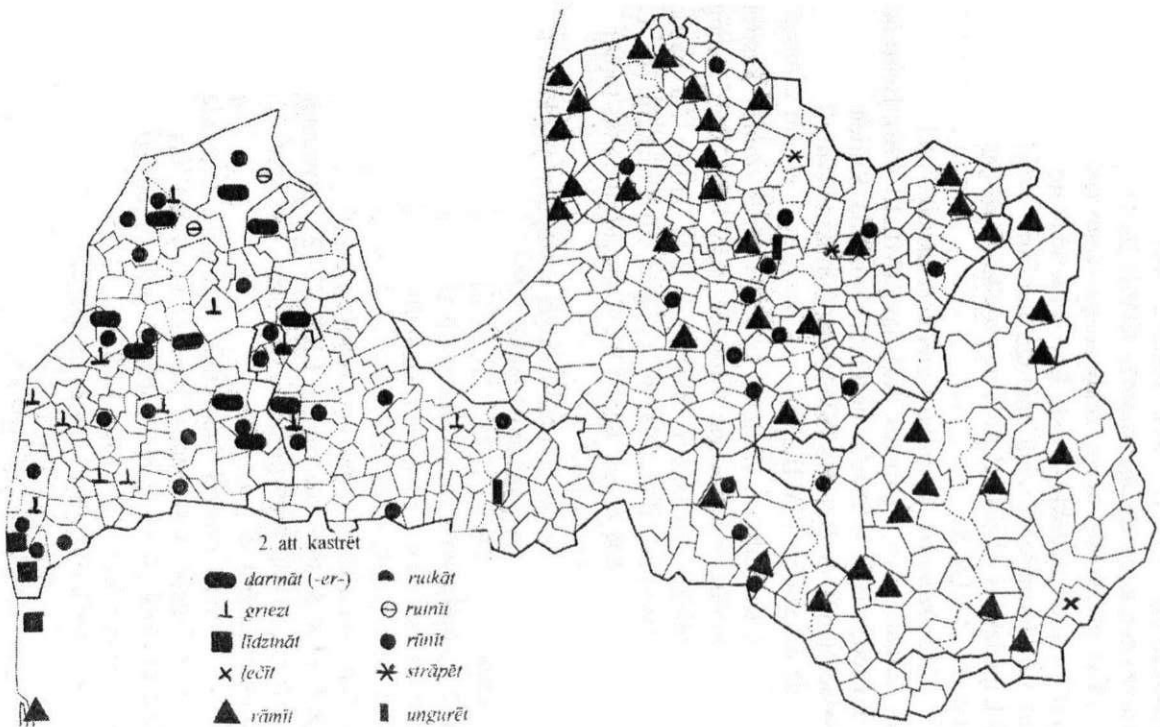
ērzelš LVDA), Ērgemē (ĒIV III 181), Galēnos (*lai vučiņi t'ik dāuž' naskrāid'eit, tūs rùom'eja* LVDA), Idū, Kalsnavā, Kalupē (*četri god'i vacu ziřgu rùom'ej, ka styprys zyřks saauk..* KIV II 286), Kauguros, Liepupē, Liezērē, Nīcgalē, Ozolainē, Preiļos, Rencēnos (*āunus mūsputē ne viēnc nerāmija*), Sinolē (*ř'amītu ģřzeli sauce pār ziřgu*), Svētcieņā, Šķilbēnos (*ierzel'i rùom'ej*), Tilzā, Vainižos, (*saciļ rūnit un saciļ rāmit* VIV II 239), Ziemeņi, Zaubē (*kas nau rāmic, tuō pa šķiēli sauc* LVDA); sal. *rāmēt* 't. p.' Kuršu kāpās (*rāmeți* Pl. Kurs. 76).

Rakstu avotos vārdu *rāmīt* 'kastrēt' lieto kopš 17. gs. (sal. *rāmīt* 'mönchen, verschneiden', *rāmīšana* 'mönchung, ausschneidung' Lettus 1638, 126; ar piemēriem *avenu rāmīt, izrāmīt, rāmīts āzis, vērsis rāmīts*; sal. arī *kad Jāhram astoņas deenas wātzam ar Sirrgha-sarreem tohs Pautiņus no-seen, tad wings labbake is-augh, nhe ka us audsis rahmietz* 'wann ein Lamb von acht Tagen mit Pferd-haaren abgebunden wird, so wachst er besser, alls wann er gross worden, und denn geschnitten wird' Phras. 1638, 269).

17. gs. otrā pusē vārdnīcās blakus vārdam *rāmīt* dots arī *rūnīt* (sal., piem., *aven rāmīt* Lj. 1685, 21; *rāmīt, izrāmīt* (*rūnīt, izrūnīt, izlīdzināt*) 'mönchen, verschneiden'. *Ir tas vērsis rāmīts! .. izrāmīts, neizrāmīts* Lj. 1685, 210; *vērsīt', auniņ' rūnīt* (*rāmīt*) Lj. 1685, 224); sal. *kapūns, izgriests, rāmīts gailis* Elv. 1748, 111). Šos abus vārdus lieto arī 18. un 19. gadsimta rakstu avotos: sal. v. *ausschneiden – izgriezt, izrāmīt, izrūnīt* (Elv. 1748, 76, v. *kastriren – rūnīt, rāmīt* St. 1789 II 349, U 1880, 438 u. c.). Turpretī mūsdienās tos parasti kvalificē par sarunvalodas vārdiem (sal. kr. *качпуповань – kastrēt, rūnīt sar., rāmīt* KLV 1959 I 615; *rāmīt sar.* LLVV VI₂ 534).

Cilmes ziņā latv. *rāmīt* 'kastrēt', liet. *rómyti* (sal. *išrómyti* 'iškastruoti' LKŽ XI 828) atvedina no adj. *rāms*, liet. *ramūs, romūs, rómus* 'mierīgs, kluss', sal. pr. *rāms* 'pieklājīgs, rātns' (ME III 496, LEV II 103).

Verba *rāmīt* 'kastrēt' motivēti darītāju nosaukumi konstatēti retāk; to ģeogrāfiskā izplatība saskan ar verba areālu latviešu izloksnēs.

Nosaukums *rāmeklis* 'kastrētājs' reģistrēts Bebreņē (Kaldabruņā EH II 301), Kalupē (lieto paretī; *agruōk b'ie rūom'ekl'i, kas vyss lūps rūom'ie* KIV II 286).

Tas atvasināts ar piedēkli *-(e)kl-* (par citām atvasinājumu nozīmēm ar piedēkli *-kl-* sk. Lgr. 349–351) no verba *rāmīt*; sal. arī vārddarināšanas ziņā analogo liet. apv. *romēklis* 'kastrētājs' Klaipēdas raj. (LKŽ XI 827) un *romiklis* 't.p.' Biržos, Zarasu raj. u.c. (LKŽ XI 828).

Vārds *rāmiķis* 'kastrētājs' atzīmēts plašāk – Vidzemē, Sēlijā un Latgalē, piem., Drustos, Kalsnavā (ME III 496), Bebreņē (ar *ā*), Preiļos (EH II 361, ar neskaidru nozīmi), Rūjienā (RN 215), Salacā (EH), Svētcieņā (SVA 95), Vainižos (*vaļg lūkat rāmiķ, kas izrām siveņs* VIV II 238).

Šķiet, ka Kalupes vārdnīcā fiksētais vārds *rāmičs* 'kastrētājs' (lieto paretī; *b'ie zyfgu rūomičs* KIV II 286) atspoguļo augšzemnieku izloksnēm raksturīgo gala zilbes īsā patskaņa zudumu (sk. Latv. dial. 293) un *ķ* resp. *k'* afrikatizāciju (sk. Latv. dial. 299; Kalupē *ķ* > *k'* KIV I 9); tādā gadījumā tas tomēr būtu *rāmiķis* (sk. arī *rāmcis*).

Rakstu avotos nosaukums *rāmiķis* sastopams jau kopš 17. gs. (sal. ar īsu saknes patskani *ramiķis* 'Möncher, ausschneider', bet *rāmītājs* 't. p.' Lettus 1638, 126; ar īsu patskani vārdu pārņēmis arī J. Langijs, taču verba formas un citi atvasinājumi ir ar *ā*, sal. *ramiķis*, bet *rāmīt*, *rāmīšana*, *izrāmīts* Lj. 1685, 210; *rāmiķis* arī St. 1789 I 216, U 1872, 218).

Latv. *rāmiķis* (sal. arī liet. *romikas* 't. p.' ME III 496, *romikis* LKŽ XI 828, siev. dz. *romikē* LKŽ XI 827) atvasināts no verba *rāmīt* ar darītājevārdu piedēkli *-ik-* resp. *-iķ-* (par atvasinājumu citām nozīmēm sk. Lgr. 358).

Nosaukums *rāmcis* 'kastrētājs' reģistrēts Zvirgzdenē (EH II 361), Bērzgalē, Makašēnos, Nautrēnos (Apv.); tas atvasināts ar piedēkli *-(i)k-*, kas palatālā patskaņa priekšā pārvērties par *c* (sal. liet. *romikis* 'kastrētājs' LKŽ XI 828).

Ar to pašu nozīmi izloksnēs plašāk sastopams variants *rāmcis* – reģistrēts Alūksnē, Lubānā (*zirgu romcs*), Nīcgalē (Pas. III 429), Varakļānos (ME III 476), kā arī Baltinavā, Skaistā,

Vecgulbenē (EH II 353), saīsināts laikam no **rāmicis* (ME III 476).

Šķiet, ka Kalupes vārdnīcā dotais nosaukums *ramčs* izlokšnē radies no vārda *ramcis* daudzskaitļa formas *ramči* (sal.: *rāmcy stāigava pa solys. jī braučā i nu Kriv'ejiš. rāmčs il'ik maig'l'is ..* KIV II 286).

Arī nosaukuma *rāmītājs* 'kastrētājs' izplatība izlokšnēs saskan ar atbilstošā verba areālu; darītāja nosaukums reģistrēts Ērgemē, Lazdonā, Liezerē (Apv.) u. c.

Rakstu avotos tas minēts jau 17. gs.: sal. *rāmītājs* 'Ausschneider' (Lettus 1638, 126), *rāmītājs*, *rāmiķis* 'der Kastrirer' (St. 1789 I 216; U 1872, 218). Atvasināts ar darītājbārdu piedēkli *-tāj-*, sal. arī liet. *rómytojis* (ME III 496), *rómytojas* (LKŽ XI 828).

Verba *rūnīt* 'kastrēt' areāls ievērojami atšķiras no iepriekš aplūkotā *rāmīt* 't. p.' izplatības izlokšnēs (sk. 2. att.): vārdu *rūnīt* plaši lieto Kurzemē, Zemgalē, Vidzemē, retāk Sēlijā, bet nav konstatēts Latgalē. Tas reģistrēts, piem., Aizputē, Drustos, Nauksēnos, Praulienā, Sausnējā, Vānē (ME III 571), Aknīstē, Džūkstē, Ērgļos, Īvandē, Saldū, Sunākstē, Vecpiebalgā (EH II 388), Alsungā, Augstkalnē, Blīdenē, Dundagā, Dunikā, Grobiņā (*viēnu ēzeli man nuōrūnija* 'rūnot nobeidza' *uņguris* Apv. 1928), Iecavā, Jaunpilī, Matkulē, Nīcā, Nīgrandē (LPA), Nītaurē, Popē, Rucavā, Sinolē (*rūnīta ēržeļa vāirs nasāuce pār ērzeli* ELA), Skrundā (LPA), Smiltēnē (LTT IV 1774), Stāmerienē (*izrūnīc ierzels ir zirks* ELA), Stendē (Mund. St. 20), Taurenē (*suņa rūnīšana* BW 35074, 1), Vainīžos (VIV II 262; *ja jēr izrūn, ta viņč ir oūniņč* Apv.), Valtaiķos, Ventspilī (*būt' ēdis Janītis. navaid naža, tur nazis palika, kur suni rūnija* RLB ZK 1912, 132), Viesītē, Vīpē, Zūrās (*oūnc i izrūnīc* Apv.). Sal. *nuorūnīt* 'schlecht kastrierend umbringen' Dunikā (*nuorūnīt suvēnu* EH II 82).

Vārds *rūnīt* minēts J. Langija vārdnīcā blakus citiem (retāk lietotiem?) apzīmējumiem: sal. *rūnīt* (*rāmīt, izlīdzināt, mācīt*) ar piemēru *vērsūt'*, *auņiņ' rūnīt* (*rāmīt*) 'das Ochsein etc. schneiden, lichten' (Lj. 1685, 224); sal. *rūnīt* 'wallachen, ausschneiden' (Für.

I 200, II 329), arī *izrūnīt* 'wallachen, kastriren' (St. 1789 I 230); ar šo nozīmi sastopams arī mūsdienu avotos (sal. *rūnīt* sarunvalodas vārds, sk. LLVV VI₂ 720, LVV 664).

Latv. *rūnīt* aizgūts no vlv. *runen* (ME III 571; līdz ar ig. *ruunata* 't. p.' Ket. 346); līb. *rūnā* 'verschneiden, kastrieren' (Ket. 349) savukārt pārņemts no latviešu valodas (Suh. 191).

Ar nozīmi 'kastrētājs' vārds *rūnis* reģistrēts Limbažos (U 1872, 229, ME III 570), Kauguros (*rūnis* 'castrater' PN 118), Nīcā (*atbrauca rūnelis ar vicelēm; brauc, rūni, projām...* BW 34609).

Darītāja nozīmē radies ar vārda pārnesumu no aizguvuma *rūnis* 'rūnīts ērzelis' (sal. *rūnis* 'ein Wallach' Salacā U 1872, 299, ME), kas minēts jau 17. gs. rakstu avotos: sal. *rūna* 'Ross dem verschnitten ist' (Lettus 1638, 145), *rūņa* 'ein geschnitten Pferd, Wallach' (Phras. 1638, 272), *rūns* 't. p.' (Lj. 1685, 224), *rūne* 'ein Wallach' (Für. I 200, II 329), *rūnis, rūnens* 'Wallach /Kastrat/' (St. 1789 I 230), *izrūnīts zirgs, rūnens* (St. II 679, ar atsauci uz J. Langi). Auna apzīmēšanai vārds lietots arī Kuršu kāpās (sal. *runis* 'Hammel' Kur. W. 68).

Latv. *rūne, rūnis* 'izrūnīts ērzelis' līdz ar ig. *rūn* 'Wallach' aizgūts no vlv. *rune* 't. p.' (ME III 570).

Daļa senāko antroponīmu un mājvārdu ar *Rūn-* saistāma vai nu ar kastrētāja nosaukumu **rūne* (kopdzimtes vārds tāpat kā, piem., *ārste, bende*), *rūnis* vai arī apzīmē ienācējus no *Rūnas* resp. Roņu salas: sal., piem., pv *Rune* 1599. g. Salaspilī (Blese 335), *Runen* 1601. g. Smiltēnē (Blese 237) un mājv. *Rūnis* Burtniekos, *Rūnas* Ipiķos, *Rūna* Sēļos, Skaņkalnē (E I 90, 93, 105), *Rūneskalns* Iksķilē (E I 39), *Rūnēni* Allažos, Ropažos, Smiltēnē (E I 35, 57, 83), *Rūnis, Rūnīši* Kauguros (PN 53, 148).

Nosaukums *rūnelis* 'kastrētājs' zināms galvenokārt no Zemgales; reģistrēts Blīdenē, Džūkstē (EH II 388; *rūneļi senāk staigāja apkārt, ādas tašas bi kaklā un pavasaŗuods nāca rūnīt zir'gus. isrūna. zirks paliēk rāms. Apv.*), Nīcā (BW 34609).

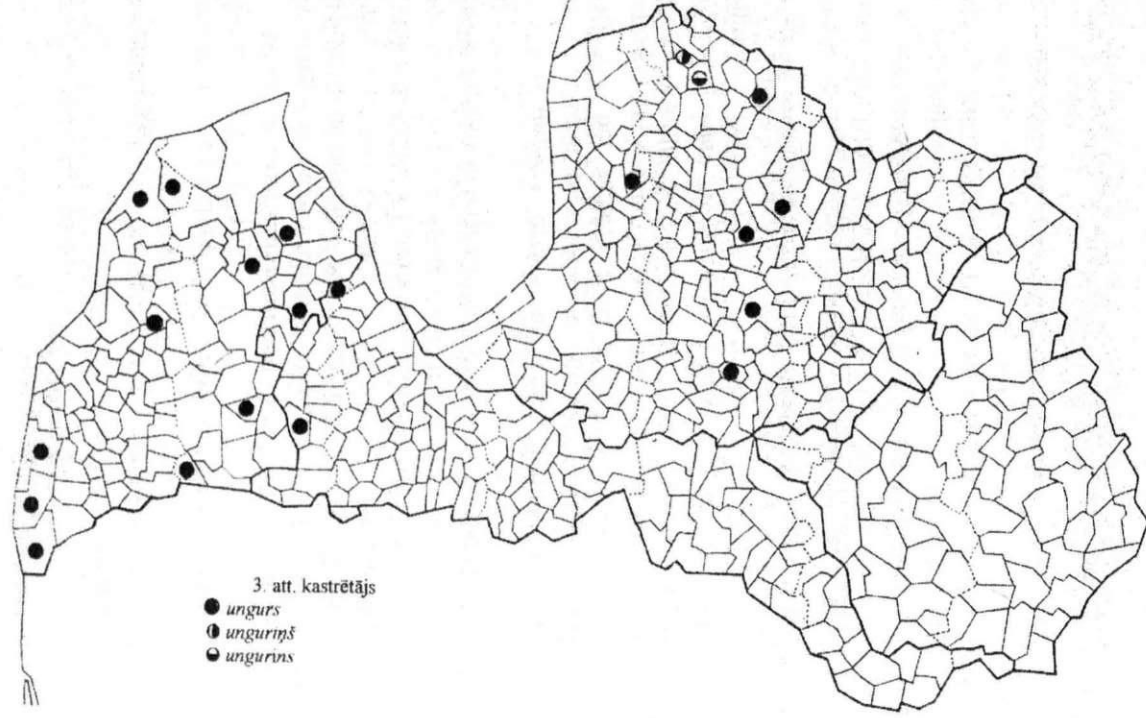
Plašāk sastopams atvasinājums *rūniķis* 'kastrētājs', kas darināts līdzīgi kā latviskas cilmes tās pašas nozīmes darītāja nosaukums *rāmiķis*. Nosaukums *rūniķis* sastopams Aknīstē, Sunākstē (EH II 388), Bebros (Apv.), Bērzaunē (LPA), Mārcienā

("Reiz krievu rūniķis pamācījis saimnieku, lai tas uzliekot ēdienu uz galda.." Pas. XV 186); Nīgrandē, Rucavā (LPA); Praulienā, Viesītē, Vecgulbenē (FBR V 153), Vainižos (VIV II 262; arī *ērzeļrūniķis, zirgrūniķis* VIV I 199, II 547).

Ar izskaņu *-tājs* atvasinātais nosaukums *rūnītājs* reģistrēts Bērzaunē (LPA), Dzelzavā (*suņu rūnītājs*), Sarkaņos (Apv.), Puzē (LPA), Saldū (ME III 571), Ventspilī (LPA), Zaļeniekos (*dreimanim divi puīši, abi divi amatnieki: viens bij kuliņu rūnītājs.* BW 35074).

Atvasinātie darītājosaukumi minēti 18. gs. vārdnīcās: sal. v. Ausschneider oder Lichter – *rūnītājs, rūniķis* (Elv. 1748, 76); dažkārt dotas norādes par vārda lietošanu arī ar šaurāku nozīmi 'cūku vai zirgu kastrētājs': sal. *rūniķis* 'der die Profession zu wallachen treibt, z.E. ein Schweinschneider' (St. 1789 I 230) un *Pferdeschneider – rūniķis* (St. II 455), uz ko norāda arī 19. gs. teksts: *ērzeļus krievu rūniķi mēdz rāmīt* Krapē (Etn. II 185, ME III 570).

Vārds *ungurs* 'ērzeļu, arī citu dzīvnieku tēviņu kastrētājs' latviešu literārajā valodā tiek uzskatīts par novecojušu (LLVV VIII 81), bet samērā plaši sastopams izloksnēs – Kurzemē, Zemgalē un Vidzemē (sk. 3. att.): piem., Dzirciemā (Etn. 1894 IV 5), Īvandē, Saldū (EH II 713), Kandavā, Laidzē (*atnāc uņgurs, jarūne tiē ērzelēn* VLIR VIII 278), Grobiņā, Nīcā, Nīgrandē, Popē (*uņģers – tas, kas .iz'griēš i'os ku:meļs. kas te:kļs un sivans .iz'griēš, tuō pa uņģer .ne'souc*), Rucavā (LPA), Stendē (o-c.; *zils biks ir uņgu:r biks* Mund. St. I 85), Ventspilī (lieto reti); Blīdenē (EH II 713); Ērgemē (*uņguri i ēzeļu rāmītāji.. viņi riņķī staīgāja* [pa mājām] ĒIV III 590), Liepkalnē ("Gadījies, ka tajās mājās ienācis kāds krievu ungurs." Pas. XIII 441), Raunā (ME IV 299), Smiltēnē ("..saimnieks sūdzējies krievu unguram, kas atradis viņa kūtī zirga žokļa kaulu, ko krievs nezkur aiznesis." Pas. XV 183), Vainižos (*ērzeļrūniķis – uņguŗ – rūniņ kumeļs.* VIV II 455), Vecpiebalgā (EH II 713); sal. *unguriņš* 't.p.' Rūjienā (*zirgu rāmiķus sauc par unguriņiem* RN 215), *uņgurins* Jeros (*agrak tād uņgurin staīgaļ pa mājām un, kam bij siveņ vai kuļ jārām, tiē ta dariļ*).

Apelatīva *ungurs* (*unguriņš*) 'kastrētājs' areāls saskan ar līdzīgu mājvārdu izplatību Vidzemē: sal. mājv. *Unğuri*, piem., Mārupē, Babītē, Burtņiekos (E I 37, 54, 90), Mazstraupē, Kūdumā, Vilzēnos (E I 105, 108, 112), *Unguriņi* Çoņos (E I 95).

Tikai sporādiski reģistrēts atbilstošais verbs *ungurēt* 'kastrēt': Drustos, Mežotnē (ME IV 299).

G. F. Stenders, atsaucoties uz J. Langi, vārdu *unguris* fiksējis ar nozīmi 'ungārs' un 'kleperis (par zirgu)' (sal. *unguris* 'ein Unger (it. ein Klepper. L)' St. 1789 I 335; sal. *klepers* 'Klepper, kurtzgedrungen Pferd' St. I 386), bet K. Ulmaņa vārdnīcā, lai parādītu minētās nozīmes, izveidoti divi šķirkļi: *Unguris* 'ein Ungar; ein Kastrirer'; *unguris* 'ein Klepper, L.' (U 1872, 320).

Ar formantu *-ur-* etnonīms *ungurs* sastopams arī dainās (sal.: *es šķitu Kārļiti muižnieka dēliņu, bet viņš vecā unğura dēls.* BW 21034, 1 v Vilcē; dziesmas variantos ir arī *sigana dēls*, piem., Zajeņiekos, un *čigāna dēls*).

Vārda pārnesuma 'etnonīms' → 'kastrētājs' motivāciju atklāj teksts no Dzirciema: "Ungari (unguri) senāk nākuši pie mums lopus rāmīt; tagad tas notiek tikai retumis." (Etn. 1894 IV 5).

Līdzīgi nosaukumi kastrētāja apzīmēšanai sastopami arī igauņu un lībiešu valodā, un to kopīgais avots ir vācu valoda (< v. *Ungar* ME IV 299): sal. ig. *uñnur*, ģen. *uñgru* 'Thierschneider, Castrirer' (Wied. 1257), līb. *uñgar*, arī *uñgâr* 't. p.' Kolkā < d. *Ungar*, die Kastrirer waren Ungarn (Ket. 461). Pēc S. Suhonena domām, lībiešu valodā vārds ienācis no latviešu vai vācu valodas resp. no v. *Unger*, *Ungar* (Suh. 234).

Par vārda nozīmes pārnesumu 'etnonīms' → 'ceļojošs amatnieks, tirgotājs u.tml.' → '(lopu) kastrētājs' liecina vēl citi piemēri: sal. liet. *veñgras* 'ungārs; ceļojošs tirgotājs; kastrētājs' (LKŽ XVIII 708), liet. apv. *veñgris*, *veñgrius* 't. p.' un *veñgrinti* 'kastrēt' (LKŽ XVIII 709).

Daļēji to atspoguļo arī latviešu 19. gs. rakstu avoti: sal. latv. *vengris* 'ungārs' (Wengrys nu Wengru zemes Kurm. 1858, 234; Wengri 'die Ungarn' U 1872, 337) un 'zāļu sīktirgotājs' (" .. runowaj taj ab Wengrym stajgòiamim ar zòlom un olejkim." Mac. 1850, 262).

Minētā semantiskā paralēle turpinājumu rod slāvu valodu areālā: sal. poļu apv. *veng'er, vengryn* 'kastrator' Polijas ziemeļaustrumos, bkr. apv. *вэнгар*, ukr. apv. *венгер, венгур* (sk. AGWB 170).

Poļu leksikogrāfiskajos avotos vārdam *węgiel* reģistrēta nozīme 'ceļojošs sīktirgotājs' (sk. Karl. 1919 VII 524), ar līdzīgām nozīmēm arī kr. *венгерци, венгр*; .. также бродячие торговцы, продававшие по городам и поместьям товары и лекарства, по происхождению главным образом словаки из Венгрии (sk. ЭСРЯ I 290).

Galvenokārt tikai Kurzemē lietots vārds (*iz*)*darināt* ar nozīmi 'kastrēt', piem., Alsungā (.. *kam lika kuilenu izdarināt* BW 34863, 1), Dundagā (ME I 440; *izdarañc tēkēls* Apv.), Kandavā, Kuldīgā (ME), Sasmakā (*kuilēnu izdarināt* BW 34863, 1; ME I 725), Lutriņos (*aūns i darināc*), Popē (*ērzelis izda:ran, ka dūj gād vē:c* Apv.); sal. *derināt* 'kastrēt' Remtē (Apv.), *izderināt* 't. p.' Īvandē, Saldū (EH I 316, 441; sal. *derināt* 'darināt; gatavot' Anneniekos, Mežotnē u.c. (ME I 457).

Ar nozīmi 'kastrēt' verbs *darināt* sastopams jau 17. gs. rakstu avotos (sal. *darināt* 'ausschneiden' Für. I 65, II 81; *kuifus darināt* 'Schwein schneiden' Elv. 1748, 234, St. 1789 I 35, sal. v. Verschnittener – *apgraižīts, izrūnīts, derināts* Elv. 1748, 261; .. *darināts (rāmīts)* St. 1789 II 653, wallachen – *rūnīt, izrūnīt, rāmīt, (darināt)* St. II 679; U 1872, 43).

Latviešu valodā verbs *darināt*, kā arī *darīt* ir polisēmisks (ME I 440): sal., piem. (*sviestu darīt* 'taisīt, pagatavot' (galvenokārt Kurzemē, sk. LVDA 72. k.), *alu, dešas darīt* u. tml. (ME I 441); ar līdzīgām nozīmēm arī liet. *darýti* 'darīt, gatavot, izstrādāt u. tml., arī kastrēt' (sal., piem., *vasarā arklī darýti nesveikia* Kretingas raj. LKŽ II 291). Par lietojuma (*iz*)*darināt* '(iz)kastrēt' piederību kursiskajam areālam norāda arī liet. apv. *išdarýti* 't. p.' Kretingas, Ķedaiņu, Ķelmes raj. u. c. Rietumlietuvā (LKŽ II 293).

Semantiskā paralēle 'darīt, strādāt' → 'kastrēt' rodama arī igauņu valodā: sal. ig. *tegema* 'tun (machen), arbeiten; castriren'

(Wied. 1138), *wafja tegema* 'ausmachen..., ausarbeiten; castriren' (Wied. 1140).

Latv. verbam *darīt*, liet. *darýti* pamatā ide. **der-* 'plēst, raut, šķelt' (LEV I 201, 202); senāko nozīmi 'plēst' atspoguļo latv. apv. *darījums* 'plēsums, līdums', taču par fonētiski arhaiskās saknes **der-* saglabāšanos verbā *derināt* nevar droši apgalvot, jo izlokšnēs sastopams *e* resp. *ę* no *a* blakus *r*, piem., *serma* 'sarma' (sk. Latv. dial. 72, 164, Bušmane NI 33).

Kā liecina slāvu valodu piemēri, semantiskā paralēle 'plēst; raut; līst līdumu; tīrīt' → 'kastrēt' ir samērā plaši sastopama: sal., piem., kr. *тепечать* 'корчевать, чистить', poļu *trzebić* 't.p.', arī 'ravēt; cirst (kokus mežā); kastrēt', *trzebiciel* 'kastrētājs' (sk. ЭСРЯ IV 45).

Izlokšņu leksikas vākumos ar nozīmi 'kastrēt' fiksēts verbs (*iz*)*griezt* galvenokārt Kurzemē, retāk Zemgalē, piem., Alsungā (*pautus griezt* BW 35064), Asītē (*izgriēsc ērzelis – kastrēc ērzelis*), Bunkā, Dunalkā, Jaunpilī, Nīcā (*kas nauū isgriēsc, tuō saūc pa tēkuli*), Ozolniekos, Popē (*ērzēļs griēž. tēs negribē viņš izgriēst*), Rendā (*pa zīrg saūc, ka i griēsc*), Valtaiķos, Ziemupē (*aūns – isgriēsc. teķis – priēkš sug^as*).

Nozīme 'kastrēt' verbam (*iz*)*griezt* laikam izveidojusies vācu (*aus*)*schneiden*, (*ver*)*schneiden* '(iz-), (ap-)griezt; kastrēt' ietekmē. Šī ietekme skārusi arī lībiešu un igauņu valodu: sal. līb. *ul̄z-i'edā* 'verschneiden, castriren' Irbē (līb. *ul̄z* 'hinaus' Ket. 451; *i'edā* 'schneiden' Ket. 66); ig. apv. *kohitsema* 'verschneiden; castriren' (Wied. 322). Semantiski līdzīgi apzīmējumi sastopami arī slāvu valodu izlokšnēs (sal., piem., poļu apv. *vyrazać*, ukr. apv. *vupizam* '(iz)kastrēt', sk. AGWB 166, 169).

No nominācijas viedokļa ar iepriekš minēto nosaukumu *izgriezt* saistās *ruikāt* 'kastrēt' Matkulē; vārdu *ruikāt* plašāk sastop ar nozīmi 'neveikli, nelīdzeni griezt; griezt ar trulu nazi', piem., Kuldīgā, Sarkanmuižā (ME III 556), Talsos (EH II 382), Popē (Apv.), Skrundā (LPA).

Analogs semantiskais lauks izveidojies vārdam (*iz*)*ruinīt* Ziemeļkurzemē: sal. *ruīnīt* 'griezt ar trulu nazi' Dundagā,

Vandzenē (ME I 793, III 556), 'nelīdzeni griezt vai pļaut' Ventspilī un 'kastrēt' Dundagā (*izruīnc bulls* ELA), Puzē (LPA).

Verbu *ruīnīt* J. Endzelīns atvedinājis no *rūnīt* 'kastrēt' ("Mit kurischer *i*- Epenthese aus *rūnīt*?" ME III 556; par velāro patskaņu *a, ā, u, ū* un divskaņu *uo, ou* < *au* pārskaņu nākamās zilbes palatālo patskaņu ietekmē lībiskā dialekta izloksnēs sk. Latv. dial. 165, 174).

Ar *ui* resp. ar epentēzi vārds ir arī lībiešu valodā: sal. līb. *ru'inā* '(mit stumpfen Messer) schneiden' (Ket. 346) < latv. *rūnīt*, *ruinīt* (Suh. 191).

Kastrēšanas apzīmēšanai latviešu valodā konstatēti vēl daži reti vārdu lietojumi.

J. Langijs blakus vārdiem *rāmīt*, *izrāmīt* ar to pašu nozīmi iekavās devis arī verbu *izlīdzināt* un tā atvasinājumus, tas norāda, ka vārda ieraksts manuskriptā nav kļūdainis: sal. *rāmīt*, *izrāmīt* (*rūnīt*, *izrūnīt*, *izlīdzināt*) 'mönchen, verschneiden', .. *rāmīšana* (*izlīdzināšana*) 'die Mönchung, Ausschneidung', .. *ramiķis* (*rūnītājs*, *izlīdzinātājs*) 'ein Moncher, Auslichter, Ausschneider' (Lj. 1685, 210).

Ar minēto nozīmi vārds *līdzināt* atzīmēts arī 19. gs. rakstu avotos no Lejaskurzemes (ME II 481, no G. Bražes liter. darba).

Mūsdienās vārds (*iz*)*līdzināt* '(iz)kastrēt' reģistrēts Rucavā un Sventājā (Lietuvā LPA), arī Nīcā (*tag a viēn tuōs* [bārddziņu] *naž^us meklē* [tie], *kas sivēn^us līdzin^a* – *rūnī* Apv.).

Ar šo nozīmi atbilstošais vārds tiek lietots arī lietuviešu valodā Žemaitijas ziemeļrietumos: sal. liet. apv. *lyginti* 'kastrēt' Skodā, Sedā u.c. (*rudenį čia paršelius lyginam* LKŽ VII 470, 471), *išlyginti* 't. p.' Salantu raj. (LKŽ VII 471, 472).

Latv. *līdzināt* radn. liet. *lyginti* 'līdzināt, gludināt, padarīt līdzīgu, salīdzināt', pr. *līgint* 'tiesāt' (sk. ME II 481, DI IV₂ 252, LEV I 520, PKEŽ III 59).

Pārnesuma 'izlīdzināt' → 'izkastrēt' pamatā var būt gan vārdu tiešā nozīme, gan arī lokālā, pārnestā nozīme *'sodīt' (sal. pr. *līgint* 'tiesāt').

Tikai J. Langija vārdnīcā pamanīts vārds *mācūt* 'kastrēt' līdzās citiem sinonīmiem: sal. *rūnīt* (*rāmīt*, *izlīdzināt*, *mācūt*) 'schneiden, lichten' (Lj. 1685, 224).

Vārda pārnesuma pamatā ir nozīme 'pārmācīt, sodīt': sal. *mācīt* 'lehren, unterweisen, unterrichten, it.: üben' (Lj. 1685, 154). Tipoloģisko paralēļu sakarā sk. arī *izstrāpēt*.

Pārnesums 'pārmācīt, sodīt' → 'kastrēt' laikam radies uz dažādu varmācīgu darbību un kastrēšanas paņēmienienu līdzības pamata, ko spilgti ilustrē arī kāda latviešu daina:

Trīs meitiņas māmiņai,
 Visas trīs amatnīcas:
 Viena suņa turētāja,
 Otra pelnu danesēja,
 Jau tā pate lielākā,
 Pie tās suņa rūnīšanas.

BW 35074, 1 Taurenē.

Tikai dažās izloksnēs Vidzemes ziemeļaustrumos konstatēts vārds *izstrāpēt* ar nozīmi 'izkastrēt', piem., Bilskā (*āuni – tādi, kas i izstrāpēti* LVDA), Sinolē (*isstr"āpāc ērželis paliek lānāks* ELA).

Sal. *strāpēt* 'sodīt' (Elv. 1748, 242, St. 1789 I 298, U 1872, 282 u. c.), kas ir ģermānisms (< v. *strafen*); sastopams arī izloksnēs, piem., Ērgemē (ĒIV III 445), Vainižos (VIV II 366).

Iespējams, vārda *izstrāpēt* 'izkastrēt' semantiku ietekmējusi arī vācu vārdu *straffen* 'cieši savilkt' (piem., kastrēšanas laikā dzīvniekam nosienot, nosprostojot asinsvadus) un *strafen* 'sodīt' skaniskā līdzība.

Līdzīgs pārnesums ('varmācīgi ko darīt, piem., sist' → 'kastrēt') ir arī igauņu valodā: sal. ig. apv. *kol'kima* 'klopfen, schlagen, prügeln; castriren (durch schlagen mit einem hölzernen Hammer)' (Wied. 331).

Slāvisms *lečīt* 'kastrēt' sporādiski fiksēts Latgales dienvidaustrumos: Asūnē (*kuryis naļečēic zyřks, tys sāucās kumēš, kuryis lečēic, tys zyřks* ELA).

Parasti vārdu *lečīt*, *lečīt* lieto ar nozīmi 'dziedināt, ārstēt', piem., Kalupē (KIV I 559), Kapiņos (Pas. X 85), Viļānos (Pas. II 57); sal. *izlēčēt, izlēčēt* Neretā ('erleichtern; gesund machen, wenn einer sich überhoben (verhoben, *saraustījies*) hat' U 1872, 88).

Verbs *lečīt* ('heilen, kurieren'; *lečēt, lečīt* un var.) aizgūts no kr. *лечить* (EH I 731) vai poļu *leczyć* 't. p.' (par kr. *лечить* tālāku etim. sk. ЭСРЯ II 477).

Interesanti, ka nozīmju pārnesums 'dziedināt (darīt veselu)' → 'kastrēt' sastopams arī citās valodās, piem., kopš 15. gadsimta augšvācu *heilen* tiek lietots ar nozīmi 'kastrēt (par aitām, cūkām, retāk zirgiem)' (sk. Kluge 298).

Avotu un literatūras saīsinājumi

- AGWB – Atlas gwar wschodniosłowianskich Białostoczczyzny. Tom V. Leksyka 1. – Warszawa 1995.
- Akn. – *Ancītis K.* Aknīstes izloksne. – R., 1977.
- Apv. – LU Latviešu valodas institūta izlokšņu leksikas kartotēka.
- Blese – *Blese E.* Latviešu personu vārdu un uzvārdu studijas / Vecākie personu vārdi un uzvārdi 13.–16. gs. – R., 1929.
- Brück. – *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa 1970.
- Bušmane NI – *Bušmane B.* Nīcas izloksne. – R., 1989.
- BW – *Barons K., Visendorfs G.* Latvju dainas. – Jelgava – Pēterburga, 1894–1915. – 1.–6. sēj.
- ČLAV – *Mānušs L., Neilands J., Rudevičs K.* Čigānu-latviešu-angļu un latviešu-čigānu vārdnīca. – R.: Zvaigzne ABC, 1997.
- DI – *Endzelīns J.* Darbu izlase. Četros sējumos. – R., 1970–1982. – 1.–4. sēj.
- Drav. – *Dravnieks J.* Krievu-latviešu vārdnīca. 1. izd. – R.: Brigaders, 1913.
- EH – *Endzelīns J., Hauzenberga E.* Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai. – R., 1934–1946. – 1.–2. sēj.
- ĒIV – *Kagaine E., Raģe S.* Ērģemes izloksnes vārdnīca. – R., 1977–1983. – 1.–3. sēj.
- ELA – Eiropas lingvistiskā atlanta latviešu valodas materiāli (1. aptauja); kartotēka glabājas LU Latviešu valodas institūtā.

- Elv. 1748 – Liber memorialis letticus, oder lettisches Wörterbuch.. von Caspar Elvers. – R., 1848.
- Etn. II – Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem, II–IV. – "Dienas Lapas" pielikums. – R., 1892–1894.
- FBR – Filologu biedrības Raksti. – R., 1921–1940. – 1.–20. sēj.
- Frisch. I, II – *Frischbier H.* Preussisches Wörterbuch. – Berlin, 1882–1883. – Bd 1–2.
- Für. I, II – *Fennell T. G.* Fürecker's dictionary: the first manuscript.– R., 1997; *Fennell T. G.* Fürecker's dictionary: the second manuscript. – R., 1998.
- Für. Conc. I, II – *Fennell T. G.* Fürecker's dictionary: a Concordance. I (A–M), II (N–Ž). – R.: Latvijas Akadēmiskā Bibliotēka, 2000.
- Karl. – *Karłowicz J.* Słownik języka polskiego. – Warszawa, 1915–1919. – T. VI, VII.
- Ket. – *Kettunen L.* Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. – Helsinki, 1938.
- KIV – *Reķēna A.* Kalupes izloksnes vārdnīca. – R., 1998. – 1. sēj. (A–M), 2. sēj. (N–Ž).
- Kluge – *Kluge Fr.* Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 21. unveränderte Auflage. – Berlin, New York, 1975.
- KLV – Krievu-latviešu vārdnīca. – R., 1959. – 1. sēj. (A–O), 2. sēj. (П–Я).
- Kurm. – Słownik polsko-łacinsko-łotewski, ułożony i napisany przez xiędza J. Kurmina. – Wilno, 1858.
- Kur. W. – *Kwauka P., Pietsch R.* Kurisches Wörterbuch. – Berlin, 1977.
- L – *Lange J.* Vollständiges deutschlettisches und lettisch-deutsches Lexicon. – Mitau, 1773–1777.
- Latv. dial. – *Rudzīte M.* Latviešu dialektoloģija. – R., 1964.
- Lettus 1638 – *Fennell T. G.* Latvian-German revision of G. Mancelius Lettus (1638). – Melbourne, 1988.
- LEV – *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. – R., 1992. – 1. sēj. (A–O), 2. sēj. (P–Ž).
- Lgr. – *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. – R., 1951.
- Lj. 1685 – Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku.

- Pēc manuskripta fotokopijas izdevis *E. Blese*. – R., 1936.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius, 1956–1999. – T. I–XIX.
- LLV – Lietuviėšu-latviešu vārdnīca. – R., 1995.
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. – R., 1972–1996. – 1.–8. sēj.
- LPA – Liepājas Pedagoģijas akadēmijas studentu dialektoloģijas prakses materiāli.
- LTT – *Šmits P.* Latviešu tautas ticējumi. – R., 1941–1944. – 1.–4. sēj.
- LVDA – Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika. – R., 1999.
- LVV – Latviešu valodas vārdnīca / V. Bērziņas-Baltiņas, J. Bičola red. – Amerikas Latviešu apvienība, 1993. 2. izd. – R., 1995.
- Mac. 1850 – *Macilewicz J.* Pawujciejszona un wyszajdi sposobi diel' ziemniku łatwiszu. – Wilna, 1850.
- ME – *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca / Red., papild., turp. *J. Endzelīns*. – R., 1923–1932. – 1.–4. sēj.
- Mund. St. – *Draviņš K., Rūķe V.* Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden. – Lund, 1955–1956. – Bd I–II.
- Must – *Must M.* Vene laensõnad eesti murretes. – Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000. – 660.
- Pas. – Latviešu pasakas un teikas / Sakopojis un rediģējis *P. Šmits*. – R., 1924–1940. – 1.–15. sēj.
- Phras. – *Fennell T. G.* A Latvian-German Revision of G. Mancelius Phraseologia Lettica (1638). – Melbourne, 1989.
- PKEŽ – *Mažulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. – Vilnius, 1988–1997. – T. 1–4.
- Pl. Kurs. – *Plāķis J.* Kursenieku valoda // Latvijas Universitātes Raksti, XVI. – R., 1927 (atsevišķs novilkums).
- PN – *Rūķe-Draviņa V.* Place Names in Kauguri County, Latvia. – Stockholm, 1971.
- Rīt. – Lietuviški-latviska vārdnīca / Sastād. *J. Rīteris*. – R., 1929.

- RLB ZK – Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas rakstu krājums, 16. – R., 1912.
- RN – *Ziema G.* Rūjienas novads. – Rūjiena, 1999.
- SIA – *Putniņa M.* Sinoles izloknes apraksts. – R., 1983.
- St. 1789 – *Stender G. F.* Lettisches Lexicon. – Mitau, 1789. – T. 1–2.
- Suh. – *Suhonen S.* Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. – Helsinki, 1973.
- SVA – *Putniņš E.* Svētciena izloknes apraksts. – R., 1985.
- TIA – *Ūsele V.* Tilžas izloknes apraksts. – R., 1998.
- U 1872 – *Ulmann C.* Lettisch-deutsches Wörterbuch. – R., 1872. – T. 1.
- U 1880 – *Ulmann C.* Deutsch-lettisches Wörterbuch / Bearb. *G. Brasche.* – Riga-Leipzig, 1880.
- VIV I, II – *Ādamsons E., Kagiņe E.* Vainižu izloknes vārdnīca. – R., 2000. – 1. sēj. (A–M), 2. sēj. (N–Ž).
- VLIR – Valodas un literatūras institūta Raksti. – R., 1964. – 8. sēj.
- Wied. – *Wiedemann F. J.* Estnisch-deutsches Wörterbuch. – St.-Petersburg, 1869. (Tallinn, 1973).
- Zeps – *Zeps V.* Latvian and Finnic Linguistic Convergences. – Bloomington (USA) – Hague, 1962.
- Даль I–IV – *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т. I–IV.
- ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас. Вып. 1: Животный мир. – М., 1988.
- ЭСРЯ I–IV – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Перев. и доп. *О. Н. Трубачев.* – М., 1964–1973. – Т. I–IV.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. – Вып. 4 (под редакцией *О. Н. Трубачева.*) – М., 1977.

On the History of Some Terms of Veterinary Science in the Latvian Language

Summary

The article deals with the names of the terms 'veterinarian', 'to castrate', 'castrator'.

The terms of veterinary science *veterinārs*, *kastrēt* consolidated in Modern Latvian at the beginning of the 20th century. In written sources of the 17th – 19th centuries and sub-dialects there were other words – both inherited and borrowed – for the designation of the above mentioned terms.

In the 17th century dictionaries there are words of Latvian origin, e.g. *dziedinātājs* (*dziedējs*), *dziedināt* side by side with Germanisms, e.g. *ārste*, *ārsts* (literary) 'ein Arzt', 'Wundarzt', *ārstēt* 'arzten' (Letuus 1638), which were used for designation of specialists of veterinary medicine as well, e.g. *zīrgārste* ('Viehe oder Ross-arzt' Lettus), *zīguārste* ('Pferde-Arzt'), *zīrgu ārstēt* ('ein Pferd arzten' Phras. 1638).

Evidence of the specialists of folk medicine can be found also in the 15th and 16th century Latvian personal names in forming of which such common names like., e.g. *ārst(e)*, *zīrgārst(e)*, **zīrgucirulnieks* were used.

In the 19th century written sources the following Slavisms were registered with the meaning 'a horse doctor': *cirulīks*, *kanavals*, *kanevals* which have become obsolete nowadays; also in sub-dialects Slavisms like *barašņiks* 'a quack', *kanvalis* 'a castrator' are recorded but seldom.

In Eastern Vidzeme names of Latvian origin *tērpelis* and *tērpīkis* ('ein Pferdearzt'; recorded as early as the 18th century) have been preserved. They have been derived from the verb *tērpt* in its ancient meaning 'to clean'.

Words to be met in Vidzeme like *kaņģeris*, *kaņģermanis* 'a horse doctor' and *kaņģerēt* 'to cure horses', *kandavuot* 'the same' possess a very wide semantics and are unclear as to their origin. They seem to have been adopted from the (argot) regional vocabulary of travelling horse merchants which have not been researched in Latvian linguistics.

Verbs with the meaning 'to castrate' were recorded as early as the 17th century dictionaries: e.g., *rāmīt* (cf. Lithuanian *romýti* 'the same'), *rūnīt*, *izrūnīt* (from the Middle Low German *runen*) and with a transfer of the meaning of the word (*iz*)*darināt*, (*iz*)*griezt*, (*iz*)*lidzināt*, *mācīt* (almost all of these are found in modern sub-dialects).

The words *rāmeklis*, *rāmiķis*, *ramcis*, *rāmītājs*, also *rūnelis*, *rūniķis*, *rūnītājs*, a.o. are used with the meaning 'castrator' in sub-dialects. Their geographical spread coincides with the areals of corresponding verbs.

The word *ungurs* (occasionally *unguriņš*, *ungurins*) met in Kurzeme, Zemgale and Vidzeme has emerged by a transfer of the meaning of the words 'ethnonym' → 'a (cattle) castrator' (the verb *ungurēt* 'to castrate' is recorded but seldom).

It is worth mentioning that in the denomination of the words 'to castrate' and 'castrator' there are several semantic parallels in other languages as well (e.g. Lithuanian, Liiv, Estonian, Russian, Polish).

=====

=====

Albina AUKSORIŪTĖ

Laurynas Ivinskis' mushroom names

Laurynas Ivinskis (1810–1881), an eminent figure of the 19th century Lithuanian national movement in Samogitia, was also one of the most significant creators of Lithuanian terms of natural science.

He was deeply interested in botany and mycology. In 1873 Ivinskis prepared his atlas of mushrooms, in which he presented a scientific description of mushrooms illustrated with drawings. In a congress of botanists in Warsaw this atlas was selected to be sent to Vienna where the world exhibition was to take place. In Vienna this work went missing and later Ivinskis started to compile it anew. It is possible that part of the rough copies of either the old or the new atlas is stored in the department of manuscripts in the library of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore (LLTIR).

Two parts of it – *Agaricus aeruginosus* IV *Pratella* (F1–660) and *Scaurus Agaricus rufo divaceus* (F1–661) – can be obtained in LLTIR at present. These two parts comprise 226 pages with 769 drawings of mushrooms, made by Ivinskis himself. Each mushroom has a separate folder, the first page of which contains the name of the mushroom in Latin, Lithuanian, Polish and sometimes also in German, Czech or Russian. The name is followed by drawings and descriptions in Polish. Ivinskis describes stem, cap, scales, colour, smell and taste of the mushroom as well as its habitat. Descriptions date back to 1868–1874 and 1876. 73 Lithuanian names of the mushrooms are interesting to Lithuanian terminology.

In the surviving manuscript Ivinskis presents 21 names of the genera of mushrooms. Most of these names are neologisms created by Ivinskis. The majority of the names of genera were made using suffixation and only two names are most probably taken from the spoken language of that time: *lapièlajžis*, Lat. *Merulius* (~lapèlaižis, at present *trobagybis*) and *pumpòtaukšzlis*, Lat. *Lycoperdon* (~pumpotaukšlis, at present *pumpotaukšlis*).

Terms in the atlas of mushrooms can be compared with terms in another manuscript of Ivinskis called "Prigimtūmenė" and with terms used by Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849). "Prigimtūmenė" is the largest natural science work of Ivinskis. In the second part of it called "Žolėmina" he presented a systematic list of mushrooms and plants. "Prigimtūmenė" (abbreviated as Pr) has Lithuanian terms with their equivalents in Latin and in many cases also in Polish and German. The Latin genera of *Merulius* and *Lycoperdon* are mentioned in "Prigimtūmenė" as well, e. g. *gajdkojis*, *lapielājzis*, Lat. *Merulius*, Pol. *Stroczek*, Ger. *Aderschwamm* Pr 66, compare *gaidgrybis* PB 124; *pumpòtaukšzlis* (*sküzbezdis*, *kukürbezdis*), Lat. *Lycoperdon*, Ger. *Flockenstreuiling* Pr 62, compare *pampotaukšlis* PB 141.

The greater part of the names of species presented in the manuscript of the atlas of mushrooms belong to the *Agaricus* genera. Its Lithuanian name is *plauskis* (at present *pievagrybis*), compare *plauskis*, Lat. *Agaricus*, Pol. *Bdla*, *bedlka*, Ger. *Blätterpilz* Pr 67. As there is no word *plauskis* in the "Lithuanian Language Dictionary" (LKŽ), it could have been a coinage of Ivinskis. J. A. Pabrėža used a different word to name this genus – *budė* PB 116.

Ivinskis named the genera of *Boletus skiliėmina*, compare Lat. *Boletus*, Pol. *Huba*, Ger. *Röhrenpilz* Pr 67. LKŽ gives another variant of this word *skyliamynas* I, Mt, KŽ "bot. baravykas (Boletus)" LKŽ XII 887, the oldest source of which is indicated as Ivinskis' writings. This inconsistency could have been a mistake in the reading. The neologism *skylėmina* ought to be treated as the main name for the *Boletus* genera given by Ivinskis, which is made from the noun *skylė* (hole) and the suffix *-ėmina* (a variant of the suffix *-menė*). Quite many of neologisms with this suffix and variants of it were given by Ivinskis in his other work "Prigimtūmenė". J. A. Pabrėža suggested naming this genera *skylelių grybas* (see PB 151).

Ivinskis created several names of the genera of mushrooms with the suffix variant *-ėmina* and other variants of suffix *-menė*, e. g. *weliėmina*, Lat. *Isaria* (~*velėmina*: *veltis* (to tousle) + *-ėmina*), compare *weliėmina*, Lat. *Isaria*, Pol. *Włoknica*, Ger.

Keulenschopf Pr 53, *driekys* PB 121; *rūdmīna*, Lat. *Rubigo*, *Uredo* (~rūdmīna: rūdē "rūda" (ore) + -mīna), compare *rūdmīna*, Lat. *Uredo*, Ger. *Staubbrand*, *Zellenbrand* Pr 44, *rudis* PB 148; *digminīs*, Lat. *Hydnum* (~dygminys: dygus (prickly) + -minys, at present *dyglutis*), compare *digminis*, Lat. *Hydnum*, Pol. *Kolczak*, Ger. *Stachelpilz* Pr 66, *gylinykas* PB 125.

Four genera of mushrooms were named by Ivinskis using derivatives of the suffix *-enis*, e. g. *gniauztēnis*, Lat. *Helvella* (~gniauztenis: gniauzta (a cup of the hand/handful) + -enis, at present *bobausis*), compare *gniauztēnis*, Lat. *Helvella* (*Helvelie*), Ger. *Lorchel* Pr 65, *alvytė* PB 111; *mejsēnis*, Lat. *Gymnosporangium* (~meisenis: meisa "mėsa" (meat) + -enis), compare *mejsēnis*, Lat. *Gymnosporangium*, Ger. *Nachtspore* Pr 45; *škukenis*, Lat. *Clavaria* (~škukenis: šukos (comb) + -enis, at present *žagarūnas*), compare *winēnis*, Lat. *Clavaria*, Ger. *Keulentrager* Pr 63, *buožys* PB 117; to name the Latin genus of *Tremella* Ivinskis used the neologism *drėbūnis*, though Latin species of *Tremella mesenterica* he named *gajdkojėnis mejsiėtāsis*, Pol. *Kisielec pomarańczowy*, Ger. *Gallertpilz* (~gaidkojenis: gaidkojis (cock leg-like) + -enis, at present *raukšlinis žiūrytis*).

In addition to the above mentioned derivative *drėbūnis*, Lat. *Tremella* (~drėbūnis: drėba (to tremble) + -ūnis, at present *žiūrytis*), compare *drėbūnis*, Lat. *Tremella*, *Tremelle*, Ger. *Gallertpilz* Pr 63, *žiurytis* PB 164, Ivinskis in his atlas of mushrooms used another derivative of this suffix to name a genus of mushroom, however next to it he also gave a synonym: *ausūnis*, *bobaūsis*, Lat. *Peziza* (~ausūnis: ausis (ear) + -ūnis, at present *ausūnis*), compare *ausūnis* (*bobaūsis*), Lat. *Peziza*, Pol. *Kustrzebka*, Ger. *Becherpilz* Pr 64, *auselė* PB 112.

Two names of genera were made by Ivinskis using the suffix *-ėtras*: *dajliėtras*, Lat. *Telephora* (~dailėtras: dailus (beautiful / refined / graceful) + -ėtras, at present *karpininkas*), compare *dajliėtras*, Lat. *Telephora*, Ger. *Warzenpilz* Pr 65, *karpinys* PB 128; *rudiėtras*, Lat. *Erineum* (~rūdėtras: rūdė (ore) + -ėtras), compare *rudiėtras*, Lat. *Erineum*, Ger. *Trichterflocke* Pr 48 and *rudėtros* "bot. *Erineum*: Mt" LKŽ XI 867, *raudininkas* PB 148.

The suffix *-étras* as well as the previously mentioned suffix *-mina* is rare. Ivinskis liked to form new words with rare and non-productive suffixes. Using the suffixes *-étras*, *-mina* and their variants he made quite a few names of minerals and genera of plants.

Some suffixes are used by Ivinskis only once. Such derivatives naming genera of mushrooms had suffixes *-elē*, *-einis*, *-muo* and *-urys*, e. g. *miēgelē*, Lat. *Cyathus* (~miegelē: miega "aruodas" (bin) + *-elē*, at present *miegē*), compare *miēgelē*, Lat. *Cyathus*, Pol. *Kubek*, Ger. *Becherpilz* Pr 62, *kyyliszunks~ kyliškūnas* PTA 830; *spatējnīs*, Lat. *Spathularia* (~spateinis: spatas "kastuvas" (spade) + *-einis*, at present *skiauterytė*), compare *kàstuwis*, Lat. *Spathulea*, Ger. *Spatelpilz* Pr 64; *spjāudmuō*, Lat. *Spumaria* (~spjaudmuo: spjaudė (to spit) + *-muo*), compare *spjāudmuō*, Lat. *Spumaria*, Ger. *Shaumpilz* Pr 59, *putininkas* PB 143; *wīngurīs*, Lat. *Daedalea* (~vingurys: vingis (bend) + *-urys*, at present *vinguris*), compare *wīngurīs*, Lat. *Daedalea*, Ger. *Wirrschwamm* Pr 66, *tinklunas* PB 157.

Two names of genera of mushroom presented in Ivinskis' atlas of mushrooms are compounds: 1) *kaulāgribis*, *žēmtāukis*, *žēmies tāukāj*, Lat. *Phallus* (~kaulagybis: kaulas (bone) + grybas (mushroom), žemtaukis: žemė (earth) + taukai (fat), at present *poniabudė*). The first word is a neologism of Ivinskis and the other two synonyms he most probably took from spoken language. In "Prigimtūmenė" only one term is given: *kaulāgribis*, Lat. *Phallus*, Pol. *Sromotnik*, Ger. *Gichtschwamm* Pr 62, compare *smirdeklis* PB 152; 2) *kietwilkis*, Lat. *Scleroderma* (~kietvilki: kietas (hard) + vilki, vilkėti (to wear), at present *ankštenė*), compare *kiētwillis*, Lat. *Scleroderma*, Pol. *Tęgoskór*, Ger. *Fellstreuling*, *Hartbovist* Pr 61, *twyrtskuris~ tvirtskūris* PTA 867.

Looking through Ivinskis' names of genera of mushroom it is obvious that in both the atlas of mushrooms and "Prigimtūmenė" he used practically the same names. Only two terms vary: Lat. *Clavaria* – *szukenis* and *winėnis* Pr 63 and Lat. *Spathularia* – *spatējnīs* and *kàstuwis* Pr 64. The latter names differ because the underlying word of the term given in the atlas is a borrowing and

the underlying word of the name in "Prigimtūmenė" is a Lithuanian word. In addition different derivational formants are used.

The names of species presented in Ivinskis' atlas of mushrooms as well as the names used at present are composite terms of two words in which only the word order is different. In present names the component, which shows the species, is given first and the main component, which represents the genus, follows the former, e. g. *tikrinis baravykas*. Ivinskis, probably following Latin and Polish names, used a different order – first of all he gave the main component representing the genus and only then the component showing the species, e. g. *pumpòtaukšzlis kraušinis*, Lat. *Lycoperdon pyriforme*, Pol. *Purchawka gruszkowata*, Ger. *Birnförmige Bovist* (~pumpotaukšlis kraušinis), compare *pampotaukšlis grušlytis* PB 141.

Almost half of the names of species presented in the atlas of mushrooms have a specific component which is named by an adjective with the suffix *-inis*, e. g. *rūdmīna skujiņė*, Lat. *Rubigo Pini*, *Uredo Pinus*, Pol. *Snieć jodłowa*, Ger. *Brand, Staubbrand, Zellenbrand* (~rūdmīna skujiņė); *wingurīs anžuolinis*, Lat. *Daedalea quercina*, *Agaricus quercinus*, *Agaricus labyrinthiformis*, Pol. *Siatkowiec dębowy* (~vingurys anžuolinis, at present *qžuolinis vinguris*).

The names of species in the atlas usually show the characteristic distinctive features of the mushroom. Many specific components of such terms named by adjectives with the suffix *-inis* show the relation of the mushroom to the tree, e. g. *plāuskis apušzinis*, Lat. *Agaricus rimicoleus*, Pol. *Bedłka osinowa* (~plauskis apušinis); *plāuskis glusninis*, Lat. *Agaricus salignus*, *Pleurotus salignus*, Pol. *Bedłka wierzhowa*, Cz. *Massowky*, Ger. *Grosser Weidenschwamm* (~plauskis gluosninis, at present *gluosninė kreivabudė*); *mejsēnis kadaginis*, Lat. *Gymnosporangium juniperi*, *Tremella juniperina*, Ger. *Nacktspeore* (~meisenis kadaginis); *plāuskis obulinis*, Lat. *Agaricus mali*, *Agaricus serotinus*, Pol. *Bedłka jabłoniowa* (~plauskis obuolinis) etc.

Other specific components represent: 1) resemblance between the mushroom and something else, e. g. *pumpòtaukszlis buožinis*, Lat. *Lycoperdon globosum*, Pol. *Purchawka kulista*, Rus. *Дождевикъ шарообразный*, Ger. *Kugelstaubpilz* (~pumpotaukšlis buožinis); *spatējnīs šaukštīnis*, Lat. *Clavaria spathulata*, *Spathularia flavida*, Pol. *Lopatnica żółtawa*, Ger. *Keulenträger* (~spateinis šaukštīnis, at present *geltonoji skiauterytė*) etc., 2) habitat of the mushroom, e. g. *plāuskis dirvinis*, Lat. *Agaricus agrarius*, Pol. *Bedłka rolowa*, Rus. *Поляный пластиночникъ*, Ger. *Feldblätterpilz* (~plauskis dirvinis); *szukenis tankminis*, Lat. *Clavaria fastigiata*, Pol. *Goździeniec skupiony* (~šukenis tankminis); *winguris tvorinis*, Lat. *Daedalea sepiaria*, Pol. *Siatkowiec płotowy*, Ger. *Zaunpilz* (~vingurys tvorinis, at present *tvorinis tinklūnas*), compare *tinklunas tvorinis* PB 157, etc., 3) characteristic features of the mushroom, e. g. *plāuskis grasinis*, Lat. *Agaricus narcoticus*, Pol. *Bedłka ckliwa* (~plauskis grasinis); *plāuskis sejlietinis*, Lat. *Agaricus salivaceus*, Pol. *Bedłka slinnik*, Rus. *Влюновый пластиночникъ*, Ger. *Speiblätterpilz* (~plauskis seilētinis), *plāuskis rupsnīs*, Lat. *Agaricus asper*, Pol. *Bedłka chropowata*, Ger. *Rauherhlätterpilz* (~plauskis rupsnīs) etc.

Most of the specific components, which are represented by adjectives with the suffix *-inis*, have a noun as the underlying word. In some cases the underlying word is an adjective, e. g. *plāuskis iwajrīs*, Lat. *Agaricus varius*, Pol. *Bedłka różnokształtna* (~plauskis įvairinis); *plāuskis palšinis*, Lat. *Agaricus praecox*, *Pholiota praecox*, Pol. *Bedłka miejska*, Ger. *Frühschwamm* (~plauskis palšinis); *pumpòtaukszlis gatvotinis*, Lat. *Lycoperdon excipuliforme*, Pol. *Purchawka ffolowata* (~pumpotaukšlis galvotinis), compare *pampotaukšlis venterlytis* PB 141, or participle, e. g. *plāuskis weltinis*, Lat. *Agaricus pruvinatus*, *Merulius tubaeformis*, *villosus*, Pol. *Bedłka szronowata* (~plauskis veltinis).

Another group of the names of species has a qualitative adjective as its specific component. Those components of Ivinskis terms are named only by definite adjectives, e. g. *lapiètajzīs geltònāsis*, Lat. *Merulius aureus*, *Merulius Vastator*,

Pol. *Stroczek niszczący*, Ger. *Faltenschwamm* (~lapēlaižis geltonasis), compare *gaidrybis pudytojas* PB 124; *miegēlē družietojē*, Lat. *Cyathus striatus*, Pol. *Kubek porysowany*, Ger. *Becherpilz* (~miegelē drūžetoji, at present *rievētoji miegē*), compare *kylišzkuns ryiwietasis~kyliškūnas rievētasis* PTA 830 etc. Such terms make up to one quarter of all the names of the species.

Most of the names of species in this group indicate a characteristic feature of the mushroom, e. g. *gajdkojēnis mejsiētāsis*, Lat. *Tremella mesenterica*, Pol. *Kisielec pamaranczowy*, Ger. *Gallertpilz* (~gaidkojenis meisētasis, at present *raukšlinis žiūrytis*), compare *žiūrytis šepšinis* PB 164; *plāuskis groviētāsis*, Lat. *Agaricus plicatilis*, Pol. *Bedłka fałdowana* (~plauskis griovētasis), compare *budē dvokanē* PB 116; *šukēnis šakotāsis*, Pol. *Clavaria cristata*, *Clavaria rugōsa*, Pol. *Goździeniec pasożytny* (~šukenis šakotasis) etc. Specific components of some terms describe the colour of the mushroom, e. g. *gniauztēnis biērāsis*, Lat. *Helvella nigricans*, *Helvella lacunosa*, Pol. *Piestrzenica szara*, Rus. *Сморщевикъ отемньвиий*, Ger. *Dunkellorihel* (~gniauztenis bērasis, at present *urvuotasis bobausis*); *skilēmīna kēmpine geltonojē*, Lat. *Boletus citrinus*, *Boletus sulfureus*, Pol. *Huba cytrynowa*, Rus. *Дубовой скважникъ*, Ger. *Eichschwamm* (~skylēmīna kempinē geltonoji, at present *valgomoji geltonpintē*); *kietvilkis gēlswāsis*, Lat. *Scleroderma citrinum*, Pol. *Tęgoskór żółtawy*, Ger. *Fellstreuling*, *hartbovist* (~kietvilkis gelsvasis, at present *paprastoji ankštenē*), compare *twyrtskuris Cytrunaawasis* ~*tvirtskūris citrinavasis* PTA 867.

Ivinskis also presented a few names which show the relationship between a certain species and another species, e. g. *digminīs smūlkēsis*, Lat. *Hydnum Auriscalpium*, Pol. *Kolczak połowkowy*, Rus. *Шуповикъ половинный*, Ger. *Ohrstachelschwamm* (~dygminys smulkiasis, at present *paprastasis ausiadyglis*), compare *ausies raktuvas* PB 125; *pumpōtaukšzlis pāprastāsis*, *pumpōtaukšzlis piewinis*, Lat. *Lycoperdon pratense*, Pol. *Purchawka łąkowa*, Rus. *Дождевикъ луговой* (~pumpotaukšlis paprastasis, pievinis), compare

pampotaukšlis lankinis PB 141; *spjāudmuo pāprastāsis*, Lat. *Spumaria Mucilago*, Pol. *Szumek zwyczajny*, Ger. *Schaumpilz* (~spjāudmuo paprastasis), compare *putininkas glima* PB 143.

There are three names of species of which specific components are not adjectives, but pronominal participles, e. g. *gniaužtenis dēngtāsis*, Lat. *Helvēlla Monachēlla*, *Helvella spadicea*, Pol. *Piesterzenica kryta*, Rus. *Сморщевикъ монахообразный*, Ger. *Nonnenlorchel* (~gniaužtenis dengtasis); *skilēmīnis twērantēsis*, Lat. *Boletus perennis*, *Ochroporus perenis*, Pol. *Huba trwała*, Rus. *Сквашникъ постоянный*, Ger. *Dauernder Röhrenpilz* (~skylēmīnis tverantiasis, at present *ziemkentē sausapintē*); *weliēmīna kerītojē*, Lat. *Isaria mucida*, Pol. *Włóknica pleśniowata*, Ger. *Keulenschopf* (~velēmīna kerētoji), compare *driekys pelējuotasis* PB 121.

Seven terms have specific components which are compound adjectives most probably created by Ivinskis himself, e. g. *plāuskis baltgāuris arba bāltgauris*, Lat. *Coprinus porcellanus*, Pol. *Bedłka kołpak albo czubajka*, Rus. *Коровякъ колаковидный пластиночникъ*, Cz. *Knogník*, Ger. *Schopfförmiger Mistschwamm*, Fr. *Agaric fimetaire typhoide* (~plauskis baltgauris: baltas (white) + gaurai (shag)); *plāuskis baltitrīnis*, Lat. *Agaricus dealbatus*, Pol. *Bedłka biaława*, Ger. *Ueberweissterblätterpilz* (~plauskis baltitrynīs: baltas (white) + trynys (yolk)); *plāuskis juodgūtis*, Lat. *Agaricus atro-tomentosus* (~plauskis juodgūtis: juodas (black) + gūtē "guotē" (a kind of mushroom – Lat. *Hygrophorus*), at present *juodkotē meškutē*), compare *budē juodinē* PB 116; *plāuskis juodkotīnis*, Lat. *Agaricus velutipes*, *Collybia velutipes*, Pol. *Opieńka aksamitno-trzona*, Cz. *Bedla aksamitonoha*, Ger. *Sammetstieliger Blätterschwamm* (~plauskis juodkotīnis: juodas (black) + kotas (stem) + -inis), compare *budē aksomkoja* PB 116; *plāuskis lajbkōtis*, Lat. *Agaricus dermocyste*, Pol. *Bedłka krucha* (~plauskis laibkotis: laibas (thin) + kotas (stem)); *plāuskis plaukogauris*, Lat. *Agaricus floccosus*, *Agaricus squarrosus*, Pol. *Bedłka nastroszona* (~plauskis plaukogauris: plaukai (hair) + gaurai (shag)), compare *budē kuškiuotoji* PB 116; *rudižtras*

berzolapinis, Lat. *Erineum voseum*, Pol. *Rdzawnik fioletowy* (~rūdētras berzolapinis: beržas (birch) + lapas (leaf) + -inis).

Ten names of species stand out – these are complex terms with apposition in which the specific components are nouns, e. g. **plāuskis čidrēnis**, Lat. *Agaricus aurivellus (arachnoideus)*, Pol. *Bedłka zlotogłowa*, Ger. *Goldflammigerblätterpilz* (~plauskis čydrēnis: čydras "šydas" (veil) + -enis); **plāuskis gutminas**, Lat. *Agaricus rufodivaceus*, Lat. *Bedłka żółto diwkowa* (~plauskis gūtminas: gūtė "guotė" (a kind of mushroom – Lat. *Hygrophorus*) + -minas); **plāuskis pādūlknis**, Lat. *Agaricus penarius*, *Agaricus nitens*, Pol. *Bedłka przyprószona* (~plauskis padulknis: padulkti (to dust) + -nis); **plāuskis rauduczas**, Lat. *Agaricus sanguineus*, Pol. *Bedłka krwisto-czerwona* (~plauskis raudūčias: raudas (reddish) + -ūčias); **plāuskis smirdmenīs**, Lat. *Agaricus putescens*, Pol. *Bedłka zlowonna* (~plauskis smirdmenys: smirda (to smell) + -menys). Complex terms with apposition were used by Ivinskis to name the species of the Lat. genus *Agaricus*. Specific components of those names are nouns, which are suffix derivates. Most of them probably were created by Ivinskis himself, e. g. **plāuskis atskirūlis**, Lat. *Agaricus Columbeta*, Pol. *Bedłka samotna* (~plauskis atskirūlis: atskiras (separate) + -ūlis); **plāuskis geltōklis**, Lat. *Agaricus lutescens*, Pol. *Bedłka żółkniejąca* (~plauskis geltoklis: geltas (yellow) + -oklis); **plāuskis gobtūnis**, Lat. *Agaricus armeniacus*, Pol. *Bedłka brzoskwiniofarbna*, Ger. *Aprikosenfarbigerblätterpilz* (~plauskis gobtūnis: gobtas (covered) + -ūnis); **plāuskis plaukūtris**, Lat. *Agaricus vaccīnus*, Pol. *Bedłka dziana* (~plauskis plaukūtris: plaukas (hair) + -ūtris); **plāuskis musmiris raudūnis**, Lat. *Agaricus rubens*, *Amanita rubescens*, Pol. *Muchomor czerwony*, *bedłka szaro-czerwonybub siwa*, Rus. *Красноватый пластиночникъ*, Cz. *Sediwa muchomorka*, Ger. *Röthlicher Blätterschwamm* (~plauskis musmiris raudūnis: raudas (reddish) + -ūnis, at present *rausvoji musmirė*).

Complex terms with apposition are quite rare in modern Lithuanian nomenclature of mycology and botany. Names of species of which the specific component is an adjective are more common. Ivinskis also mostly used the latter type of terms.

At the end of the paper some conclusions can be drawn. In order to name the genera of mushroom in his atlas Ivinskis most frequently created neologisms. He used both types of word formation – derivation and compounding. The greater part of new terms were created by Ivinskis using suffixation. He created names for genera of mushrooms using not only productive Lithuanian suffixes, e. g. *-enis*, but also some which were very rare, such as *-mina*, *-ėtras*. There are only a few compounds, which name the genera of mushrooms.

The main difference between the structure of Ivinskis' names of the species of mushroom and the terms used at present is in the presentation of the main component – Ivinskis used to give the main component showing the genus first and the specific component later. The specific component of the species of mushroom is most often an adjective with the suffix *-inis* or a definite qualitative adjective. A few complex terms with apposition can be found in the atlas of mushrooms too.

Ivinskis consistently used the same names of mushrooms in the surviving rough copies of the atlas of mushrooms and in "Prigimtūmenė" as well. Terms suggested by him differ from terms used by J. A. Pabrėža who lived earlier, therefore it could be stated that he worked independently and did not use the works of Pabrėža.

In spite of the fact that Ivinskis' atlas of mushrooms was sent to the world exhibition and disappeared and surviving rough copies of it were never published, some names of the mushroom created by Ivinskis came into common usage and have survived until now, e. g. *ausūnis*, *vinguris* etc.

Abbreviations

- Cz. – Czech
Pol. – Polish
LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1956–1999. T. 1–19.
LLTIR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas (Department of manuscripts of the library of the Institute of Lithuanian Literature and Folklore)
Lat. – Latin

- PB – Pabrėža J. A. Botanika arba taislius auguminis. Shenandoah, 1900.
 Pr – Ivinskis L. Prigimtūmenė (rough copy)
 Fr. – French
 PTA – Pabrėža J. A. Tayslós augimiu (rough copy)
 Rus. – Russian
 Ger. – German

Literature

Gaivenis K. Lietuvos augalų genčių ir rūšių pavadinimai // Lietuvių kalbotyros klausimai: Mokslo kalbos kultūros ir terminologijos problemos. Vilnius, 1985. T. 24. P. 165–178.

Gricius A., Matelis A. Lietuvos grybai: Afiloforiečiai 2 (Aphylophorales). Vilnius, 1996. T. 6. D. 2.

Lietuviškas botanikos žodynas / Sudarė Botanikos žodyno komisija, vadovaujama L. Vailionio, red. J. Dagys. Kaunas, 1938.

Matulionis P. Žolynas: Lietuvos augalų žodynas ir augalų taislas. Vilnius, 1907.

Mazelaitis J., Urbonas V. Lietuvos grybai. Vilnius, 1980.

Petkevičiūtė D. Laurynas Ivinskis. Vilnius, 1988.

Urbonas V. Lietuvos grybai: Kempiniečiai (Polyporales), žvynbaravykiečiai (Strobilomycetales), baravykiečiai (Boletales), guoteniečiai (Hygrophorales). Vilnius, 1997. T. 8. D. 1.

Laurina Ivinska sėņu nosaukumi

Kopsavilkums

Rakstā ir analizēta 19. gs. lietuviešu dabaszinātņu terminologa Laurina Ivinska (1810–1881) sėņu atlantā (1873) ietvertā informācija. Šis manuskripts rokrakstā atrodas Lietuviešu literatūras un folkloras institūtā Viļņā, tā divas daļas satur 226 lappuses teksta un 739 zīmējumus.

L. Ivinskis savā atlantā ir iekļāvis 21 sėņu sugas nosaukumu, lielākā daļa no kuriem ir autora veidoti neoloģismi.

Rakstā atlanta materiāli salīdzināti ar cita L. Ivinska darba "Prigimtūmenė" un ar J. A. Pabrėžas (1771–1849) terminiem. Vairums terminu ir vai nu salikteņi (ar substantīvu vai adjektīvu atkarīgā komponenta pamatā), vai sufiksāli atvasinājumi (produktīvākie sufiksi: *-ēmina, -menė, -enis, -ūnis, -ētras, -elė, -einis, -muo, -urys*).

Ineta KURZEMNIECE

Mantotas cilmes zedeņu žogu nosaukumi latviešu valodā

Ar jēdzienu *zedeņu žuogs* mūsdienu latviešu literārajā valodā saprot no egļu zariem pītu, vēlāk arī no zedeņiem naglotu žogu, kur *zedenis*, *zediņš* 'paīss, tievs apaļkoks, parasti izmantots žogu, arī primitīvu zārdu u. tml. veidošanai' (LVV 871, LLVV VIII 588).

Šis žoga veids Latvijā pazīstams vismaz kopš 17. gs., jo 17. gs. tos minējis S. Guberts, bet 1661. g. pītu egļu zaru stāvžogu vai slīpžogu zīmējis J. R. Šturns no Lielaucis apkārtnes un Platones muižas (Līvli. 1996. IX – X, 14; Cimermanis, 36. lpp. 12. att., 40. lpp. 19. att.). Pīts egļu zaru stāvžogs redzams arī J. K. Broces zīmējumā "Jarusi [preču noliktavas] pie Rīgas bolverka 1794. gadā". Aprakstā tas nosaukts par žogu no *riķiem* ("ein Zaun von Rickern") (Broce I 175). Sastopami vairāki zedeņu žoga paveidi:

1) pīts egļu zaru stāvžogs, kas gatavots no mietiem, kārtīm, nodarinātiem vai nomizotiem egļu, paeģļu vai priežu zariem un bērzu, ievu vai kārkļu klūgām. Mieti iedzīti pa pārim un divās vai trijās vietās sasiesti ar kārkļu rīkstēm, virs sējumiem liktas kārtis: apakšējā kārts apmēram 10 cm no zemes, otrā zedeņu vidū, trešā tuvu zedeņu virsējiem galiem. Žoga augstums bijis svārstīgs, caurmērā no 1,5 līdz 2 m.

Bijuši arī žogi bez apakšējās kārts. Tad zedeņu gali iedzīti vai iespiesti zemē. A. Bielenšteins Dobelē redzējis žogus, kam zedeņu vietā pīti skali zedeņu garumā (Bielenstein, 177). Arī kārtis stabos iestiprinātas dažādi. Stabam vidū kāršu vietās ir izcirsti caurumi un izvērtas kārtis vai stabu malās iezāģēti robi, kuros ielaistas kārtis.

Zemnieku saimniecībās izskatīguma un praktiskuma dēļ žogs pīts galvenokārt ap ābeļdārziem līdz pat 20. gs. 30. gadiem visā Latvijas teritorijā. Mūsdienās šādi žogi sastopami visai reti laikam tāpēc, ka žoga taisīšana prasa daudz darba un speciāla zaru materiāla;

2) pīts egļu zaru (žagaru) guļžogs izplatīts lielākoties Zemgalē un Kurzemē vietās, kur meži bija izcirsti. Šādiem žogiem izmantoja nenodarinātus zarus, mazvērtīgus ievas, alkšņa, bērza žagarus apmēram 1,5 m garus. Žogs taisīts tā: no 80 cm līdz 1 m attālumā zemē sadzīti mieti. Starp tiem izlocīti žagari, kas ņemti pa 5 līdz 6 kopā. Dažkārt virsū no stiprākiem zariem uzlikta uzvija. Pinuma raksts žogam varējis būt dažāds. Žogs lietots ap augļu un sakņu dārzeņiem, vietumis ap teļu aplokiem un ganībām;

3) naglots zedeņu stāvžogs, kurā zedeņi nav pīti starp kārtīm, bet gan pienagloti pie tām. Šis ir jaunāks zedeņu žoga paveids;

4) slīpi pīts egļu zaru (žagaru) žogs Latvijā sastopams daudz retāk. Žogs taisīts tāpat kā egļu zaru (žagaru) guļžogs, tikai zedeņi pīti ieslīpi

dažādā rakstā, domājams, izskatīguma dēļ (skat., piem., Bielenstein, 173: VMP 3061). Žogs lietots ap augļu un sakņu dārziem:

5) kāršu caurumos ievērtu zedeņu stāvžogs konstatēts tikai Lenčos (VMP 1932). Žogu pagatavošanai lietoti nenodarīnāti zedeņi, kas nav pīti starp kārtīm, bet ievērti kāršu caurumos;

6) krusteniski naglotu zedeņu žogs Latvijā gatavots samērā maz. Žoga zedeņi, iespējams, izskatīguma dēļ likti krusteniski un pienagloti pie kārtīm (skat., piem., VMP 2945).

Latviešu valodas izloksnēs zedeņu žogu apzīmēšanai reģistrēts 41 nosaukums, no tiem 21 ir mantotas cilmes, 18 – aizgūtas un 2 – neskaidras cilmes nosaukumi. Rakstā tiks aplūkota mantotas cilmes zedeņu žogu nosaukumu un to variantu izplatība, nominācija latviešu valodas izloksnēs, kā arī dots cilmes apraksts un norādes uz paralēlēm lietuviešu valodā.

Žogu nosaukumu lielāko daļu veido vārdkopas vai salikteņi, kuros viens no komponentiem ir vispārināts žoga apzīmējums (*žuogs*, izplatīts Kurzemes, Zemgales, dažās Vidzemes un Latgales izloksnēs, *sēta* – Zemgales, Vidzemes un daļā Latgales izlokšņu, *sētiņa* – sēliskajās izloksnēs, *sētmalis* kā vispārināts žogu nosaukums lietots daļā Latgales izlokšņu), bet otrs – diferencējošs un norāda uz būtiskām zedeņu žoga pazīmēm. piem., uz žoga detaļām, izgatavošanas veidu, novietojumu. Vairāki nosaukumi ir radušies nozīmes pārnese rezultātā. Tā kā vienas saknes nosaukumu nominācija var būt atšķirīga, tad mantotas cilmes zedeņu žogu nosaukumus ir lietderīgi kārtot šķirkļos pēc ligzdu principa, apvienojot visus no vienas saknes darināto nosaukumu fonētiskos un morfoloģiskos variantus, vārdu savienojumus un salikteņus, kuru atkarīgais, respektīvi, pirmais komponents ir šķirkļa vārds. Šķirkļa virsrakstā kā pirmais dots izplatītākais žoga nosaukuma variants, kurš parasti ir daudzskaitļa formā, bet tālāk alfabētā izkārtoti citi primārie un atvasinātie žogu nosaukumi un to varianti, aiz semikola norādītas vārdkopas un salikteņi. Ja nav konstatēts vārdkopnosaukuma atkarīgā komponenta atsevišķs lietojums žoga nozīmē, tad šķirkļa virsrakstā uzrādīti vienīgi vārdkopnosaukumi vai salikteņnosaukumi. Ja vārdu apvienošana vienā šķirklī ir problemātiska, tie izdalīti atsevišķi ar norādi uz iespējamo šķirkļu savstarpējo saistību.

Šķirkļa sākumā dota žogu nosaukumu fonētisko un morfoloģisko variantu izplatība, ilustratīvais materiāls no izloksnēm. Izlokšņu materiāli piemēros doti latviešu dialektoloģijā pieņemtajā tradicionālajā transkripcijā. Tautasdziesmās no Latgales līdzskaņu palatalizācija, kura dainās apzīmēta ar komatu zem līdzskaņa, rakstā dota ar fonētiskajā transkripcijā ierasto (') zīmi, nevis ar komatu zem līdzskaņa. Intonāciju sakritums (ar²) teksta vieglākas uztveres labad nav rādīts. Tālāk šķirklī sniegts vārdkopu un salikteņu reģistrējums rakstu avotos, kā arī vārdu savienojumu atkarīgā un salikteņu pirmā komponenta fiksējums vārdnīcās. Ja šķirkļa vārdam konstatētas vairākas nozīmes, tās norādītas šķirklī. Šķirkļa beigās ir norāde uz vārda cilmi un aplūkoto žoga nosaukumu paralēlēm (ja tādas ir) ar lietuviešu valodas izloksnēm.

Mantotas cilmes zedeņu žogu nosaukumus atkarā no to izplatības var iedalīt vairākās grupās.

1. Nosaukumi, kas latviešu valodas izloksnēs veido plašu areālu.

- zedeņi, zediņi; zedeņu (arī sediņu, zedīnu, zediņu, zedīnu) sēta, zedeņu žuogs, zediņu sētiņa, zediņu sētmalis, zedīnsēta.

zedeņi – 'žoga detaļas'.

Vārdkopnosaukums *zedeņu* (vsk. n. *zedenis*) *sēta* lietots Vidzemē, piem., Rozēnos – *zedeņ sēt nuô tiēvim egļ zarim taīs. iēlociļ stībs iēkša* (Apv.); Vecpiebalgā – *iežina divus miētus zemē. rīkstes sēgriež riņķi miētiēm, lòi vār ielikl kērti vidā miētu stārpa. ūn tā tik i jēpīn zedeņi: viņus pinā citu pie citā klāt, kā i žvirbuļs netik cāuri* (LVK).

Dažviet Latgalē zedeņu žoga apzīmēšanai konstatēts nosaukums *zediņu* (vsk. n. *zedinis*) *sētmalis*, piem., Mērdzenē – *apkūort' p'uču dūorzām z'ed'iņu sātmaļ's* (LVDA); Rēznā – *z'ed'iņu sātmaļs: stōrp kūort'im pyna kūorklus vòl āgļu zorus, pàr*

tū, ka jī r'ik dreīži nasapyva. tās'eja ap puču dūorz'en'im, ap sakņu dūorz'im (A).

Vārdkopnosaukums *zediņu* (vsk. n. *zediņš*) (arī *sedīņu*, *zedīnu*, *zedīnu*) *sēta* reģistrēts Vidzemē un vietumis Zemgalē. Tas apzīmē pītu egļu zaru stāvžogu, piem., Skaņkalnē – *zedīnu sēta* – nuō zediniēm taisīta sēta (LVDA); Nītaurē – *zediņu sēta i tā pa' pītā* (LVDA); Rencēnos – *zediņu sēta tūo sāuca, ieluoīti tiē egļu zari* [starp kārtīm] (LVDA); Birzuļos – *zedīnu sēta ir pīta* (LVDA); Valgundē – *nuō tādīēm spruņģuļiēm, tā bi sedīņ' sēš'* (LVDA) (skat. 1. att.). Nosaukums *zediņu sēta* 'der Zaun' minēts Kūdumā (EH II 483).

Saliktenis *zedīnsēta* 'zedeņu žogs' pierakstīts Kūdumā – *zedīnsēt's bi puķu dārziņiēm, ābeļdārziņiēm.. nuō egļiēm un nuō pāēģļiēm* (Apv.).

Vārdkopnosaukums *zediņu* (vsk. n. *zediņš*) *sētiņa* reģistrēts Sinolē – *zediņu sētiņa bij gar ūolnīcu* (LVDA).

Vārdkopnosaukums *zedeņu* (vsk. n. *zedeņš*) *žuogs* sastopams Aizkalnē ar nozīmi 'zedeņu stāvžogs'.

Minēto nosaukumu pirmajā daļā ietverta norāde uz žoga detaļām, no kurām gatavots žogs: sal. *zedenis*, *zediņš* (nozīmi sk. iepr.), kam izloksnēs reģistrēti daudzi fonētiskie un morfoloģiskie varianti, daļa no kuriem ir saistīti ar tām regulārām fonētiskām un morfoloģiskām īpatnībām, kas raksturīgas vārda reģistrācijas areālam (izloksnei, dialektam), piemēram, *zedīni* (izloksnēs, kur notiek piedēkļu patskaņu saīsināšanās), *zedīni* (izloksnēs, kur deminutīvformas darina ar *-in-*), *zedeņi* (izloksnēs, kur deminutīvformas darina ar *-eņ-*), *zediņi* (izloksnēs, kur substantīvi atvasināti ar piedēkli *-in-*) (skat. 2. att.). Sporādiski latviešu valodas izloksnēs sastopama *z* un *s* mija, piem., *sedīni* – Ērgemē (LVDA); *sedinis* = *zedenis* ME III 811 Biržos (par balsīgo un nebalsīgo troksneņu maiņu vārda sākumā skat. Lgr. 119. §).

Vārds *zedenis*, tā fonētiskie un morfoloģiskie varianti reģistrēti ME IV 701–702: *zedenis* '= *vab(iņ)a, riķis* ein Zaunspricken (gen. ein Fichtenast)' daudzās, galvenokārt Latvijas austrumdaļas izloksnēs; *zedinis* Alūksnē un Aulejā; *zediņš*

lielākoties Vidzemes izloksnēs, *zedieņi* 'der Spricker' Lielvārdē, pārņemts no Bīlenšteina (Bielenstein, 177). EH II 803 reģistrēts variants *zediņš* '= *vab(iņ)a, riķis ein Zaunstecken*' Kosā, Kūdamā, Sērmūkšos un Skujenē.

Vārds *zedenis* un tā varianti sastopami rakstu avotos kopš 19. gs., piem., *zedieņi* 'Spricker' U I 277; *zediņš* 'Spricke' D 1020; *ziedieņi* [? ar *-ie-* acīmredzot kļūda – I.K.] 'der Spricke' Lielvārdē Bielenstein, 177; kā arī ticējumos un paražās, piem., Bērzaunē – kūķu vakarā jāiet *zedenus* ķert, ja saķer pa pāram, tad apprecēsies (435, 1088 Md); Aulejā – kūču vakarā jāiet ārā jāķer *zediņus* izplēstām rokām; kad saķersi *zediņus*, tad jāskaita rokā atrodošos *zediņus*, ja būs pa pāram, tad to gadu apprecēsies, bet, ja nebūs pa pāram, tad ne (248, 25D) (Straubergs, 71).

zedeni – 'žogs'.

Izloksnēs bez primārās nozīmes 'tievs egles vai paeģļa koks' vārds *zedeni* un tā fonētiskie un morfoloģiskie varianti tiek lietoti arī ar sekundāru nozīmi 'žogs' (tas reģistrēts arī ME IV 701–702 un EH II 803 'ein aus *zedeni* resp. *zediņi* hergestelter Zaun'), kas veidojusies, pārnesot nozīmi no daļas uz veselo. *zedeni* var apzīmēt dažādu paveidu zedeņu žogus:

1) pītu eģļu zaru stāvžogu, piem., Kusā – *agrēki nūo eģļes zā'riēm pina zedeņus* (LVDA); Mārcienā – *zedeņus pyn nūo eģļu zā'riēm* (LVDA); Sarkaņos – *tā'd'i zedeņi sa:pīt' šyt'à biļ. nūo e:ģļu zār'iem tie biļ tāi'sit* (LVDA); Launkalnē – *nūo tādīm kūocīnim savīta, agrāk"s lāik"s tā pa zedīnim viē sāuca* (LVDA);

2) naglotu zedeņu stāvžogu, piem., Tilžā – *z'ed'eņus vāk s'is't'ār noglòm* (LVDA).

Ar nozīmi 'žogs' vārds *zedeni* resp. *zediņi* sastopams vairākās tautasdziesmās, piem., Krustpilī –

Ediņai māsiņai
 Drauga rota mugurā,
 Es redzeju aizvakar
 No ciemiņa atnesot
 Palīku, palīku
 Gar *zediņiem*,

Lai ļaud's neredz,

Lai suņi nerej (LD 20577, 2. var.).

Latv. *zedenis* '= *vab(iņ)a, riķis* ein Zaunstecken', iespējams, atvasināts no vārda **zēda* (vai **zēds*) "Tor" un saistīts ar liet. *pryžeda* 'Backofenloch' (ME IV 701–702). K. Karulis uzskata, ka vārda pamatā ir ide. **gēg-* 'zars, miets' > baltu **žeg-* > latv. *zeg-* ar fonētisku pārveidojumu (akomodāciju) palatāla patskaņa priekšā *g' > d' > d* (LEV II 551).

2. Nosaukumi, kas lielākoties reģistrēti noteiktā izlokšņu grupā.

• *daigas, daiga, daigi, daigs, naigas; daigu sētmalis*

daigas – 'žoga detaļas'.

Žoga nosaukums *daigu sētmalis* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts Ciblā (*dāigu sātmaļs'*) (A) un Prodē (LVDA, VMP 2822). Tā pirmajā daļā ietverta norāde uz žoga detaļām, no kurām taisīts žogs, sal.: *daīga* 'ein Zaunstecker' no Aulejas EH I 302.

daigas – 'žogs'.

Vārds *daigas* izlokšnēs tiek lietots arī pīta egļu zaru stāvžoga apzīmēšanai: *daīga* 'ein aus Tannenreisern geflochtener Zaun' no Skaistas EH I 302. Tā daudzskaitļa nominatīva forma *daigas* sastopama šaurā areālā Dienvidlatgalē ap Aizkalni (*daīgys b'eja nu egļu zorim* (LVDA)), Kalupi (*šytūos daīgys jāu nu s'eņ god'im stūov* (LVDA)), Višķiem (LVDA), Auleju (LVDA) (skat. 1. att.). Tas minēts Dienvidlatgalē – *daīgys* 'no egļu zariem pīts žogs' *jir nu māiks't'eņu p'eitys. p'i stūlpu p'isyt kūorc'. daīgai l'ik v'īnu голу aīs tūos kūort'is', a ūtru aīs cytys kūort'is' i tuō sap'yn daīgys* (Reķēna, 192); kā arī Druvienā (ME I 430).

o-celma forma *daigs* reģistrēta Dagdā (LVDA), bet *daigi* – Ciblā (LVDA). Variants *naigas* '= *daigas*' pierakstīts Etn. IV 148 un ME II 689 bez norādes uz izplatību. Minētās formas lietotas pīta egļu zaru stāvžoga apzīmēšanai.

Žoga nosaukums *daigas* veidots ar metonīmisku nozīmes pārnesumu: 'žoga daļa' → 'žogs'.

Vārds *daiga* radniecīgs ar liet. *dāigas* 'dēsts, asns, dīglis', saist. ar latv. *diēgt, dīgt*, liet. *daigyti* (ME I 430; LEV I 217).

• ***maigles sēta, maiglīšu sēta, maigļu sēta, maiglsēta***

Vārdkopnosaukums *maigļu sēta* izplatīts Ziemeļvidzemē, piem., Kauguros – *maigļu sēta pīta nūo egļu zariēm* (LVDA); Mazsalacā – *mums jau te vis'apkārt bija maigļu sēta* (LVDA), *tad plēsa nuōst un nuodežināja* (LVDA), Sēļos, Braslavā, Skanķalnē, Vecatē, Mazsalacā, Bauņos, Lēdurgā u. c. (Kurcalts, 39), bet V. Rūķe-Draviņa Ziemeļvidzemē ap Valmieru šādu nosaukumu nav sastapusi (Rūķe-Draviņa, 46–47). Nosaukums apzīmē divus žoga paveidus:

1) pītu egļu zaru stāvžogu, piem., Rencēnos – *maigļu sēta nūo egļu kūokim pīta* (LVDA);

2) naglotu zedeņu stāvžogu – "maigļu sētas jaunāks veids, kur nav pīti maigļi starp kārtīm, bet gan pienagloti pie tām .." (FBR XIV 39).

Nosaukums *maigļu sēta* 'der Sprickenzaun' pierakstīts Burtniekos, Lielvārdē, Vecatē un F. Bārdas darbos (ME II 548).

Variants *maigles sēta* reģistrēts Lašos ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs' (VMP 2822). Žogs bijis īpatnējs ar to, ka pīšanai izmantoti zaraini egļu zari.

Pīta egļu zaru stāvžoga nosaukums ar deminutīva formu *maiglīšu sēta* zināms Burtniekos (LVDA).

Dažviet Ziemeļvidzemē pīta egļu zaru stāvžoga apzīmēšanai konstatēts saliktenis *maiglsēta*, piem., Katvaros – *maiglsēt bij nuō zariņ, nuō paegliņ, egleņ* (LVDA); Pociemā – *maiglsēt sapīt nuō egļzariņ* (LVDA).

Nosaukumu *maigļu sēta, maiglīšu sēta, maiglsēta* pirmajā daļā ir norāde uz žoga detaļām, no kurām gatavots žogs: sal. *maigle* 'die Spricke' Milzkalnē ME II 550; *maegli* 'Zaunspricken' Dikļos EH I 776. Rakstu avotos tas reģistrēts kopš 19. gs.: U I 150 *maigles* // *maigļi* 'Zaunspricker' Lielvārdē; Bielenstein, 177 *maigļi* // *zediņi* // *ziediņi* 'die Spricker'.

Vārds *maīgle* 'die Spricke' saist. ar latv. verbu *miēgt* 'drücken' (ME II 548–549).

• *pīta(-ā) sēta*, *pīt(ai)s sētmalis*, *pīt(ai)s žuogs*, *pīts žagaru žuogs*

Nosaukums *pīta(-ā) sēta* reģistrēts vietumis Zemgalē un Vidzemē, kā arī Varakļānos. Tas apzīmē trīs zedeņu žogu paveidus:

1) pītu egļu zaru stāvžogu, piem., Ērgemē – *pīta sēta bi nuò egļu zarim pīta. trīsas kātis starp stabim īsisistas starpā* (ĒIV III 95);

2) krusteniski pītu egļu zaru žogu Raunā (VMP 2415), Džūkstē – *pinuma raksts sētai varējis būt dažāds. varējuši pīt zarus nuo apakšas uz augšu, ieslīpi un citādi* (LVK);

3) pītu egļu zaru (žagaru) guļžogu, piem., Jērcēnos, Kalncempjos, Džūkstē – *sētas bi dažādas: vabu sētas, treliņu sētas, pītās sētas. pītajās sētās žagarus iēluōcīja iēkšā* (LVDA).

Pīta egļu zaru stāvžoga nosaukums *pīt(ai)s sētmalis* reģistrēts Aulejā un Istrā – *pēitys sātmaļs'* (LVDA).

Vārdkopnosaukums *pīt(ai)s žuogs* sastopams vietumis Kurzemē, kā arī Vidzemē, Zemgalē, piem., Launkalnē, Pļaviņās, Ozolniekos – *pītuō žuōgu (citi sak^t – vabiņu sēta) var^h taišit nuò egļu zariēm, ar^h nuò lap^u kuōkiēm – iežen miētus, piēzen trīs kārtis un tad iēluōka tuōs zarus* (LVDA). Tas lietots vairāku zedeņu žogu paveidu apzīmēšanai:

1) pītu egļu zaru stāvžogu, piem., Ozolniekos;

2) pītu egļu zaru (žagaru) guļžogu Spārē (VMP 2945), Brocēnos (VMP 2945);

3) krusteniski pītam egļu zaru žogam Saldū (VMP 3153).

Puzē reģistrēts pīta žagaru guļžoga nosaukums *pīts žagaru žuogs* – *bi ēr pīc žagār žuōks. e-žīn miēts, kā:d pus uōt'ēr suō^l attāl viēn nuò uōt'ēr nuōst un pīn žagārs iēkš* (Apv.).

Minēto nosaukumu pirmajā daļā ietverta norāde uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs: sal. *pīt* 'krusteniski, pamīšus liekot (kāda materiāla šķiedras u. c.) pāri citu citam vai pamīšus virzot (tos) cauri kādam karkasam, veidot (to) savienojumu' (LLVV VI, 229).

Vārds *pīt* 'flechten' ir mantots (skat. ME III 234–235; LEV II 56).

Līdzīgi kā latviešu valodas izloksnēs, arī lietuviešu valodā ar vārdu *pinti* ir darināti zedeņu žogu nosaukumi, tie reģistrēti galvenokārt Dienvidlietuvā, vietumis pārējā Lietuvas teritorijā: *pinūčių tvorà* (*// pinūčiai*); *pintinė tvorà* (*// pintinė*); *pintà tvorà* (LKA I ž. Nr. 19; 63).

• *stādaigi*, *stādagi*, *stādags*, *stādaiga*, *stādaigas*, *stādaigs*, *stādaiņi*; *stadaugu sēta*, *stādagu sēta*, *stādaigu sēta*, *stādaigu sētiņa*, *stādaigu sētmālis*, *stādaugu sēta*, *stādojsētiņa*
stādaigi – 'žoga detaļas'.

Nosaukums *stādaigu sēta* sastopams Gārsenē – *stādāigu sēta* ir veja ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs vai guļžogs' (Apv.). Tas reģistrēts arī ME III 1049 *stādaigu sēta* 'der Sprickenzaun' no Biržiem.

ME III 1049 dotais zedeņu žoga apzīmējums *stādagu sēta* izlokšņu materiālos nav konstatēts.

Vārdu savienojums *stādaigu sētiņa* lietots pīta egļu zaru stāvžoga nosaukšanai un reģistrēts Zemgales sēliskajās izloksnēs ap Daudzesi, Dignāju (*bet mōusu dō^a rzam ta apkō^a rt jir stō^a daīgu sēteņa* (LVDA)), Raudu, Zasu (*egļu zari sapīti nišu rakstā: stōadāigu sētiņa* (LVDA)).

Bebreņē, Rubeņos un Secē reģistrēts pīta zaru stāvžoga nosaukums *stādaigu sētmālis*, piem., Rubeņos – *stōdaīgu sātmaļ's*. *irokti stobi, cāur kurīm pīstyprynōti kūki ūn tī kūki aizpeļti ār tīvōkīm kūkīm* (LVDA).

Nosaukums *stādojsētiņa* izlokšņu vākumos minēts no Seces ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs' – *āgrāk stādōjsētiņa, tagod vōir neju* (LVDA).

Nosaukums *stādaugu sēta* ar nozīmi 'der Sprickenzaun' ME III 1049 pierakstīts no Dignājas.

Minēto nosaukumu pirmā daļa norāda uz stāvus novietotām žoga daļām, no kurām taisīts žogs, sal.: *stādaigi* 'Zaunspricker' Sēlpilī – *sniegs salauzis visus stādaigus* ME III 1049; Raudā, Secē (LS 1927 Nr. 57/58, 645); mūsdienu izlokšņu vākumos no Višķiem – *padūd māņ vīnu stuōdaīgu!* (LVDA), *stādāigs* 'Zaunspricker' Biržos, Dignājā, Sēlpilī, Zalvē, Zasā ME III 1049, *stādaigs* 'Zaunspricke' Secē; Aknīstē – *tagat c'īši rata līta; t'reīs' kòar't'iņas, pa toām pyn tū stòadaīgu* (Ancītis, 41); *stādaīga* 'Zaunspricker' Bebreņē EH II 572; *stādagi* Matkulē (LVDA).

ME III 1049 pierakstīti arī tādi egļu zaru nosaukumu varianti, kas mūsdienu vākumos nav reģistrēti: *stādegs*, *stādadzis*, *stādeijes*, kurš rakstu avotos minēts kopš 18. gs., piem., *stādeijes* 'Sprickeln zum Zaun' St. I 292; *stādeijes* U I 277 un Bielenstein, 177, *stādaiki* Alsungā, *stadaīni* Sērenē, *stādaugs* Lubānā. ME III 1037 reģistrēts variants *stadags* '=stādags' no tautasdziesmas, *stadaugs* '=stādags' Dignājā, *stādeki* 'Zaunpfähle, die gesetzt sind'. ME III 1111 no Bīlenšteina darba (Bielenstein, 177) pārņemti egļu zaru nosaukuma varianti *stuodzeņi*, *stuodeziņi*, bet no U I 277 *stuodeziņi*. EH II 572 rodams variants *stādaiks* '=stādags' no tautasdziesmas un *stādeigas* '=stādaigas (?)' bez vietas norādes.

Vairāki varianti sastopami arī tautasdziesmu pierakstos, piem., Jaunrozē –

Dzīvo droši, man' māsiņa,

Netaps tautas sētiņā:

Brālītim vara vārti,

Sudrabiņa stādadziņi (var. stādaidziņi pierakstīts Secē, stādegi, stēdagi, stādedziņi – Kabilē, bet stādadži – Cīravā (LD 11742).

stādaigi – 'žogs'.

Līdzīgi kā iepriekš aplūkotojos nosaukumos, arī substantīvs *stādaigi* var tikt lietots žoga nozīmē. Tā nosaukums *stādaigi* ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts Zemgales sēliskajās izlokšnēs no Sērenes līdz Raudai un Dienvidlatgalē Asūnē,

piem., Sērenē – *stādaigi nūo zarēm nūopī:ti biī* (LVDA); Dignājā – ļoti reti lieto *sāta*. Tai raksturīgi *z'e:d'eņi*, *stō^ādaigi* (Indāne, 166), bet forma *stādaigs* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēta Ezerniekos (Apv.).

ā-celma forma *stādaiga* izloksnēs tiek lietota arī pīta egļu zaru stāvžoga apzīmēšanai, piem., Bebroš – *stādaiga* (LVDA), bet *stādaigas* sastopama Augšzemē ap Dvieti (*egļu zoru lobys stūadāigys* (LVDA)), Dienvidlatgalē ap Naujeni, Skaistu.

Žoga nosaukumi ar sakni *stād-* reģistrēti arī vārdnīcās: ME III 1049 *stādaigi* 'der Zaun un Staketenzaun (ar atsauci uz Vidiņa vārdnīcu [? – I.K.]), Sprickenzaun' Augškurzemē; *stādaigas* 't. p.' Latgalē un Augškurzemē; *stādags* 't. p.' Matkulē; *stādags* Wid.[? – I.K.]; *stādagi* 'Sprickenzaun' T. Zeiferta darbos; ME III 1037 *stadaiņi* 'ein Zaun aus nicht allzu dicken Stangen' Lubānā; EH II 572 *stādaigas* 'Sprickenzaun' Kapiņos no tautasdziesmas un Lašos.

Vārda *stādaigs* cilme ir neskaidra. Tas, iespējams, saistāms ar *daigs*, radies no *stāvdaigs* vai saist. ar *stāds*, *stadiņi* (ME III 1049, EH II 572). LEV II 282 *stādags* atvasināts no *stāds* ar sākotnējo nozīmi 'kas stāvus novietots' + apv. *daigs* 'gara, tieva nūja, kārts'. Tāpat nosaukumi ar vārdu *stādaiga* var būt saistāmi ar šķirkli *stāt-* (skat. arī šķirkli *daiga*).

• *stadiņi* skat. *statini*

• *stakļi* skat. *statini*

• *stā(v)kūoču sēta* skat. *stā(v)-*

• *stāpini* skat. *stā(v)-*

• *stā(v)puļķu žuogs* skat. *stā(v)-*

• *statini*, *statinis*; *stadīnu sēta*, *statenu žuogs*, *statinu sētmalis*, *statenžuogs*

statini – 'žoga detaļas'.

Nosaukumi ar sakni *stat-* apzīmē vairākus žogu veidus, tostarp arī zedeņu žogu.

Tā vārdkopnosaukums *stateņu* (vsk. n. *statenis*) *žuogs* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts Pastendē (LVDA) un Stendē –

statēn žuōks ('ein geflochtener Zaun aus Zweigen') *a stabim, a trīs cāūrumim* (Mund. St. II 75).

Saliktenis *stateņžuōgs* 'zedeņu žogs' sastopams Vandzenē (LVDA).

Nosaukums *statīnu* (vsk. n. *statinis*) *sētmalis* 'naglots zedeņu stāvžogs' reģistrēts Aulejā (LVDA).

Nosaukuma *statīnu sēta* fonētiskais variants *stadīnu sēta* reģistrēts vairākās Ziemeļvidzemes izloksnēs ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs', piem., Ērgemē – *stadīnu sēta.. nūo rēšnim egles zarim. viēnc [zars] nūo viēnas puses kātēi, ūotrs nūo uōtras puses* (ĒIV III 340).

Minētie nosaukumi ir semantiski motivēti. To pirmā daļa norāda uz žoga daļām – egles zariem, zedeņiem, no kuriem veidots žogs: sal. *stats* 'die aufrechtstehenden Zaunspricken' Valkā ME III 1048; *stadīni* 'zedeņi' Bielenstein, 177; 'Spricken' U I 277; *stadīņš* 'der Spricker; der Sprickenzaun' Vidzemē ME III 1037. Zedeņa, egļu zara, mietiņa nosaukums *statīni* (vsk. n. *statīņš*) lietots Mārkalnē (*statīni – ār naglām pīsistas klūot līstes* (LVDA)), Mežotnē. Variants *stedīni* 'zedeņi' reģistrēts Valkā (LVDA); *stadīni* 'zedeņi' sastopams Ērgemē, Ēvelē, Kārķos, Omuļos (LVDA); *statīni* (vsk. n. *statinis*) Aulejā, Bērzkalnē, Prodē, bet ticējumos un paražās tas minēts Andrupenē un Bērzpilī – tū pat vokor meitas aizmīgtom acim ker *statīnus*. Jo saker pa poram, tod tūgod izīs pī veira, bet jo na pa poram, tod tūgod naižīs pī veira (226 309 Rz) (Straubergs, 71).

Rakstu avotos minētie darinājumi no vārda *stats* ar nozīmi 'paiss, tievs apaļkoks' sastopami kopš 19. gs.

statīni – 'žogs'.

Ar nozīmi 'pīts egļu zaru vai naglots zedeņu stāvžogs' nosaukums *statinis* un tā daudzskaitļa forma *statīni* lietota Latgalē, piem., Bērzpilī, Nīcgalē, Ružinā, Vārkavā, Viļakā – *par statiniņm sòuc sātu, kūr pī kāršu sit kluôt mitin'us* (LVDA) (skat. 1. att.).

Latv. *stats* un no tā atvasinātie nosaukumi ir radniecīgi verbam *stāt* (liet. *stóti*) 'stellen, sich stellen' (ME III 1048; Bielenstein, 177).

Arī lietuviešu valodas izloksnēs izplatīti zedeņu žogu nosaukumi, kas darināti ar sakni *stat-*, piem., *statinių tvorà* (// *statiniai* // *statinis*); *statinių tvorà* (// *statiniai* // *statinys*), kas sastopami visā Lietuvas teritorijā, izņemot Ziemeļrietumlietuvu un pierobežas izloksnes ar Baltkrieviju; *stātinė tvorà*, kas reģistrēts Ziemeļaustrumlietuvā un šaurā joslā Lietuvas vidusdaļā, *stātininė tvorà*, *stātinỹku tvorà* u. c. nosaukumi (LKA I ž. Nr. 19).

• *stāpinu sēta*, *stā(v)puļku žuogs*, *stā(v)kūoču sēta*, *stāvžuogs**

Nosaukums *stāvžuogs* ir vispārināts nosaukums žogam, kas veidots no vertikāliem, parasti koka elementiem. Tas ir arī literārās valodas vārds (LLVV VII₂ 202). Kurzemes izloksnēs tas konstatēts arī ar nozīmi 'pīts zaru vai naglots zedeņu stāvžogs', piem., Basos – *stāviski nuô žagariēm – stāžuôks* (LVDA); Sakā – *stāžuôg' bij nuô kadēgiēm* (LVDA). EH II 575 *stāvžuogs* bez nozīmes skaidrojuma dots no A. Upīša darba.

Vārdkopnosaukums *stāvkuoču sēta* konstatēts vidus dialekta zemgaliskajās izloksnēs ap Iecavu un Cerauksti ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs', piem., Bruknā – *stājuoču sētas: kūoki, nuò egles zariem izcirta tādus un ta stabi un kārtes [trīs] tamuôs stabuôs. un tūces [egles zarus] pina iekša. ne kas netika cāuri* (LVDA). EH II 574 nosaukums *stā[v]kūoču sēta* '=zedeņu žuogs' minēts Vecsaulē.

Variants ar *v* zudumu *stākuoču sēta* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts izlokšņu vākumos Vecsaulē, Iecavā un Skaistkalnē –

* Šajā šķirklī ietilpst arī nosaukums *stādaigi* (iespējams, < *stāvdaigs*) un tā varianti. Tā kā nosaukuma izplatības areāls ir Zemgales sēliskās izloksnes un Dienvidlatgale, tas aplūkots atsevišķā šķirklī.

mēs saucam pār stākuoču sētu, kūo pīn nūo egles zariem (LVDA).

Minētā nosaukuma un tā varianta pirmajā daļā ietverta norāde uz žoga daļām, no kurām žogs gatavots: sal. *stāvkuocis* 'die Stakete, Palissade, Zaunspricker' ME III 1054 no Etn. II 5: *stāvkuočeles* 't. p.' pārņemts no Etn. I 58. Zedeņa nosaukums *stāvkuoči* mūsdienu izlokšņu vākumos pierakstīts Skaistkalnē.

Nosaukums *stāvkuoči* 'žoga mieti' minēti arī vairākos Zemgalē pierakstītajos ticējumos un paražās, piem., Ceraukstē – Trijkungu sestdienas vakarā pēc saules noiešanas meitas skaita stāvkočus: "tēvs, dēls, tēvs, dēls" utt., ja uz pēdējā stāvkoča iznāk tēva vārds, tad viņu apprecēs atraiknis, ja dēla, tad – tautietis (89, 116 B) (Straubergs, 69).

Izlokšņu vākumos reģistrēti vēl citi nosaukumi ar *v* skaņas zudumu. Tā Mērsragā zināms nosaukums *stāpuļķu žuogs* – *stāpuļķ žuōks* – *stāvi puļķi* (Apv.). Tas apzīmē pītu zaru vai naglotu zedeņu stāvžogu.

Vārdkopnosaukums *stāpiņu sēta* 'pīts egļu zaru stāvžuogs' reģistrēts Jaunsvirlaukā – *stāpiņu sēta* – *stāpiņi tiēk pīti iēkš trim kārtīm* (LVDA), Rundālē un Sesavā. Nosaukuma atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām, no kurām taisīts žogs: sal. *stāpiņi* '= zedeņi' reģistrēts Ceraukstē, *stāpeņi* Kraukļos ME III 1051; *stāpiņi* 'zedeņi' pierakstīts Īslīcē un E. Virzas "Straumēnos" EH II 573, kur *-āp-*, iespējams, no *-āvp-*. Zedeņa nosaukums *stāpiņi* mūsdienu izlokšņu vākumos konstatēts Īslīcē un Rundālē – *sētas pina nuo stāpiņiēm* – *egļu zariēm* (LVDA).

Nosaukumu *stāvžuogs*, *stāvkuoči*, *stāpeņi*, *stāpiņi* pamatā ir adjektīvs *stāvs*: sal. *stāvs* (liet. *stovus* 'stāčias') 'stehend, aufrecht' ME III 1055, kas norāda uz žoga vai žoga daļu novietojumu.

- vija, vijas, vīja, vijaine, vijale; vijas sēta
vija – 'žogs'.

Nosaukums *vija* dsk. *vijas* 'pīts žagaru stāvžogs vai gulžogs' izplatīts galvenokārt Zemgalē ap Bausku, Rundāli un Augšzemē ap Bebreni, kā arī reģistrēts Vidzemē Sausnējā, Vietalvā un

Latgalē Varakļānos, piem., Ceraukstē – *vijas – sasita miētus, žagarus pina – alksņa, kârkļa, egļu te nau* (LVDA), Codē – *sēta ir pîta, kas izpîta – par viju saúc* (LVDA) (skat. 1. att.).

Žogus no lapu koku zariem un žagariem parasti pina vietās, kurās egļu un priežu mežu nebija tuvumā.

Vārds *vija* 'žogs' sastopams rakstu avotos kopš 17. gs., piem., *vija* 'Zaun' Lettus 202; *sēta* // *žogs* // *vija* 'Zaun' El 296; *vija* 'ein von Strauch geflochtener Zaun' L. II 391; *vija* 'Zaun geflochter' St. II 717; *vija* 'ein von Strauch geflochtener Zaun' U I 340; *vija* 'žogi, kas pīti dažādos veidos' Bielenstein, 172.

Vārds *vija* 'žogs' sastopams vairākās tautasdziesmās, piem., Bauskā –

Vai, Dieviņi, ko darišu,

Pate roze mērķi rāda:

Iet pa viju ziededama

Viņas sētas darziņā (LD 3427, 1.var.);

variants *veja* konstatēts dainā no Varakļāniem –

Sudrabeņa v'ēju v'ēju

Ap tú mīžu l'eidum'eņa,

Lai ít muna l'aùdav'eņa,

V'ejeņā vārdamós (LD 2850, 2.var.).

Pagaidām tikai vārdnīcās pierakstīti žogu nosaukumi, kas atvasināti ar piedēkli no vārda *vija*. Tā ME IV 525 reģistrēts ar piedēkli *-ain-* atvasinātais nosaukums *vijaine*, resp., *vejaine* "žuogs" Neretā ar fonētisku *-ij-* > *-īj-* > *-eij-* > *-ej-* (Lgr. 63.§). Ar piedēkli *-al-* atvasināts nosaukums *vijale* reģistrēts Koknesē ar nozīmi 'ein kleiner aus Strauchwerk geflochtener Zaun' U I 340, tas pārņemts arī ME IV 582. Šajos nosaukumos ietverta norāde uz darbību, kuras rezultātā žogs tapis.

vija – 'žoga detaļa'.

Vārdkopnosaukums *vijas sēta* 'pīts žagaru stāvžogs vai gulžogs' reģistrēts Īslīcē – *vijas sēta. nuôcērt žagaru un tā iēvij* (LVDA) un Taurkalnē.

Nosaukuma pirmā daļa darināta ar semantisku pārnesumu 'žogs' > 'žoga detaļa' (sal. *vija*).

Substantīvs *vija* 'ein von Strauch geflochtener Zaun' saistāms ar verbu *vīt* un norāda uz darbību, kuras rezultātā tapis priekšmets (ME IV 582).

2. Nosaukumi, kas reģistrēti dažās latviešu valodas izloksnēs.

• egļu žuogs

Latviešu valodas izloksnēs ir konstatēti vārdkopnosaukumi, kuru atkarīgais komponents ir koka, krūma vai koksnes nosaukums. Tā, piemēram, Launkalnē pierakstīts nosaukums *egļu žuogs* ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs vai guļžogs' (LVDA, VMP 2415).

Nosaukuma atkarīgajā komponentā ietverta norāde, ka žogs gatavots no egles koka.

Vārds *egle* sal. ar liet. *ēglē* un ir mantots (skat. ME I 565–566).

Arī lietuviešu valodas izloksnēs vietumis zedeņu žoga apzīmēšanai lietoti nosaukumi ar komponentu *ēglē*: *ēgliaus tvorā*; *ēglinė tvorā*; *ēglėsakių tvorā*; *ēglių šakų tvorā* (LKA I 62).

• gulā sēta, gulu sēta, gulsēta, gulzedeni

Parasti žogu nosaukumi ar sakni *gul(guļ)-* apzīmē no guļkokiem celtu žogu, bet dažkārt šīs saknes nosaukumi izloksnēs lietoti no egļu zariem (žagariem) pīta guļžoga apzīmēšanai.

Tā vietumis Kurzemē un Vidzemē ar minēto nozīmi reģistrēts nosaukums *gulsēta*, piem., Taurkalnē (LVDA), Vecsaulē (LVK).

Tikai dažās latviešu valodas izloksnēs sastopami šādi žogu nosaukumi: *gulu sēta* ar nozīmi 'pīts egļu zaru (žagaru) guļžogs' reģistrēts Vecaucē, bet ar nezināmu nozīmi no tautasdziesmas ME I 679; *gulā sēta* // *gulu sēta* 'pīts egļu zaru stāvžogs vai guļžogs' Kauguros (LVK). Nosaukums *gulzedeni* 'egļu zaru guļžogs' zināms no Jaunpiebalgas (A).

Minēto vārdkopu un salikteņu pirmajā daļā ietverta norāde uz žoga daļu novietojumu.

Vārds *gulu* 'liegend' lietots adverbiālā nozīmē un saist. ar verbu *gulī* (ME I 678; LEV I 324).

• *kāršu sēta*, *kāršu žuogs*

Vārdu savienojums *kāršu žuogs* ir reģistrēts LLVV IV 191, un LVV 368. Tas apzīmē no kārtīm taisītu žogu. Tomēr atsevišķās latviešu valodas izloksnēs žogu nosaukumiem ar vārdu *kārts* bez nozīmes 'kāršu žogs' konstatēta arī nozīme 'zedeņu žogs'.

Tā vārdkopnosaukums *kāršu sēta* ar nozīmi 'naglots zedeņu stāvžogs' lietots Trikātā (LVDA), bet ar nozīmi 'pīts egļu zaru žogs' ('rickern Zaun') tas minēts St. II 717. Nosaukums sastopams vairākās tautasdziesmās, piem., Vilcē –

Biezu *kāršu sētu* pinu,

Lai siveni nelodā;

Gudru mātes meitu ņēmu,

Lai nenīku dzīvodams (LD 22313, 1.var.),

Rudbāržos –

Sīku *kāršu žogu* pinu,

Lai siveni nelodā .. (LD 7311).

Minētie vārdkopnosaukumi ir semantiski motivēti. To atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām, no kurām žogs taisīts: sal. *kārts* 'pagarš, tievs apaļkoks' LLVV IV 191.

Substantīvs *kārts* (liet. *kártis*) 'die Stange' ir mantots; tas atvasināts no verba *kārt* (skat. ME II 202 un LEV I 387).

• *leišu žuogs*

Vārdkopnosaukums *leišu žuogs* reģistrēts Bukaišos ar nozīmi 'pīts egļu zaru guļžogs' (VMP 1918).

Nosaukuma pirmajā daļā ietverta norāde uz tautu, kura sekmējusi minētā žoga veida lietošanu: sal. *leītis* 'der Litauer' (ME II 447).

Vārds *leītis*, iespējams, ar kursisku *ei* no *ie* salīdzināms ar liet. *lietāvis* un ir mantots (ME II 447; LEV I 529).

• maiļu sēta

Izlokšņu vākos Kieģeļos reģistrēts nosaukums *maiļ' sēta* ar nozīmi 'pīts egļu zaru stāvžogs' (LVDA). Nosaukums pierakstīts arī ME II 550 bez vietas norādes. Vārdkopnosaukuma atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām, no kurām taisīts žogs: sal. *maiļi* // *mailiņi* 'Spricker, Zaunstaken' U I 150 bez vietas norādes. No šī avota tas pārņemts ME II 550. *mailītis* "vibiņa" EH I 778 minēts no Limbažiem.

Vārds *maiļi* 'Spricker, Zaunstaken' cilmes ziņā saistāms ar verbu *miet* '(ein Pfahl) einjagen; bepfählen' (ME II 550) (skat. arī *mietī*).

• mietīni; mietu žuogs

mietī – 'žoga detaļas'.

Vārdu savienojums *mietu žuogs* ir vispārināts no mietiem gatavotu žogu nosaukums. Tā pirmā daļa norāda tikai uz žoga daļām, no kurām žogs taisīts, sīkāk nediferencējot dažādas žogu konstrukcijas. Tie var būt arī pīti egļu zaru vai nagloti zedeņu stāvžogi, kur *mietī* – 'nodarināti egļu zari', 'zedeņi' (piem.. Elkšņos (LVDA), Īslīcē, Jērcēnos (Straubergs, 70)).

mietī – 'žogs'.

Ar nozīmi 'zedeņu žogs' deminutīvforma *mietīni* reģistrēta Lazdonā (LVDA) un Ļaudonā (VMP 2503). Nosaukums pārņemts no priekšmeta daļas uz pašu priekšmetu.

Substantīvs *miets* 'der Pfahl; der Staken, die Hopfenstange, Bohnenstange' saistāms ar verbu *miet* '(ein Pfahl) einjagen; bepfählen' (ME II 655–656) (skat. arī *maiļi*).

• režģis

Nosaukums *režģis* 'pīts egļu zaru stāvžogs vai guļžogs' reģistrēts Auros un Rankā – *režģi pīn nūo egļu zarim* (LVDA).

Latv. *režģis* 'das Flechtwerk, Geflecht; etwas Verworrenes, ein Wirrsal, verworrenes od. verwickeltes Garn' līdz ar *režga*, *režģīt* u. c. saist. ar liet. *rēksti* 'stricken', *rēkstis* 'Heusack' un ir mantots (ME III 516; LEV II 117).

• skadīnu sēta, skadīnu žuogs, skadīnu sēta

Vārdkopnosaukums *skadīnu* jeb *skadīnu sēta* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts Ērgemē – ..*skadīnu sēta bi ābēldāzīm ciēši nūopīta. pa skadīnīm sāuca tuōs egļu zarus. zari nebi rēšni, tā kā viņus vār izlūocīt* [starp kārtīm]. *skadīnu sēta nūo egļu zarīm* (ĒIV III 340); Kārķos (LVDA).

Nosaukums *skadīnu žuogs* 'ein Flechtzaun' ME III 863 minēts no Druvienas.

Nosaukumu *skadīnu* (// *skadīnu*) *sēta*, *skadīnu žuogs* atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām, no kurām gatavots žogs: sal. *skadiņi* 'Zaunspricker' Ērgemē, Rūjienā un Sējā (ME III 863).

Vārds *skadiņi* 'Zaunspricken' varētu būt saist. ar *šķēdēns*, *skadrs* un *šķēdēns* (< *šķēdērn(s)*) ar vārdu *skadrs* 'leicht zu spalten' (ME III 836; IV 24).

• slīta, slīts, slītiņa, slītiņš; slītāja sēta

slīta – 'žogs'.

Parasti ar vārdu *slīta* etnogrāfiskajā literatūrā apzīmē no guļbaļķiem veidotu žogu (LLVV VII₁ 597). Tomēr atsevišķās izloksnēs un vārdnīcās ar *slit-* darinātie nosaukumi reģistrēti arī ar nozīmēm 'žoga miets, zedenis' vai 'pīts egļu zaru stāvžogs', piem., *o-celma* forma *slīts* 'pīts egļu zaru stāvžogs' reģistrēts Neretā (ME III 934); ar piedēkli *-iņ-* no *slīta* atvasinātais nosaukums *slītiņa* // *slītiņš* 'kāršu vai zedeņu žogs' konstatēts Neretā – *āp oābēļēm aptāisīta slītiņa. us slītiņā kōlst zy:rgu deķi* (LVDA). Tas reģistrēts arī vārdnīcās, piem., *slītiņa* 'ein Sprickenzaun' U I 266 un no šī avota pārņemts arī ME III 934.

slīta – 'žoga detaļa'.

Vārdkopnosaukums *slītāja sēta* 'pīts egļu zaru stāvžogs' sastopams Zalvē – *slītāja sēta pīta* (LVDA). Nosaukuma atkarīgais komponents, iespējams, norāda uz žogu daļām, no kurām taisīts žogs, sal.: *slītājs* 'jeder einzelne Pfahl von einem *slits*' Neretā (ME III 934); skat. arī *slīta* 'jeder einzelne Hölzer'

(ME III 934), *slīte* 'Zaunspricken' Kalsnavā un Neretā (ME III 937), *slītes* 'tas pats' Kalsnavā un Neretā (Bielenstein, 177), ar piedēkli *-ain-* atvasināto egļu zara nosaukumu *slitainis* 'eine Zaunspricke' U I 266 un ar piedēkli *-en-* atvasināto nosaukumu *slitenis*, kas pierakstīts ME III 934 ar nozīmi 'eine Zaunspricke' no Bikstiem un kā novecojis reģistrēts LLVV VII, 598.

Latv. *slīta* [un no tā darinātie nosaukumi] līdz ar liet. *šlīte*, *šlītis* 'Garbenhocke' saist. ar latv. *slīet*, liet. *šlīēti* (ME III 933–934; LEV II 230; Fraenkel, 1006). Tātad nosaukumi apzīmē objektu, kas darināts, ko slīenot vai kas ir slīets.

Arī Lietuvas ziemeļaustrumu izloksnēs vietumis reģistrēti zedeņu žogu nosaukumi ar vārdu *šlīte*, *šlītis*: *šlitinių tvorà* 'štatinių tvorà'; *šlitinė tvorà* 't. p.' LKA I 62).

• sprunguļšēta

Saliktenis *sprunguļšēta* 'pīts egļu zaru stāvžogs' konstatēts Vecumniekos – *senāk jau tāisīja nuô tâdiēm sacīrstiēm kuôkiēm. tuôs saūc pa stikâliēm – spruņguļšēta, stikâļšēta* (LVDA). Nosaukuma pirmajā daļā ietverta norāde uz žoga daļām, no kurām gatavots žogs: sal. *sprungulis* 'paīss, neliels koka zars vai tā daļa; paīss, neliels, iegarens koka gabals' LLVV VII 150; *spruņgulis* 'ein kleines (rundes?) Stück Holz' ME III 1024–1025).

Latv. *spruņgulis* saistāms ar *sprunga(s)*, *spranga* (skat. ME III 1024–1025; LEV II 278–279).

• stādekļi

Žogu nosaukums *stādekļi* ar iespējamo nozīmi 'zedeņu žogs' reģistrēts Aizupē – *stādekļi: žuôgi bez kârtīm* (LVDA).

Nosaukuma cilme un semantika ir neskaidra. Iespējams, ka vārda *stādekļi* pamatā ir latv. vārds *stāds*, bet varbūt *stādekļi* saistāms ar *stadiņiem*, resp., *stādiņiem* 'zedeņiem'?

• virbiņu žuogs, virbu sēta

Nosaukums *virbu sēta* reģistrēts mūsdienās Zentenē bez norādes, kādu žogu tas apzīmējis (LVDA), bet ar norādi 'naglots zedeņu stāvžogs' – VMP 2945.

Vārdkopnosaukums *virbiņu žuogs* sastopams 20. gs. pirmajā pusē Kurzemē: "Jaunāki ir dēļu kārtiņu un beidzot "ribiņu" vai "virbiņu" un latu žogi. Zediņus, dēļus un latas mēdz pie kārtīm pienaglot" (Jaunzems, 21). Nav zināms, kādu žogu īsti apzīmējis *virbiņu žuogs*. Tas varētu būt arī naglots zedeņu stāvžogs. Ar nozīmi 'naglots zedeņu stāvžogs' nosaukums reģistrēts Zentenē un Upesgrīvā (VMP 2945).

Minēto nosaukumu atkarīgais komponents norāda uz žoga daļām: sal. *virbs* 'ein dünner Stab, Stöcken; eine Stange' ME IV 603.

Latv. *virbs* minētajā nozīmē sal. ar liet. *virbas* 'Gerte' un ir mantots (ME IV 603; LEV II 535, I 345).

• zaru sēta, zaru žuogs

Vārds *zars* 'sānu dzinums' ir literārās valodas vārds (LLVV 870). Ar to izloksnēs darināti zedeņu žoga nosaukumi, piem., *zaru sēta* 'zedeņu žogs' Inčukalnā (LVDA); *zaru žuoks* 't. p' Rāvā (LVDA). Atkarīgais komponents šeit norāda uz žoga daļām – zariem, zedeņiem.

Vārds *zars* ir formāli identisks liet. *žaras* un ir mantots (ME IV 691; LEV II 550).

S e c i n ā j u m i

Mūsdienu latviešu literārajā valodā no egļu zariem pīta vai no zedeņiem naglota žoga apzīmēšanai lietots vārdkopnosaukums *zedeņu žuogs*, kur *zedenis* 'paīss, tievs apaļkoks' (LVV 871, LLVV VIII 588). Rakstā tas lietots kā kopnosaukums minētam žogu veidam.

Izloksnēs zedeņu žoga apzīmēšanai reģistrēts 21 mantotas cilmes nosaukums. Visplašāk latviešu valodā no egļu zariem pīta vai no zedeņiem naglota žoga apzīmēšanai lietoti nosaukumi ar

vārdu *zedenis*. Tie izplatīti kompaktā areālā Vidzemē un Latgalē, vietumis arī Kurzemē, Zemgalē un Augšzemē.

Noteiktā izlokšņu grupā lietoti vairāki zedeņu žogu nosaukumi: nosaukumi ar vārdu *daiga*, *-s* reģistrēti Dienvidlatgalē, ar komponentu *maigl-* – Ziemeļvidzemē, ar *stādaig-* – Augšzemē, ar sakni *stā(v)-* – galvenokārt Zemgalē izlokšnēs ap Iecavu, Bausku, ar *vij-* – Zemgalē izlokšnēs ap Vecsauli, Rundāli. Vietumis visā Latvijas teritorijā sastopami zedeņu žogu nosaukumi no verba *pīt*, bet vairākās izlokšnēs Latgalē, Ziemeļvidzemē, Ziemeļkurzemē un Zemgalē lietoti nosaukumi ar sakni *stat-*.

Atsevišķās izlokšnēs ir sastopami zedeņu žogu nosaukumi ar komponentu *egl-*, *kārts*, *miet-*, ar *skadiņi*, *slit-*, *virb-* un *zari*, nosaukumi ar sakni *gul (guļ)-* un zedeņu žoga nosaukums *režģis*. Pagaidām tikai no vienas izlokšnes zināmi šī žoga nosaukumi *leišu žuogs*, *maiļu sēta*, *sprunguļsēta* un *stādekļi*.

Zedeņu žogu nosaukumu lielāko daļu veido vārdkopas un salikteni, kuros viens no komponentiem ir vispārināts žoga apzīmējums (*žuogs*, *sēta*, *sētiņa*, *sētmalis*), bet otrs diferencējošs un norāda uz dažādām zedeņu žoga pazīmēm:

1) uz žoga daļām, no kurām tas taisīts:

- uz koka zariem un zedeņiem – *daigu sētmalis*, *maigles sēta*, *maiglīšu sēta*, *maigļu sēta*, *maigļsēta*, *maiļu sēta*, *mietu žuogs*, *skadiņu žuogs*, *skadīnu sēta*, *slitāja sēta*, *sprunguļsēta*, *stādaigu sēta*, *stādaigu sētiņa*, *stādaigu sētmalis*, *stādaugu sēta*, *stādojsētiņa*, *stāteņu žuogs*, *statiņu sētmalis*, *statīnu sēta*, *stāteņžuogs*, *stākuoču sēta*, *stāpiņu sēta*, *stāpuļu sēta*, *stāvkuoču sēta*, *virbiņu žuogs*, *virbu sēta*, *zaru sēta*, *zaru žuogs*, *zedeņu* (arī *sedīnu*, *zedīnu*, *zedīnu*) *sēta*, *zedeņu žuogs*, *zedīņu sētiņa*, *zedīņu sētmalis*, *zedīnsēta*;

- uz kārtīm – *kāršu sēta*, *kāršu žuogs*;

2) uz žoga materiālu, piem., eglēm – *egļu žuogs*;

3) uz žoga daļu novietojuma veidu:

- stāvus – *stāvžuogs*;

- guļus – *gulā sēta, gulu sēta, gul(guļ)sēta, gulzedeni*;

4) uz darbību, kuras rezultātā tapis žogs:

- pīt – *pīta(ā) sēta, pīt(ai)s sētmalis, pīt(ai)s žuogs, pīts žagaru žuogs*;
- sliet – *slitiņa, slits*;
- vīt – *vija, vijas, vijaine, vijale*;

5) uz tautu, kas sekmējusi attiecīgā žogu veida ieviešanos Latvijā – *leišu žuogs*.

Vārda nozīmes pārnesuma rezultātā 'žoga daļa' → 'žogs' radušies šādi žogu nosaukumi un to varianti: *daiga, daigi, daigs, mietiņi, stādaiga, stādaigas, stādaigi, stādaigs, stādags, stādagi, statinis, statiņi, zedeni, zediņi*, bet semantiska pārnesuma 'žogs' → 'žoga detaļa' rezultātā varētu būt radušies nosaukumi *slitāja sēta, vijas sēta*.

Tik bagātīgu vienas reālijas mantotas cilmes nosaukumu rašanos veicinājusi iespēja kāda priekšmeta nosaukšanai izvēlēties dažādas motivējošās pazīmes un nosaukumu darināšanas līdzekļus. Liela nozīme ir bijusi arī ekstralingvistiskajiem faktoriem.

Avotu saīsinājumi

- A** – 1995. g. organizētā aptauja par žogu nosaukumiem.
- Ancītis** – Ancītis K. Aknīstes izlokšne. Izlokšnes statistika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija. – R., 1977.
- Apv.** – Latviešu valodas izlokšņu kartotēka.
- Bielenstein** – Bielenstein A. Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten. Ein Beitrag zur Ethnographie, Culturgeschichte und Archaeologie der Völker Russlands in Westgebiet. I. – St. Petersburg, 1907.
- Broce** – Broce J. K. Zīmējumi un apraksti. 1.–2.sēj. – R., 1992.–1996.
- Cimermanis** – Cimermanis S. Celtnes Latvijā 17. gs. 60. gados. (Pēc J. R. Šturna ceļojuma albuma skicēm). // Arheoloģija un etnogrāfija XIII – R., 1979, 30.–44.
- D** – Dravnieks J. Vācu-latviešu vārdnīca. – R., 1910.

- EH – Endzelīns J., Hauzenberga E. Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha "Latviešu valodas vārdnīcai". 1.–2.sēj. – R., 1934.–1946.
- EI – Elvers C. Liber memorialis lettion oder Lettisches Wörter-Buch. – R., 1748.
- Etn. – Etnogrāfiskas ziņas par latviešiem. // "Dienas Lapas" pielikums. 1.–4.sēj. – R., 1891.–1894.
- ĒIV – Kagaine E., Rāge S., Ērgemes izloknes vārdnīca. 1.–3.sēj. – R., 1977.–1983.
- Fraenkel – Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1.–2. – Heidelberg – Göttingen, 1962.
- Indāne – Indāne I. Dignājas izlokne. – R., 1986.
- Jaunzems – Jaunzems J. Kurzemes sēta. Etnogrāfisks apcerējums. – R. V. Tepfera izd., 1943.
- Kurcalts – Kurcalts K. Sētu tipi Vidzemes rietumos // Filologu biedrības raksti. XIV. – R., 1934., 37.–43.
- L. – Lange J. Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexikon. – Mitau, 1773.–1777.
- LD – Barons K., Visendorfs H. Latvju Dainas. 1.–6. sēj. – Jelgava – Petrograda, 1894.–1915.
- Lettus – Mancelius G. Lettus, das ist Wortbuch. Teil 1. – R., 1638.
- LEV – Karulis K. Latviešu etimoloģijas vārdnīca. 1.–2. sēj. – R., 1992.
- Lgr. – Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – R., 1951.
- Līvli – Cimermanis S. Būves un to izmantošana lībiešu ciemos // Līvli, 1996. Nr. 7/8., 15; Nr. 9/10., 14.–15.
- LKA I – Lietuvių kalbos atlasas. Leksika I. – Vilnius, 1977.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. 1.–19. – Vilnius, 1956.–1999.
- LLVV – Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1.–8.sēj. – R., 1972.–1996.
- LS – Latvijas Saule. – R., 1927., Nr. 57/58., 645.
- LVDA – Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli.
- LVK – Latviešu valodas krātuves materiāli.
- LVV – Latviešu valodas vārdnīca. – R., 1987.
- ME – Mīlenbahs K. Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. 1.–4. sēj. – R., 1923.–1932.

-
- Mund. St.** – Draviņš K., Rūķe V. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden, 1.–2. – Lund, 1955.–1956.
- Reķēna** – Reķēna A. Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās. – R., 1975.
- Rūķe-Draviņa** – Rūķe-Draviņa V. Senie žogi Ziemeļvidzemē ap Valmieru // Baltu filoloģija. V. – R., 1995., 44.–51.
- St.** – Stender G. F. Lettisches Lexicon. Teil 1.–2. – Mitau, 1789.
- Straubergs** – Straubergs K. Latviešu tautas paražas. – R., 1944.
- UI** – Ulmann C. Lettisch-deutsches Wörterbuch. Teil 1. – R., 1872.
- VMP** – Latvijas Vēstures muzeja Etnogrāfijas nodaļas bij. Pieminekļu valdes dokumentu kolekcija Nr. 2503, 2592, 2415, 2904, 2748, 2671, 1932, 2945, 2822, 3153, 1918.

Flechtzaubenennungen ererbter Abstammung in der lettischen Sprache

Zusammenfassung

Die Flechtzaubenennungen ererbter Abstammung sind in lettischer Sprache mehr als die Benennungen entlehnter Abstammung benutzt.

Am weitesten sind die Flechtzaubenennungen mit dem Wort *zedenis* verbreitet. Die Wortgruppe *zedēnu žuogs*, wo *zedenis* 'ziemlich kurzes, dünnes Rundholz', ist literarisch und wird als Gemeinbenennung des Flechtzauns gebraucht (LVV 871, LLVV VIII 588). Dazu werden in Mundarten mehrere Varianten des Wortes *zedenis*, sowie aus ihnen und verallgemeinernden Zaubenennungen gebildete Wortgruppen und Zussammensetzungen registriert. Die Benennungen mit dem genannten Wort sind meistens in Vidzeme und Latgale, aber weniger in Kurzeme, Zemgale und Augšzeme beliebt.

In bestimmten Mundartgruppen werden solche Flechtzaubenennungen gebraucht: die Benennungen mit dem Wort *daiga*, -s kommen in Südlatgale, *maigl-* – in Nordvidzeme, *stādaig-* – in Augšzeme, mit der Wurzel *stā(v)-* – meistens in Zemgale um die Mundarten Iecava und Bauska, mit dem Substantiv *vija* – in Zemgale um die Mundarten Vecsaule und Rundāle vor. In mehreren Mundarten Lettlands werden die Benennungen mit den Wörtern *pīt* und *stat-* benutzt.

Seltener kommen Flechtzaunbenennungen mit den Wörtern *egļu-*, *kārts*, *miet-*, *skadiņi*, *slit-*, *virb-* und *zari*, Benennungen mit der Wurzel *gul(guļ)-* und die Flechtzaunbenennung *režģis* vor. Vorläufig aus einer Mundart sind die Benennungen *leišu žuogs*, *maiļu sēta*, *sprunguļsēta* und *stādekļi* bekannt.

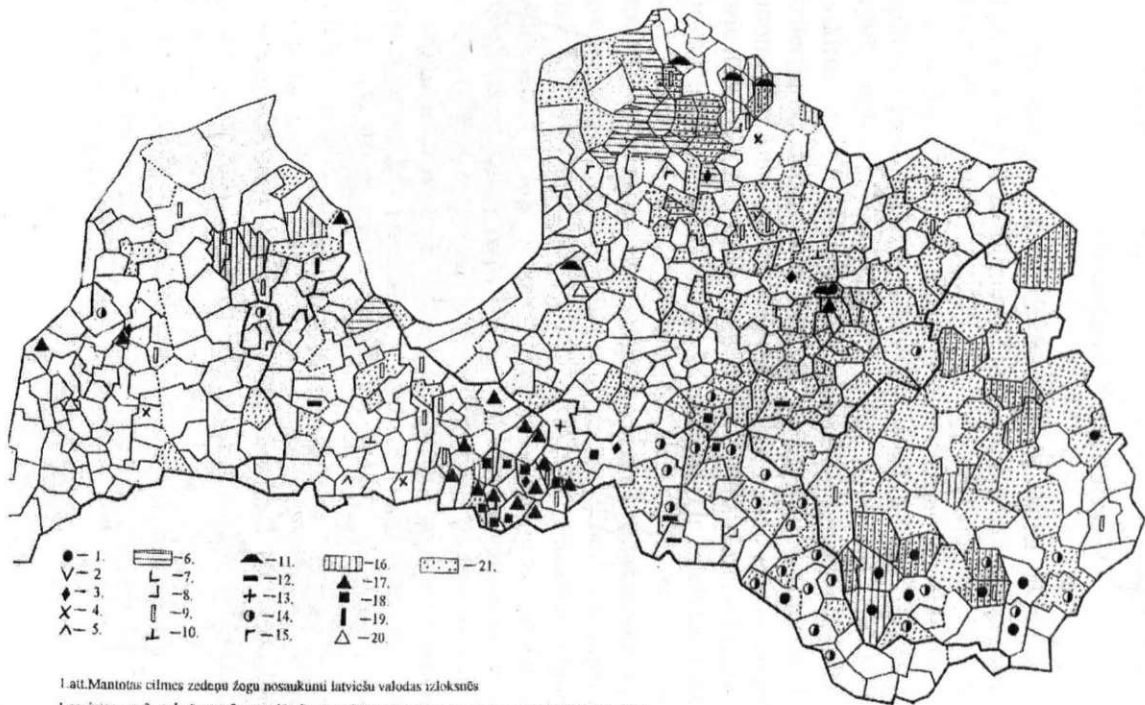
Sporadisch sind in der lettischen Sprache die Benennungen des Zaunstocks *nārstekļi*, *stibiņš* und Adjektiv das *mastains* aufgezeichnet.

Die Entstehung solcher Vielfältigkeit der Flechtzaunbenennungen ererbter Abstammung wurde durch die Möglichkeit, verschiedene motivierende Merkmale und Mittel der Wortbildung zu wählen, gefördert. Eine große Rolle spielen es auch extralinguistische Faktoren.

Die meisten Flechtzaunbenennungen bilden Wortgruppen und Zusammensetzungen, wo eine der Komponenten eine verallgemeinernde Zaunbenennung (*žuogs*, *sēta*, *sētiņa*, *sētmalis*), die zweite aber eine differenzierende ist und auf verschiedene Merkmale des Flechtzauns hinweist:

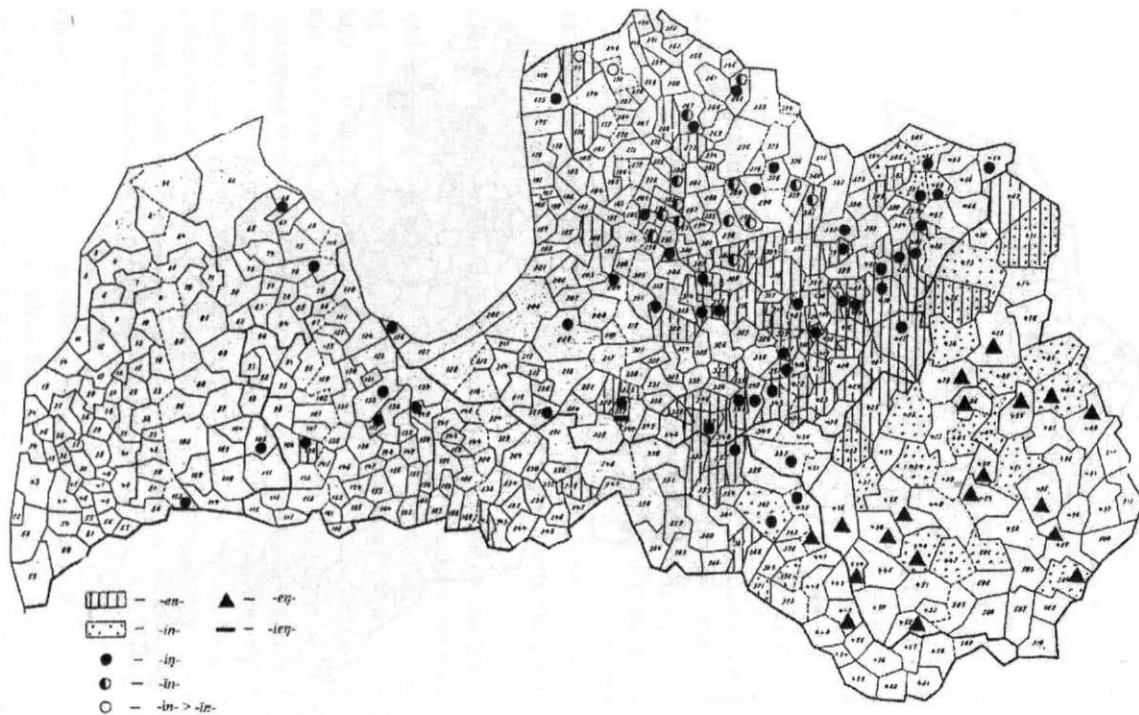
- 1) auf die Zaunteile, z.B. *daigu sētmalis*, *mietu žuogs*, *stādaigu sētiņa*;
- 2) auf das Material der Zäune: *egļu žuogs*;
- 3) auf die Unterbringung der Zaunteile, z.B. *stāvžuogs*, *guļsēta*, *guļzedeņi*;
- 4) auf die Art der Tätigkeit, z.B. *pīta(-ā) sēta*, *slits*, *vijale*;
- 5) auf die Benennung eines Volkes, z.B. *leišu žuogs*.

Als Resultat der Übertragung der Wortbedeutung werden mehrere Flechtzaunbenennungen gebildet, z.B. *daiga*, *mietiņi*, *statinis*.

1 att. Mantois cīlmes zedegu žogu nosaukumi latviešu valodas izloksnēs

1. ar daiga, -s, 2. egļu žuogs; 3. ar gul(guļ)-; 4. ar kārts; 5. leišu žuogs; 6. ar maigē-, 7. ar maī-, 8. ar mīet-, 9. no pīr; 10. režiģis; 11. ar skodiņi, 12. ar slīt-, 13. sprucglaģta; 14. ar stādoig-, 15. stādeķi; 16. ar stat-, 17. ar stā(v)-; 18. ar vij-, 19. ar virb-, 20. ar zvi-, 21. ar zeden-

2. att. Vārda *vēdētis* sufiksu lietojums latviešu valodas izloksnēs

Janina ŠVAMBARYTĖ**Šiaurės Lietuvos paribio šnektų ištiktukai:
struktūra ir reikšmė**

Dėl ištiktukų, kaip atskiros kalbos dalies skyrimo, esama dvejopos lietuvių kalbininkų nuomonės: tradicinės ir naujosios. Tradiciškai ištiktukai skiriami kaip nekaitoma savarankiška kalbos dalis, žyminti jausmus bei vaizdinius, sukeltus įvairių aplinkos garsų, veiksmų ir pojūčių (LKŽ 1998, 220–224; DLKŽ 1994, 469–475; Paulauskienė 1994, 420–423). Dėl ištiktuko, išskirto dar J. Jablonskio, remiantis semantiniu (leksiniu) kriterijumi, dabartinėje lietuvių kalbotyroje pasigirsta ir kitų nuomonių. Antai Adelė Valeckienė mano, kad geriausiai jie dera prie dalelyčių, mat linkę modifikuoti bei pabrėžti veiksmažodžių, prieš kuriuos eina, reiškiamus garsus. Kaip ir dalelytės, ištiktukai savo semantinį krūvį perkelia kitiems žodžiams – veiksmažodžiams. Dėl tos priežasties autorė visus ištiktukus skiria į vieną grupę, kurią vadina "Vaizduojamosios bei imituojamosios dalelytės" (Valeckienė 1998, 194–198). Panašiai elgiasi su ištiktukais ir kiti indoeuropeistai: vieni juos priskiria prie dalelytės, o kiti – prie jaustuko ar net prieveiksmio, veiksmažodžio (plg. rusų – *звуконеподражательное междометие*, latvių – *skaņu atdarinājuma interjeksija*). Tokia skyrimo įvairovė gali būti nulemta tos priežasties, kad moderniose kalbose ištiktukų nėra tiek daug, todėl jie pagal bendrąją ko nors žymėjimo reikšmę prišliejami prie jaustukų (Paulauskienė 1994, 421). Lietuvių kalboje ištiktukai (dalelytės) gana dari ir plačiai vartojama žodžių grupė (Valeckienė 1998, 197). Nesiimdami spręsti kalbos dalių klasifikacijos problemų, laikysimės tradicinio termino *ištiktukas*.

1. Struktūra. Ištiktukai, kaip vienas iš šnekamosios kalbos ekspresyvinimo šaltinių, Šiaurės Lietuvos paribio – Joniškio raj. – šnektoms ir dabar gana būdingi¹.

¹Medžiaga straipsniui rinkta iš Joniškio šnektų įrašų, J. Marcinkaus, M. Slančiausko tautosakos rinkinių bei LKŽ 1–19 tomo.

Jų struktūra, vartojimo dažnumas, semantika skiriasi nuo kitų tarmių ištiktukų. Atkreiptinas dėmesys, kad joniškiečiai labai retai vartoja garsus imituojančius ištiktukus, kuriais mėgdžiojami gyvulių, paukščių, žvėrių, vabzdžių skleidžiami garsai, pvz.: *čir, mė, kar, ū, bz...* Dėl pavyzdžių negausos jų neaptarsime. Minėtose šnektose akustiniam, optiniam ar sensualiam išoriniam veiksmo vaizdai žymėti renkamasi veiksmožodžių šaknį turintys vienskiemeniai, dviskiemeniai ar triskiemeniai ištiktukai.

Dažniausiai ištiktukai baigiami priebalsiais *-t, -š, o* kiek rečiau – baigmeniu *-r* (žr. 1 lentelę), pvz.: *Kriaučius tik kapt kepurę rūbauminkui nuo galvos, tvakst* kriaučiui LTR 67 (1610); *Katinėlis tik pastrikt žemė* LTR 2 (2086); *Tik žiedas pliurkš išslydo jai iš rankų* LTR 2 (2064); *Vors pakibikš į Dangų pas Dievą* LTR 54 (1156); *Katinėlis kabar, kabar, kabar į medį ir įlipo* LTR 2 (2086); *Šliūpt su mazgote per veidą sušliaukė* Jnš. (LKŽ t. 15, 2); *švi.kst | ka_nušvi.ta vi.sas da.ngùs tà.dà kai_bombardà.βa* // Lnkč. *an̄kš̄čāu | bú.daβa | èk̄i tu_kàp̄u. | kàp̄s̄ kàp̄s̄ i_nuvein̄u* // Lnkč.

1 lentelė

Ištiktukai su priebalsiniais baigmenimis

Pradžia	Baigmuo	Pavyzdžiai	Atitikmenys latvių kalboje
	<i>t</i>	<i>kapt, strikt, žipt, tvakst, makt, krakt, brakt, bumbt, šast, kilst, capt, džinkt, kniost, švilpt, plumpt, brinkt</i>	<i>žvinkt, kript, žvankt</i>
<i>pa-</i>		<i>pakapt, pastrikt, pakyšt, pacakt, paznekt</i>	
	<i>š</i>	<i>pliuks, šniuks, šliuks, šmaks, džarkš, vartalaikš, šniuks, kauks, šmauks, tyks, brukš, pakš, pliurkš</i>	<i>klakš, klikš, knakš, krikš, krakš, plurkš, blaukš</i>
<i>pa-</i>		<i>pakibikš, pašmukš, pabrukš</i>	
	<i>r</i>	<i>bar, vintar, bir, dir, kabar, čtur, čir, bur</i>	<i>čir, čirr</i>

	<i>s</i>	<i>turs, kams, plas, šliuks</i>	<i>krips, ģiks, caps</i>
	<i>p</i>	<i>kap, čep, plap, klip</i>	
	<i>n</i>	<i>din, džan, dan</i>	
	<i>m</i>	<i>bim</i>	<i>zum</i>
	<i>k</i>	<i>brink</i>	<i>ģik, ģok, klik</i>

[vairiais veiksmažodžiais reiškiamo veiksmo pobūdžiui modifikuoti kiek rečiau pasirenkami baigmenys *-s, -p, -n, -m, -k, pvz.,* (Kielė) *eidama turs, turs uodegėle viks viks* LTR 29 (1170); *bīm bīm bīm išā.'de* (kolūkius) | *i.ĩkēt žemēs | u.kininkā.ukēt* Rdš; (...) *pats užsidėjo nagus, kap, kap, kap ir užlipo per sieną kaip katinas* LTR 54 (1694); *Kaip šuo krito ant žemės, džan, džan, džan ir subyrėjo pinigų krūvą* LTR 4 (2064); *Tik zuikis papuksts ir nubėgo* LTR 13 (1769).

Aptariamų šnektų ištiktukai kur kas rečiau turi balsinį (balsio) baigmenį. Pats populiariausias *-u* arba jo variantas *ū*, pvz., *Pelelē laksto po aslą, o meška tik genasi rutu, rutu, rutu* LTR 11 (1761); *Tuojau peliukas kad pradėjo minkyti minkū – minkū – minkū* LTR 17 (1977).

Baigmuo *-a* arba dviejų balsių samplaika *-ai* Jonišchio šnektoms nėra labai būdingas ar plačiai vartojamas (žr. 2 lentelę), pvz., (...) *ogi kiaušinis rida, rida, rida, rida, rida – pliumt ir įkrito į vandenį* LTR 44 (1761); *Betempiant (skūrą) bra – bra ir nuvirto* LTR 27 (1427); *Jis makalai su samčiu į katilą, šliūkšt į tarbą* LTR 21 (1977).

2 lentelė

Ištiktukai su balsiniais baigmenimis

Baigmuo	Pavyzdžiai	Atitikmenys latvių kalboje
<i>-u (-ū)</i>	<i>tīšku, džīū, brazdu, dulku, blu, rutu, ridu, baldu, minkū, tysū</i>	<i>knipu, ģiku, čapu, knapu</i>
<i>-a</i>	<i>tra, klipa, tara, bra, trika, klapa</i>	
<i>-ai</i>	<i>makalai, makai</i>	

Išskirtinis Šiaurės Lietuvos šnektų bruožas – plačiausiai vartojamos ištiktukų poros (žr. 3 lentelę). Pati populiariausia, pastebėta ir įvardyta J. Jašinskaitės, yra pora, sudaryta iš ištiktuko ir "prieveiksmio, labai panašaus į dgs. įng. I." (Jašinskaitė 1975, 41). Pavyzdžiui: *Ubags, gavęs visokių gėrybių, išėjo kuldu kuldais sau* LTR 21 (1427); *Zėnas mato, kad blogai, kabaru kabarais įlipo į beržą* LTR 54 (1694); *Išėjo į jaują, kad pradės verstis po arklus, kad linai eina dulku dulkais* LTR 27 (1803); *Pats žinai, kad čia viskas ėjo krivų krivais* J. Avyž. (LKŽ t. 6, 658); *šiñ.'di palė.dejus | i_mė.žei nulė.deje. | i_paš_ kiema. ėu.žu. ėu.žads* // Lnkč. *visá.i toz_dú.riš nebælaika | mākari. mākarašs* Rdš. *dūlkū. dūlkais pri_altó'řaus tēkiņš* Lnkč. *ėi.ņ krāpū. krāpals | da_paklōš po_āšā.rije* // Jnš.

3 lentelė

Ištiktukų poros

Ištiktukai su skirtingu šaknies balsiu	Ištiktukai su prieveiksmiu, panašiu į dgs. įng. I.	Ištiktukai su skirtingu šaknies priebalsiu	Kartotiniai ištiktukai su pa-
<p><i>ėilu ėelu, brizdu brazdu, klipa klapa, trika traka, klinkt klant</i> (latviški atitikmenys: <i>knipu knapu, kripu krapu, ėiku ėaku, ėipu ėapu, klinkš klankš, kling klang</i>)</p> <p><i>tipų tapais, gribų grabais, strikų strakais, skiparų skeparais, trikų trakais, bildų baldais, džingų džangais</i></p>	<p><i>kuldų kuldais, kabarų kabarais, dulku dulkais, bakštų bakštais, lingų lingais, maku makais, pliuškų pliuškais, ringų ringais, talaškų talaškais, pucų pucais, buldų buldais</i></p>	<p><i>činkt brinkt</i></p> <p><i>tarų barais, tarškų barškais,</i></p>	<p><i>znekt paznekt</i></p>

Minėtai porai būdinga ir šaknies balsių kaita: *pašũ.teš liĩ.ms* / *par_kiẽma. eĩ.ni tĩškũ. tàškals* // Rdš. *kur_tik_àna pasisũka* / *tai_vẽsi viedrai* / *kàtilai eĩ.ŋ žĩngũ. žaĩgals* // švièsà užgãsa / *tai_ir_eĩ.ŋ vesi grĩbũ. grãbals* // *ta_mašĩnũ.ke jãu_visãi eĩ.ŋ klĩrũ. klãrãds* / *àlè aĩ.s bažũoi_sau i_tiek* // *tòki šveikà* / *tòki lenksmi ta_mergelkũ.ke* / *tig_begó.ĩ* / *tik_šokinẽi štrikũ. štrãkals* // *nãskubẽdami* / *palãngwũ.kais* / *tĩpũ. tàpãis i_pareĩsme* // Jnš.

Aptariamoji pora gali turėti skirtingus šaknies priebalsius, pvz., *kaš_če_ĩ* / *sẽ_žẽ* / *niẽka nedĩ.rbat* / *tik_su_liežũ.veis tãrũ. bãrãis* / *tãrũ. bãrãis* // *vẽ_ĩs gãrai ka_pãpuč* / *tai_tõs_leĩčũ.kes eĩ.ŋ tarškũ. barškãis* // Jnš.

Pirmasis poros komponentas kartais vartojamas trumpesnis, t. y. be balsio [-u.], jei ištiktukas triskiemenis ir baigiamas priebalsiais -r, -l, pvz., *tiĩtal taĩtalais, màkal màkalais, vãtal vãtalais, kãbar kãbarais, skãpar skẽparais, vĩtar vãtarais, viĩgur viĩgurais*. Tada, kai ištiktukas turi kamieno galo priebalsį d, t, k, baigmuo [-u.] visada išlieka, pvz., *kĩbildũ kĩbildais, rãpatũ rãpatais, tàlaškũ tàlaškãis*.

Ši ištiktukų pora labai panaši į stiprinamąjį kilmininką, plačiai vartojamą paribio šnektose (žr. 4 lentelę). Tokių junginių adverbializacija bendrinėje lietuvių kalboje akivaizdi: jų beveik nebevartojama. Joniškio šnektose stebime priešingą reiškinį: kartu su plačiai vartojamu stiprinamuoju kilmininku, vartojamas ir porinis ištiktukas, labai panašus į minėtą konstrukciją. Porinio ištiktuko adverbializacija taip pat labai akivaizdi. Be to, aptariamoms ištiktukų poros ne tiek imituoja veiksmą, kiek linkusios nusakyti jo kokybę: *aná.ŋ i_dã.rps* / *i_ta_kalbã eĩ.ŋ màkalũ. màkalãds* // *kai_pri_tõ_ẽžãra. ar'čãũ pri_eĩni* / *tai_ta_sãmana i_prã.dãd eĩ.ĩ lũmpũ. lũmpãis* // *vištas sulĩnda i_dãř.ža.* / *dũodas põ_ãgãs plũcũ. plũcãis* // *plũmpũ. plũmpãis*

tòki kèle. kòĭ atplū.mpināu | paβarġdū labjā.usei //
 ka_tik_di.deĭū. nē | βaikai duodas pō_trō.ba. àlū. àlais // Jnš.
 Adverbializaciją pastebi LKŽ 1–19 tomo sudarytojai:
 paskutiniuose tomuose prie tokių junginių visur žymima *adv.*
 (plg. Vitkauskas 1976). Aptariamoms išiktukų poroms tame
 pačiame LKŽ yra žymėtos ir kaip frazeologiniai junginiai, ir kaip
 jaustukai.

Kalbininkai nėra aiškiai išsakę nuomonės dėl pastarosios
 išiktukų poros. Vieni konstatuoja įnagininko linksnio
 stabarėjimą (Zinkevičius 1981 t. 2; Urbutis 1978; naujai apie
 rieveiksmius Urbutis 2000, 215–234). Kiti mano, kad čia
 galimas tam tikras dalelytės *-s* ir *-ai* junginys (Ulvydas 2000,
 315). Viena iš hipotezių rastis išiktukų porai galėtų būti pagal
 analogiją su šnektose vartojamu stiprinamuoju kilmininku
 pasidarytas porinis išiktukas. Pirmojo dėmens baigmuo *-u*
 joniškiečių nėra tariamas kaip trumpasis balsis. Jis gali pailgėti
 iki pusilgio [-*u.*] arba iki ilgojo [-*uː*]. Žodynuose minėtos poros
 pirmojo dėmens baigmuo taip pat žymimas nevienodai: kartais *u*,
 bet dažniau *uː*. Aptariamoji išiktukų pora nėra vartojama visoje
 Lietuvoje, o geografiškai apibrėžta. Ji pažįstama tik daliai vakarų
 aukštaičių ir žemaičių (Mažeikiai – Joniškis – Kriukai –
 Meškučiai). Atitinkama išiktukų pora yra fiksuota ir latvių
 kalboje, pvz.: *Un tā kungs plēsku plēskumis prom pie sievas* DP
 289; *Kungs, to izdzirdis, knaši steidzas uz mājam un lec āliņģī
 iekšā, bet noiet muru murumis dibinā un meklē vel šodien
 Mačatiņa naudū* DP 314; *Tā tūliņ plēsku plēskumis ieskrien
 raudzīt, vai barība gatava* ME s. 3, 337; *Velns plēsku plēskumis
 ellē iekšā* ME s. 3, 337.

4 lentelė

Stiprinamasis kilmininkas ir poriniai ištiktukai

Stiprinamasis kilmininkas	Reikšmė	Porinis ištiktukas	Reikšmė	Žymėjimas LKŽ	Atitikmenys latvių k.
<i>metų metais</i> <i>mėnesių mėnesiais</i> <i>spiečių spiečiais</i> <i>pulkų pulkais</i> <i>gabalų gabalais</i> <i>velnių velniais</i> <i>debesių debesiais</i> <i>linkumų linkumais</i> <i>rinkių rinkiais</i> <i>gumulų gumulais</i> <i>urulių uruliais</i>	ilgai ilgai daug daug daug greitai daug linkiais aplink stambiai spiečias, daug	<i>grabų grabais</i> <i>dulkų dulkais</i> <i>džangų džangais</i> <i>kabarų kabarais</i> <i>kripų kripais</i> <i>liurų liurais</i> <i>strakų strakais</i> <i>buldų buldais</i> <i>krikų krikais</i> <i>plucų pluciais</i> <i>alų alais</i>	apgraibomis smarkiai, greit garsiai kabaruojantis kreivai daug straksint garsiai netvarkingai kapstantis erzeliuojant	Δ interj. adv. Baigmens žymėj. u, ų	plėsku plėskumis, muru murumis

Daugiau kaip prieš šimtą metų M. Slančiausko ir jo padėjėjų surinktoje tautosakoje taip pat esama tokių ištiktukų porų, pvz.: (...) *tas atsikėlęs grabu grabais atsidares duris* SIŠLSA 79; (...) *avinukai paskui jam tutu tutais bėg* SIŠLSA 306; (...) *tuoj buldu buldais ir užgriuvę* SIŠLSA 157; (...) *šit baldu baldais ir įeinąs toks raguots* SIŠLP 109; (...) *velniai (...) atgal (...) baršku barškais nubarškėję* SIŠLP 119; *Tie visi ucu uciais (...) nubėgę kulipkos ieškot* SIŠLP 252; *Meška tuoj rungu rungais įlipo į medį* ŠLSP 186; (...) *aniedu (...) tutu tutais lauka* ŠLSP 268; (...) *kad jiedu šoko bėgt, tai žeme trinku trinkais!* ŠLSP 271.

Joniškėčiai vartoja ir kitokias poras – ištiktukus, kurie skiriasi šaknies balsiu, pvz.: *Kad pasileis šonais brizdu brazdu nuo klėties ir prisitrenkė* LTR 31 (1427); *Ir pradėjo po klojimą trika, traka, trika, traka – vaikščioti* LTR 25 (1803); *Ir pradėjo palengva tuščiais mintuvais minti klipa, klapa, klipa, klapa* LTR 27 (1803).

Rečiausiai vartojama pora su skirtingais šaknies priebalsiais ar poros antruoju komponentu su *pa-*, pvz.: *Visi cupu lupu vilkui sprandą ir numėrė* Sln (LKŽ t. 2, 51); *Tie kukuliai ein: cūpu lūpu i nebe(r)!* Jnš. (LKŽ t. 2, 51); *Ans man davė su bezmėnu znekt paznekt* LTR 33 (1803); *Činkt brinkt ir užsklendė duris* LTR 54 (1694).

2. Semantika. Šnekamojoje kalboje ištiktukai, kaip jau buvo minėta, iliustruoja, detalizuoja, pabrėžia įvairius gyvūnų, gamtos reiškinių, žmogaus ir jo sukurtų prietaisų sukeltus garsus. Kalbininkai teigia, kad ištiktukai dažniausiai būna vienareikšmiai (DLKG 1994, 473–474). Bet J. Jašinskaitė dar 1975 m. yra pastebėjusi, kad ištiktukai gali turėti net keletą reikšmių, priklausančių nuo sakinio ar platesnio konteksto (1975, 55–98). Joniško šnektų ištiktukų analizė leidžia daryti prielaidą, kad ištiktukais minėto krašto žmonės nusako veiksmo *greitas/lėtas* opozicijas. Galbūt dėl tos priežasties paribio gyventojai ištiktukais linę iliustruoti, o ne emocionaliai nusakyti tą ar kitą įvykį. Iliustruojami ir staigūs, ir lėti veiksmai. Tam tinka visi vienskiemeniai, dviskiemeniai ar daugiaskiemeniai ištiktukai ir jų poros. Jei ištiktukas nėra kartojamas, jo semantiką būtų galima sieti su staigiu veiksmu, pvz.: *Tik žiedas pliurkš išslydo jai iš*

rankų LTR 5 (2064); *vėžant rā.tai krā.ta ta_bā.čka. | tai_tas_βãnduó_ėi.ŋ_tālaškā. tālaškāis* // Jnš. Jei reikia iliustruoti veiksmo trukmę, kalbėtojas imasi kartoti ištiktuką ar jo porą: (...) *žiedas vintar vantar, vintar vantar ant žemės* LTR 5 (2064); (...) *ogi kiaušinis rida, rida, rida, rida, rida – pliumt ir įkrito į vandenį* LTR 44 (1769); *Pamotės dukra, paėmusi šakalį, dir, dir, dir meškai nugara* LTR 12 (1761); *Ale kaip tuščiais batais klip – klap, klip – klap, klap* (šoka) LTR 25 (1803); *anā. jāu_īš_tō.la paži.ñsi | ėi.ŋ liņgū. liņgods pasilinguodams* // Jnš.

Kalbėtojai, norėdami iliustruoti negreitą veiksmą, paprastai:

1. Renkasi baigmens variantą (*Tuojau peliukas kad pradėjo minkyti minkū – minkū – minkū* LTR 17 (1977); *Vilks per lauką tysū, tysū, vilko kulė kyšū, kyšū* LTR 30 (1769).

2. Išsklaido balsį ar priebalsį (*O kriaučius (...) mato, kad prie lango ki-i-išt kepurė* LTR 67 (1610); *Betempiant skūrą bra-a-a-a ir įvirto (į upę)* LTR 20 (1427); *Kregždė sako: "Kas tas yra, kas tas yra – kur tos mergės me-e-ež. Susirietus, susirietus – už gardų čiur-r-r"* LTR 58 (1427).

Veiksmo staigumui įvardyti pasidaroma autorinių ištiktukų porų: *Dui kati tiesiai per krūmus* LTR 13 (2110). Priešingam veiksmui nusakyti kartojama ištiktuko dalis ir taip sudaroma tarsi pora, pvz.: *O maišas per šakas kad ėjo tara rai, tara rai, bumbt į pat razbaininkų vidurį* LTR 1 (2086).

Joniškiečiai ištiktukus vartoja konkrečių veiksmų sukeltiems garsams nusakyti: judėjimui (ėjimui, bėgimui, skridimui, važiavimui...); metimui, riedėjimui, šuoliavimui...; lipimui, taškymuisi. Visi jie žymi padėties erdveje kitimą.

Ištiktuku gali būti iliustruojami veiksmų sukeliama garsai (medžio girgždėjimas, ugnies ar paukščio sparnų plazdenimas) ar žvėrių, gyvulių, vabzdžių ir paukščių balsai.

Imamasi ištiktuko ir žmogaus suvokimo procesams, įvairiems fiziologiniams reiškiniams iliustruoti. Garsus gali kelti žmogaus rankomis sukurti prietaisai (vartų, durų girgždėjimas, šautuvo šūvis) ar šiaip su žmogumi susijusių daiktų keliami garsai (batų girgždėjimas, sausos odos brazdėjimas).

Apskritai ištiktukų semantika nėra paklusni klasifikuoti, mat jų reikšmės kartais blanksta, keičiasi ir priklauso nuo kalbėjimo situacijos. Neveltui ištiktukai apibrėžiami kaip situacinė kalbos dalis (LKŽ 1998, 223).

3. Išvados. Šiaurės Lietuvos paribio šnektos menkai tevartoja garsus imituojančio pobūdžio ištiktukus. Veiksmažodines šaknis turinčių ištiktukų baigmenys *-t*, *-š*, *-u* vartojami ne tik Jonišchio šnektose, atitikmenų yra ir latvių kalboje.

Paribio šnektose gausu stiprinamojo kilmininko ir ištiktukų porų, panašių į stiprinamąjį kilmininką. Jų junginių adverbializacija itin ryški. Ištiktukai vartojami ir dinamiškų, ir ne tokių dinamiškų veiksmyų ypatybėms žymėti. Jonišchio šnektų ištiktukai paremia mintį, kad ši išskirtoji kalbos dalis galėtų būti ne tik atskiras skyrius dalelyčių sistemoje, bet ir atskirasrieveiksmių poskyris, nes ištiktukų (ypač porinių) adverbializacija – akivaizdus procesas.

Šaltinių trumpinimas

Jnš. – Joniškis

Lnkč. – Linkaičiai (Jonišchio raj.)

LTR – Lietuvių tautosakos rankraštynas

Rdš. – Rudiškiai (Jonišchio raj.)

Literatūra ir šaltiniai

DLKG 1994 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

DP – *Džūkstes pasakas*. Pierakstijis A. Lerhis-Puškaitis, 1980. Rīga.

Jašinskaitė 1975 – Jašinskaitė Irena. *Lietuvių kalbos ištiktukai*. Vilnius: Mintis.

Latviešu literārās valodas vārdnīca. 1–8. sēj., 1972–1996. Rīga.

Latviešu valodas biežuma vārdnīca. 3. sēj., 1972. Rīga: Zinātne.

LKE 1999 – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Parengė Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKG 1971 – *Lietuvių kalbos gramatika*. t. 2, Vilnius: Mintis.

LKŽ 1998 – *Lietuvių kalbos žinynas*. Sudarė Pranas Kniūkšta: Šviesa.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*. t. 1 – 19, 1956–1999. Vilnius.

ME – K. Mīlenbahs. *Latviešu valodas vārdnīca*. Red., papild., turp. J. Endzelīns 1–4. sēj. 1923–1932.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1. sēj., 1959. Rīga. Paulauskienė 1994 – Paulauskienė Aldona. *Lietuvių kalbos morfologija*. Paskaitos lituanistams, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

SIŠLSA – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai*. Surinko M. Slančiauskas. Parengė N. Vėlius ir A. Seselskytė. 1975, Vilnius: Vaga.

SIŠLP – *Šiaurės Lietuvos pasakos*. Surinko M. Slančiauskas. Parengė N. Vėlius ir A. Seselskytė. 1974, Vilnius: Vaga.

ŠLSP – *Šiaurės Lietuvos sakmės ir padavimai*. Surinko J. Trumpulis ir kt. Parengė N. Vėlius, red. K. Aleksynas. 1985, Vilnius: Vaga.

Ulvydas 2000 – Ulvydas Kazys. *Lietuvių kalbos prieviekimai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Urbutis 1978 – Urbutis Vincas. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslas.

Urbutis 2000 – Urbutis Vincas. Daukanto *paburmai* "guviai, smarkiai" sąsaja su *padurmu* "t. p." platesniame žemaičių ypatingos darybos prieviekimų fone ir dar šis tas apie pr. *dūrai* "baikštūs" ir sl. **durb* "kvailas; baikštus". *Baltistica*. XXXIV (2). 2000. P. 215–234, Vilnius: VU leidykla.

Valeckienė 1998 – Valeckienė Adelė. *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vitkauskas 1976 – Vitkauskas Vytautas. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius 1981 – Zinkevičius Zigmas. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. t. 2, Vilnius: Mokslas.

Interjections of North Lithuania border region subdialects: structure and semantics

Summary

In this article a structure and a semantics of onomatopoeic interjections of the subdialects (or variety of a subdialects) in the liminary of North Lithuania (the region of Joniškis) are discussed. The article is based on the records of the North Lithuania subdialects in 1998–2000, collections of folklore by J. Marcinkus and M. Slančiauskas and the vocabulary of the Lithuanian language (vol. 1–19). The author draws a conclusion that in subdialects of the region of Joniškis onomatopoeic interjections ending in consonant or vowel *-t*, *-š*, *-u* (more rarely *-r*, *-s*, *-p*, *-n*, *-m*, *-k*, *-a*, *-ai*) prevail. They will form

=====

couples of onomatopoeic interjections. The couples in common use according to the structure are rather like the genitive case with reinforcement (*stiprinamasis kilmininkas*). It is given examples of these couples of onomatopoeic interjections in the Latvian language too. The author takes notice of adverbialization of onomatopoeic interjections of subdialects in the region of Joniškis. The onomatopoeic interjections semantics is difficult to characterise, because it is a situational part of the speech. The author of the article points out a peculiarity of the North Lithuanian subdialects defining with the help of onomatopoeic interjections dynamic or less dynamic actions.

It is supported the opinion that the onomatopoeic interjections are able to be not only an individual part of the system of particles, but some of the couples may be part of the system of adverbs in the Lithuanian language too.

Ziemeļlietuvas pierobežas izlokšņu interjekcijas: struktūra un nozīme

Kopsavilkums

Šajā rakstā aplūkota Ziemeļlietuvas pierobežas (Jonišķu rajona) izlokšņu skaņu atdarinājuma interjekciju struktūra un semantika. Izmantojot 1998.–2000. gada izlokšņu pierakstu, J. Marcinkus, M. Slančauska folkloras krājumu un Lietuviešu valodas vārdnīcas (1.–19. sēj.) piemērus, tiek secināts, ka šajās izlokšnēs dominē skaņu atdarinājuma interjekcijas, kas beidzas ar līdzskani vai patskani *-t*, *-š*, *-u* (retāk *-r*, *-s*, *-p*, *-n*, *-m*, *-k*, *-a*, *-ai*). Skaņu atdarinājuma interjekcijas veido arī pārus. Visbiežāk sastopams pāris, kura struktūra ir ļoti līdzīga pastiprinošajam ģenitīvam. Tiek minētas arī šādu interjekciju atbilstmes latviešu valodā. Var secināt, ka Jonišķu izlokšnēs skaņu atdarinājuma interjekcijām raksturīga adverbializācija. Tā kā interjekcijas ir situatīva vārdšķira, grūti ir noteikt to semantiku. Novērots, ka skaņu atdarinājuma interjekcijas tiek lietotas gan dinamisku, gan mazāk dinamisku darbību īpatnību apzīmēšanai. Autore pievienojas viedoklim, ka skaņu atdarinājuma interjekcijas varētu būt atsevišķa grupa partikulu sistēmā.

Jurģis KAVACS**Toponīmu klasifikācijas teorētiskās problēmas**

Šī raksta mērķis ir precizēt dažus terminoloģiskus jautājumus, ar kuriem iznāk sastapties, nonākot saskarē ar lietišķās toponīmikas jautājumiem. Nav jau tā, ka Latvijā toponīmikas terminoloģija būtu pilnīgi sveša lieta, tomēr jāatzīst, ka nav vienotu un vispārzināmu definīciju vairākās pietiekoši svarīgās vietvārdus skarošās nozarēs. Tas ļauj katram pētniekam vai ierēdnim visai brīvi interpretēt vienu vai otru parādību, un tur rodas laba augsne dažādiem pārpratumiem. Tāpēc uzdrošināšos dot pārskatu par pastāvošo praksi šajā jomā un atsevišķos gadījumos piedāvāt apkopojošas definīcijas, kuru lietošana palīdzētu novērst nereti vērojamo haosu.

Toponīmu klasifikācijas sistēmas

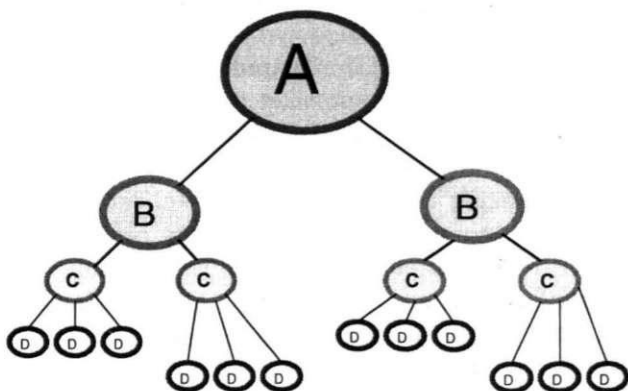
Vispirms jāieskatās toponīmu klasifikācijā, jo nereti gadās, ka dažādi speciālisti, runājot it kā par vienu un to pašu, tomēr saprot nedaudz atšķirīgas lietas.

Mēģinājumi klasificēt toponīmus ir bijuši jau no toponīmikas kā zinātnes nozares attīstības sākuma. Taču toponīmikā nav stingri noteiktas klasifikācijas sistēmas kā, piemēram, bioloģijā vai ķīmijā, un tāpēc katrs pētnieks var diezgan brīvi traktēt pastāvošās un vairāk vai mazāk par tradicionālām kļuvušās klasifikāciju shēmas.

Baltkrievu zinātnieks V. Žučkevičs ir piedāvājis universālu toponīmiskās klasifikācijas shēmu, kurā mēģinājis iekļaut galvenos vietvārdu klasificēšanā izmantojamus dalījumus¹. Šī shēma ir parādīta 1. ilustrācijā.

¹ Жучкевич В. Общая топонимика. – Минск, 1980, стр. 97.

1. ilustrācija

- A – visi toponīmi
 B – iedalījums pēc ģeogrāfisko objektu tipiem (veidiem)
 C – iedalījums pēc valodas, no kuras vietvārds cēlies
 D – iedalījums pēc semantikas

Tomēr jāatzīst, ka šī shēma neietver sevī visus iespējamus klasifikācijas veidus, kaut arī visumā ir pareiza.

Pirmie ģeogrāfisko nosaukumu iedalījuma veidošanas mēģinājumi meklējami vēl XIX gs., kad konstatēja to piederību dažādām semantiskām un morfoloģiskām grupām². Šis iedalījums pamatā ir lingvistisks, kas arī saprotams, jo vietvārdus zinātniskā līmenī pirmie pētīt sāka tieši valodnieki. Tīri lingvistisku dalījumu savulaik ir piedāvājis arī poļu pētnieks S. Rosponds:

- 1) primārie nosaukumi, bez formantiem,
- 2) sekundārie nosaukumi, kas veidoti ar afiksu palīdzību,
- 3) saliktie nosaukumi.

² Мурзаев Э. География в названиях. – Москва: Наука, 1979., стр. 88.

Praksē bieži sastopams, it sevišķi zinātnisku darbu secinājumu daļā, vietvārdu iedalījums *pēc lingvistiskās izcelsmes*, t. i., pēc tās valodas vai valodu grupas, no kuras cēlušies konkrētie vietvārdi³.

Tīri lingvistiskās klasifikācijas lielākoties nav piemērotas, lai organizētu toponīmu uzskaiti un praktisko darbu ar tiem, jo šajās jomās dominē dažādi ekstralingvistiskie faktori.

Savdabīgu klasifikācijas shēmu vēl 1939. g. piedāvāja A. Sejišcevs. Viņš vietvārdus dalīja šādi:

- 1) tie, kas cēlušies no cilvēku vārdiem vai iesaukām,
- 2) tie, kas cēlušies no amatu (amatnieku) nosaukumiem,
- 3) tie, kas cēlušies no mantiskās vai sociālās piederības,
- 4) tie, kas saistīti ar varu un administrāciju,
- 5) tie, kas atspoguļo iedzīvotāju etnisko piederību,
- 6) tie, kas atspoguļo apvidus specifiku un apdzīvotu vietu apbūves īpatnības,
- 7) tie, kuru nozīme ir abstrakta.

Šāda veida klasifikācijas sistēmas mēdz dēvēt par *semantiskām*, t. i., tādām, kas grupē toponīmus pēc to pirms-tonīmiskās nozīmes. Tomēr jāatzīmē, ka katrā šādā sistēmā atrodas arī kāda klasifikācijas grupa, kas atspoguļo ne tik daudz šo vārdu nozīmi, kā toponīma rašanās cēloņus un nominācijas mehānismu. Tātad šo klasifikāciju var uzskatīt par jauktu. Šādu klasifikācijas sistēmu trūkums ir tas, ka toponīmiem ar dažādu izcelšanās veidu var būt vienāda vai līdzīga semantika un otrādi, līdz ar to nevar novilkt striktu robežu starp klasifikācijas grupām. Vienu no pilnīgākajām šāda veida klasifikācijas sistēmām ir izstrādājis amerikāņu zinātnieks Džordžs Stjuarts, kurš 1975. g. publicēja šādu vietvārdu klasifikācijas sistēmu⁴:

I. Aprakstošie nosaukumi;

- 1) sajūtu izraisītie nosaukumi,
- 2) relatīvie nosaukumi,

³ Kiparsky V. Die Kurenfrage. // *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, XLII. – Helsinki, 1939.; Поспелов Е. Топонимика в школьной географии. Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1981.

⁴ Steward G.R. Names on the globe. – New York, 1975, p. 87.

- 3) intelektuālie nosaukumi,
- 4) metaforiskie nosaukumi,
- 5) subjektīvie nosaukumi,
- 6) negāciju izraisītie un ironiskie nosaukumi,
- 7) brīdinošie nosaukumi,
- 8) bieži atkārtotošos parādību izraisītie nosaukumi.

II. Asociatīvie nosaukumi.

III. Ar kādu notikumu saistītie nosaukumi;

1) ar "Dieva gribu" (respektīvi nepārvaramu dabas spēku) saistītie nosaukumi,

2) ar zīmīgām kalendāra dienām saistītie nosaukumi,

3) ar dzīvniekiem saistītie nosaukumi,

4) ar cilvēka darbību saistītie nosaukumi,

5) nosaukumi, kas saistīti ar notikumiem, kuros iesaistīta persona, kuras vārdu izmanto toponīmā,

6) ar nosaucēja izjūtām saistītie nosaukumi,

7) ar izteicieniem vai izsaucieniem saistītie nosaukumi.

IV. Piederību norādošie nosaukumi.

V. Memoriālie nosaukumi.

VI. Rekomendējošie nosaukumi.

VII. Tautetimoloģiskie nosaukumi.

VIII. Mākslīgie nosaukumi.

IX. Kļūdainie nosaukumi.

X. Pārvietotie nosaukumi.

Pēc Dž. Stjuarta domām, šādā iedalījumā katram toponīmam ir sava vieta. Tomēr no klasifikācijas principu viedokļa arī šī sistēma nav ideāla. Kaut vai tas, ka pārvietotie nosaukumi nereti atkārtoti memoriālos, aprakstošie asociatīvos, memoriālie var būt arī mākslīgi utt. Turklāt Stjuarta sistēma ir visai sarežģīta, it īpaši I un III punkti, kuriem ir daudzi apakšpunkti, kuru atšķirības un robežas ir visai grūti konstatējamas, sevišķi tad, ja trūkst precīzu vēsturisku ziņu par vietvārdu izcelšanos.

Līdzīgu klasifikācijas sistēmu ir radījis arī jau pieminētais baltkrievu zinātnieks V. Žučkevičs⁵. Viņš veido astoņas nosaukumu grupas (piemēri mani. – J.K.):

⁵ Жучкевич В. Общая топонимика. – Минск, 1980, стр. 89.

I. Nosaukumi, kas veidojušies dabas parādību un apstākļu ietekmē, piem., mājas *Kraujas, Ozolkalni, Oši*.

II. Nosaukumi, kas veidojušies sociālekonomisko apstākļu ietekmē (etniskais sastāvs, piederība kādam īpašniekam, amatniecība, transports u. tml.), piem., *Beļava, Galgauska, Glāžšķūnis, Dzirnava, Līzespasts*.

III. Nosaukumi, kas radušies no paša objekta īpašībām (izmēri, vecums, atšķirīgas pazīmes), piem., *Augstais kalns, Dižpurvs, Jaungulbene, Veclaicene*.

IV. Patronīmiskie nosaukumi, kas cēlušies no personvārdiem un uzvārdiem, piem., *Beļava* (atbilst arī II grupai) no uzvārda *Bīlavs, Stancmuiža* no personvārda *Konstance, Valdemārpils* no uzvārda *Valdemārs, Jēkabpils* u. tml.

V. Pārvietotie jeb migrējušie nosaukumi, kas doti, atdarinot citus, plašāk pazīstamus toponīmus, piem., *Sibīrijas purvs, Koreja* (pļava), *Asuāna* (dīķis), *Donaviņa* (upe).

VI. Nosaukumi, kas saistīti ar reliģiju un kultūru. Pasaulē ļoti izplatīti, piem., *Santa Krusa, Santodomingo, Arhangeļska, Blagoveščenska, Allāhabada* utt., bet Latvijā sastopami relatīvi reti, parasti mikrotoponīmu līmenī (piem., *Dieva kalns, Elku kalns, Baznīckalns*).

VII. Memoriālie un simboliskie nosaukumi, kurus piešķir ar speciāliem dekrētiem par godu ievērojamiem notikumiem un personām. Latvijā tādi ir lielākoties ielu nosaukumi, arī *Valdemārpils*, bij. *Stučka* u. tml.

VIII. Pie šīs grupas pieder tādi nosaukumi, kuri nepietiekamas izpētes dēļ nevar tikt iedalīti kādā no iepriekšējām grupām.

Žučkeviča klasifikācija ir vieglāk pielietojama nekā Stjuarta klasifikācija, taču klasifikācijas grupu skaita samazināšana pati par sevi, protams, nav priekšrocība. Žučkeviča klasifikācija piemērotāka gadījumos, kad trūkst ziņu par vietvārdu vēsturi. Pārējās šī veida klasifikācijas uzskatāmas par pārāk vienkāršotām.

Praktiskai lietošanai daudz piemērotāka ir klasifikācija *pēc nosaukto objektu tipiem*⁶:

I. Ergoģeogrāfisko objektu nosaukumi – apdzīvotu vietu un citu cilvēka darbības rezultātā radušos vietu nosaukumi. Tie ietver pilsētu, ciemu, viensētu, dzelzceļa staciju, dažādu ražošanas objektu, pilsētu rajonu, laukumu, ielu, ciemu daļu u. tml. nosaukumus.

II. Fizioģeogrāfisko objektu nosaukumi (āru vārdi) – dabas objektu nosaukumi, kas savukārt tiek dalīti apakšgrupās:

1) reljefa formu nosaukumi (oronīmi) – ietver visu iespējamo reljefa formu – pacēlumu, pazeminājumu, kalnu, pauguru, gravu, krauju u. tml. nosaukumus.

2) hidroģrāfisko objektu nosaukumi (hidronīmi) tiek iedalīti:

a) ūdensteču nosaukumi (potamonīmi) – ietver visu upju, strautu, grāvju, kanālu un avotu nosaukumus,

b) ūdenstilpju nosaukumi – ietver ezeru (limnonīmi), dīķu un ūdenskrātuvju nosaukumus. (Protams, arī jūru nosaukumus (okeanonīmi, pelagonīmi), bet Latvijas kontekstā to skaits ir procentuāli neievērojams),

c) purvu nosaukumi (helonīmi) – ietver nepārejamo purvu (t. sk. relatīvi nesen aizaugušo ezeru) nosaukumus.

Daži pētnieki šādu klasifikāciju papildina⁷:

3) Augu valsts tipa noteiktie nosaukumi – ietver pārejamo purvu, pļavu, mežu, parku, lauku u. tml. nosaukumus.

Arī šo klasifikāciju lietojot, jāsaprot, ka zināmām grūtībām dažu objektu pieskaitīšanā pie vienas vai otras grupas. Piemēram, karjera nosaukums – tas vienlaikus pieder gan pie ergoģeogrāfisko objektu nosaukumiem (kā ražošanas objekts), gan pie oronīmiem (kā nekā tam ir vistiešākais sakars ar reljefu). Arī par purvu piederību var būt dažādi viedokļi – nepārejams purvs ar lieliem atklāta ūdens laukumiem vairāk iederētos pie

⁶ Суперанская А. Что такое топонимика? / Ред. Степанов Г. – Москва: Наука, 1985, стр. 176.

⁷ Мурзаев Э. География в названиях. – Москва: Наука, 1979, стр. 89.

hidronīmiem⁸, savukārt t. s. "siena purvi", kuri regulāri tika pļauti, vairāk tuvojas pļavām. Tādēļ purvus un pļavas bieži iedala kopīgā apakšgrupā, lai izvirzītos no definēšanas grūtībām robežsituācijās. Līdzīgas grūtības rodas, iedalot kādā grupā strautiņus, kas tek pa dziļām vai izteiktām gravām, jo gan gravas, gan strautiņa nosaukums bieži vien ir identisks (piem., *Dziļā grava*, Iežupes labā pieteka Gulbenes rajona Lejasciema pagastā), līdz ar to šis objekts iederas gan pie oronīmiem, gan hidronīmiem. Neskatoties uz minētajiem trūkumiem, tieši šī tipa klasifikācija ir visvairāk izmantota Latvijas vietvārdu pētnieku darbos. J. Endzelīns savos vietvārdu vākumos toponīmus iedala apdzīvotu vietu (ietilpst pagasti, mājas, muižas), upju, ezeru, kalnu, purvu, pļavu, mežu, lauku, tīrumu un ganību nosaukumos⁹. J. Plāķis rīkojas līdzīgi, tikai iedalījums ir sīkāks, izdalot māju (ietilpst ciemi un atsevišķas mājas), muižu, skolu, krogu, sudmalu, cepļu, kalnu, kangaru, leju, upju, valku, grāvju, ezeru, dīķu, avotu, bedru, akmeņu, purvu, vīgu, liekņu, pļavu, ganību, lauku jeb dārzu, posumu, mežu, izcirtumu, liču, alu, ceļu, taku un vēl citu, sīkāku objektu nosaukumus¹⁰. Kā redzams, tad J. Plāķis kā atsevišķas grupas izdalījis arī tādus objektus, kas būtībā ietilpst vienā kategorijā (piem., kalnu, kangaru, leju un bedru nosaukumi visi ir oronīmi), bet to galvenā atšķirība ir dažāda vietējā ģeogrāfiskā terminoloģija. Jāatzīmē arī tas, ka abi valodnieki, iedalot objektus tipos, pieturējās pie viedokļa par šo objektu piederību tai vai citai kategorijai, kādu pauda teicējs (viņi nestrādāja ar karti un neidentificēja objektus dabā), kas viņus atbrīvoja no šaubām par šo objektu pareizu iekļaušanos ģeogrāfiskajā terminoloģijā.

⁸ Turpat, 90. lpp.

⁹ Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi. I daļa, 1. un 2. sēj. – R., 1956. un 1961.;

Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi. – R., 1922.

¹⁰ Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I daļa. Kurzemes vārdi // LU raksti. IV sēj. – R., 1936.

Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. II daļa. Zemgales vārdi // LU raksti. V sēj. – R., 1939.

Arī Latvijas ģeogrāfi toponīmistu no LU Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmas laboratorijas savos darbos pieturējušies pie šīs klasifikācijas sistēmas (t. i., pēc nosaukto objektu tipiem). R. Avotiņas sastādītie "LPSR ūdenstilpju nosaukumi"¹¹ un R. Avotiņas un Z. Gobas "LPSR ūdensteču nosaukumi"¹², kā arī vārdnīca "Latvijas upes"¹³ paši par sevi rāda klasifikācijas principu. J. Kavaca Valkas rajona dabas objektu nosaukumu vārdnīcā¹⁴ ir šāds ģeogrāfisko objektu nosaukumu iedalījums:

- 1) ūdenstece,
- 2) ūdenstilpe,
- 3) reljefa formas,
- 4) purvi un pļavas.

Z. Gobas Kuldīgas rajona dabas objektu nosaukumu vārdnīcā¹⁵ vēl papildus ir nodaļa "Meži un birzis".

Toponīmu iedalījumu pēc objektu tipiem piedāvā arī Britu enciklopēdija, proti, apdzīvotu vietu (habitation names) un dabas objektu nosaukumi (feature names), ko sīkāk iedala hidronīmos, oronīmos un augu valsts īpatnību noteiktos nosaukumos¹⁶.

Ļoti plaši ir izplatīta *klasifikācija pēc nozīmīguma (pazīstamības)*. Pēc šīs pazīmes vietvārdus visbiežāk iedala **mikrotoponīmos** un **makrotoponīmos**. Lai gan jau paši šo kategoriju nosaukumi norāda, ka mikrotoponīmi ir mazāk izplatīti un līdz ar to mazāk nozīmīgi par plašāk pazīstamajiem un līdz ar to nozīmīgākajiem makrotoponīmiem, viedokļi par

¹¹ Avotiņa R. Latvijas PSR ūdenstilpju nosaukumi. 1.–6. burtnīca. – R.: LVU, 1984.

¹² Avotiņa R., Goba Z. Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi. 1.–4. burtnīca. – R.: LVU, 1986.

¹³ Avotiņa R., Goba Z. Latvijas upes. – R.: Latvijas Universitāte, 1993, 129 lpp.

¹⁴ Kavacs J. Valkas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. – R.: Latvijas Universitāte, 1993.

¹⁵ Goba Z. Kuldīgas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. – R.: Latvijas Universitāte, 1994.

¹⁶ The New Encyclopedia Britannica, Vol. 11. – 15th edition, 1991, p. 849.

robežām, kas daļa šīs kategorijas, ir ļoti izplūduši, un speciālistu domas par šo jautājumu ir ļoti atšķirīgas.

Tā V. Ņikonovs par mikrotoponīmiem uzskata tikai sīko objektu – strautu, birzīšu, lauku, pļavu, gravu, ceļu, tiltu, aku, apdzīvotu vietu daļu nosaukumus¹⁷. Bulgāru zinātnieks I. Duridanovs pie mikrotoponīmiem pieskaita arī nosaukumus visām upēm, kas i sākas par 50 km¹⁸. Savukārt čehu zinātnieks V. Šmilauers par mikrotoponīmiem atzīst tikai neapdzīvotu zemes gabalu nosaukumus (t.i., lauku, druvu, ganību, mežu, ainavu, apgabalu u. tml.)¹⁹. Ukrainu pētnieks J. Karpenko par galveno kritēriju, kā atšķirt mikrotoponīmus no makrotoponīmiem, uzskata objekta fizisko lielumu (ar dažiem izņēmumiem, kad fiziski neliela objekta nozīme ir ārkārtīgi liela, piem., *Monako, Vatikāns* utt.), toties neatzīst par mikrotoponīmiem nekādas ūdensteces²⁰. Kā vienu no mikrotoponīmu īpašībām (tātad arī pazīmēm) Karpenko izdala šā tipa toponīmu tendenci piesavināties pazīstamu ārzemju objektu nosaukumus.

K. Boiko par makrotoponīmiem uzskata ciemu nosaukumus, mājvārdus, lielāko upju un ezeru nosaukumus, kā pazīmi uzrādot zināmu pierakstu tradīciju²¹. Visi pārējie tātad pieskaitāmi mikrotoponīmiem. V. Dambe norāda, ka šis dalījums ir ļoti relatīvs, atkarīgs no konkrētas teritorijas lieluma, bet Latvijas teritorijas toponīmus viņa iedala šādi: viensētas, strauti, lauki, pļavas, meži, kalni, ielejas, ielas – to nosaukumi ir mikrotoponīmi; pilsētas, ciemi, ciemu padomes (tagad pagasti. – J.K.) un upes – nosaukumi ir makrotoponīmi²².

¹⁷ Никонов В. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965, стр. 47.

¹⁸ Микротопонимия. Материалы совещания / Ред. Ахманова О. – Москва: МГУ, 1967, 156 стр.

¹⁹ Turpat.

²⁰ Turpat, 16. lpp.

²¹ Boiko K. Ziemeļkurzemes piekrastes lībiešu ciemu vietvārdi // Lībieši. Rakstu krāj. – R.: Zinātne, 1994, 216. lpp

²² Микротопонимия. Материалы совещания / Ред. Ахманова О. – Москва: МГУ, 1967, стр. 150.

Kā redzams, minētās mikro- un makrotoponīmu definīcijas ir ne vien stipri atšķirīgas, bet pat pretrunīgas. K. Boiko un V. Šmilauers ieskata, ka mājvārds ir makrotoponīms, pēc J. Karpenko un V. Dambes domām tas ir mikrotoponīms tāpēc, ka objekts ir mazs. Savukārt J. Karpenko ieskats par to, ka visi upju nosaukumi ir makrotoponīmi, nesakrīt ar I. Duridanova tēzi par to, ka par 50 km īsāko upju nosaukumi ir mikrotoponīmi. Bez tam paša J. Karpenko definējumā vērojama pretruna, proti, ja reiz mikrotoponīmiem ir īpašība piesavināties pazīstamus ārzemju vietvārdus, tad pie upēm to it kā nevajadzētu novērot, taču tas tomēr ir vērojams (piem., Donaviņa – Jēkabpils raj. un Limbažu raj.). To, ka daļa hidronīmu, ko vispār uzskata par visstabilāko (tātad visvecāko, senāko) vietvārdu daļu, nebūt nav tik noturīgi un ir pakļauti ievērojamām izmaiņām (tātad tuvinās mikrotoponīmu kategorijai), uzskatāmi pierāda Z. Goba²³.

Ļoti nopietni pie mikro- un makrotoponīmu definēšanas strādājusi krievu zinātniece A. Superanska. Viņa, pētot šo jautājumu, nākusi pie atziņas, ka ar divām kategorijām vien ir par maz, un tāpēc izdalījusi vēl trešo kategoriju – *īstenie toponīmi* (собственно топонимы), – kas atrodas starp mikrotoponīmiem un makrotoponīmiem un dod iespēju, kaut arī nedaudz, samazināt ārkārtīgi lielo robežas nenoteiktību starp mikro- un makrotoponīmiem²⁴.

Manuprāt, šāds iedalījums ļauj objektīvāk un precīzāk grupēt toponīmus, kas ir būtiski, organizējot to uzskaites un aizsardzības sistēmu. Tāpēc, balstoties uz Superanskas dotajām un visām iepriekšminētajām definīcijām, formulēšu Latvijas apstākļiem piemērotākās šo toponīmu grupu definīcijas, pēc kurām turpmāk vadīšos, piemērojot kādu no šīm vietvārdu kategorijām.

Mikrotoponīmi ir nelielu ģeogrāfisku objektu nosaukumi, kas zināmi nelielam, ierobežotam cilvēku

²³ Goba Z. Latvijas ģeogrāfisko nosaukumu vārdnīcas. Zin. darbu kopsavilkums ģeogrāfijas doktora grāda iegūšanai. – R., 1997, 15.–17. lpp.

²⁴ Суперанская А. Что такое топонимика? / Ред. Степанов Г. – Москва: Наука, 1985, стр. 48.

lokam un kam nav īpašas juridiskas nozīmes. Jo mazāka ir objekta juridiskā nozīme, jo fiziski lielāka objekta nosaukums var būt mikrotoponīms.

Īstenie toponīmi ir dabas objektu un cilvēka radītu objektu nosaukumi, kas ir juridiski vai sabiedriski nozīmīgi, pazīstami plašākam cilvēku lokam plašākās teritorijās. Šiem toponīmiem bieži ir vēsturiski izveidojusies pieraksta tradīcija gan dažādos rakstītos avotos, gan kartēs. Jo objekts juridiski nozīmīgāks, jo mazsvarīgāks tā fiziskais lielums.

Makrotoponīmi ir politiskā un (vai) juridiskā ceļā izdalītu teritoriju nosaukumi (valstis, provinces, rajoni u. tml.), kā arī ģeoloģisko un ģeogrāfisko sistēmu nosaukumi (fizioģeogrāfiskie rajoni, jūras, okeāni, kalnu grēdas u. tml.). Salīdzinot ar citiem, makrotoponīmi biežāk ir pazīstami starptautiskajā aprītē, biežāk eksistē paralēli daudzās valodās.

Jāpaskaidro, ka atzīmes par objekta juridisko nozīmi nevar tikt ignorētas, definējot viena vai otra toponīma piederību pie kādas kategorijas, it īpaši tas attiecas uz viensētām, kuras lielākoties nav pazīstamas plašāk kā sava pagasta un tuvākās apkārtnes robežās, bet ir pietiekami juridiski nozīmīgas (t.i., ietvertas visos būtiskajos ar zemes lietošanu un īpašumu saistītajos dokumentos) un tādēļ nevar tikt ieskaitītas mikrotoponīmu kategorijā, kamēr bijušo viensētu un pagastu daļu nosaukumi, kas nav juridiski noformēti, neapšaubāmi ir mikrotoponīmi. Tāpat jāievēro iedalījuma mikrotoponīms – īstenais toponīms – makrotoponīms nosacītība, pētot konkrētas teritoriālas vienības. V. Dambe arī uzsver šo nosacītību, norādot, ka pasaules mērogā visi Latvijas nosaukumi pieder pie mikrotoponīmiem²⁵ (rakstīts laikā, kad Latvija bija PSRS sastāvā.

²⁵ Микротопонимия. Материалы совещания / Ред. Ахманова О. – Москва: МГУ, 1967, стр. 150.

– J.K.). Piemēram, pētot kādu atsevišķi ņemtu pagastu, pie mikrotoponīmiem varētu pieskaitīt tikai mazāk pazīstamus dabas objektu nosaukumus individuālajās zemnieku saimniecībās. Pētot to rajonu, kurā atrodas iepriekšminētais pagasts, pie mikrotoponīmiem jau droši var pieskaitīt lielāko daļu pagasta dabas objektu nosaukumu (izņemot izcilākos) un vismaz pagasta bijušo māju nosaukumus, kas uz vietas vēl tīri labi pazīstami. Visas valsts mērogā uz mikrotoponīmu klasi būtu jāpārceļ ievērojams daudzums rajona mērogā labi pazīstamu hidronīmu un oronīmu, kā arī oficiālo statusu zaudējušu oikonīmu. Savukārt, skatoties no Eiropas vai visas pasaules skatupunkta, pašu Latvijas vārdu varētu traktēt kā makrotoponīmu (jo tas ir valsts nosaukums), īstēnie toponīmi varētu būt Rīga un, labākajā gadījumā, rajonu centru nosaukumi, vēl kādi 10–15 hidronīmi. Pārējie nosaukumi šai kontekstā būtu tikai mikrotoponīmi, jo nedz pazīstamības, nedz juridisku apsvērumu dēļ visai pasaulei nav īpaši nozīmīgi.

Ar šo salīdzinājumu vēlējos vienīgi uzsvērt, ka klasifikācijai pēc nozīmīguma ir ļoti plašas iespējas dažādiem traktējumiem un ļoti nenoteiktas robežas, kas nopietni traucē izmantot šo klasifikāciju, organizējot vietvārdu praktiskās lietošanas un aizsardzības procesu, jo mikrotoponīms (it kā mazāksvarīgs) no kultūrvēsturiskā viedokļa nereti ir vērtīgāks par īstēnajiem vai makrotoponīmiem.

Praktiski saskaroties ar vietvārdu izmantojumu kartogrāfijā vai kādā tautsaimniecības nozarē, izrādās, ka daudz nozīmīgāk ir noskaidrot nevis vietvārda piederību pie kādas no iepriekšminētajām klasifikācijas grupām, bet gan konkrētā vietvārda *juridisko statusu*. Cik man zināms, juridisko statusu par klasifikācijas kritēriju līdz šim neviens nav izmantojis, lai gan jēdziens "oficiāls nosaukums" ir pazīstams un tiek lietots. Šāda termina nepieciešamība izriet pirmām kārtām no vajadzības standartizēt vietvārdus apstākļos, kad ir vesela plejāde ģeogrāfisko objektu, kam ir vairāki paralēli nosaukumi. Šajos gadījumos valsts, kuras teritorijā atrodas konkrētais ģeogrāfiskais objekts, parasti kaut kādā veidā dod norādi par to, kuru

nosaukumu tad tā akceptē kā galveno, ar to norādot gan tā brīža politisko izkārtojumu šai valstī, gan dodot zīmi citiem starptautisko tiesību subjektiem par to, kurš nosaukums turpmāk lietojams oficiālos kontaktos ar šo valsti. Gadījumos, kad paralēli nosaukumi eksistē ārpus kādu valstu jurisdikcijas esošām teritorijām, var vērot visai nopietnus diplomātiskus ķīviņus par šo nosaukumu variantiem. Kā piemēru var minēt Japānas un Korejas strīdu par Japāņu jūras nosaukumu.²⁶

ANO Ģeogrāfisko nosaukumu ekspertu grupas (UNGEGN) dokumentos oficiāls vietvārds tiek definēts šādi: "**Oficiāls nosaukums ir tāds toponīms, ko kādam topogrāfiskam objektam savas jurisdikcijas robežās nosaka likumā paredzēta vietvārdus nosakoša organizācija**"²⁷.

Cita starpā, tieši no vietvārda juridiskā statusa ļoti bieži ir atkarīgs, cik lielā mērā eksperts drīkst iejaukties kāda objekta pamatnosaukuma izvēlē, kādi pasākumi jāveic, lai labotu kādu kļūdu nosaukumā, un kādi pasākumi jāveic gadījumā, ja nepieciešams mainīt nosaukumu kādam objektam. Pēc šādas pazīmes visus objektus var iedalīt divās lielās grupās:

I. Juridiski piesaistītie toponīmi jeb oficiālie nosaukumi.

II. Juridiski nepiesaistītie toponīmi jeb neoficiālie nosaukumi.

Oficiālie nosaukumi ir tādi toponīmi, kas ir reglamentēti ar likumdošanas aktiem vai normatīvajiem aktiem, ja šajos likumdošanas vai normatīvajos aktos ir runa tieši par nosaukto objektu, formulējot tā nosaukumu tādā veidā, kas ir saistošs turpmākajās juridiskajās darbībās ar šo objektu. Par oficiālu nosaukumu ir atzīstami arī tie nosaukumi, kas iekļauti oficiālu iestāžu uzturētos sarakstos, ja šīm iestādēm valsts ar likumdošanas vai normatīvajiem aktiem ir deleģējusi tiesības noteikt konkrētā tipa objektu nosaukumus.

²⁶ Seventh United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names. New York, 13–22 January 1998 – Vol. I. Report of the Conference, p. 29.

²⁷ United Nations documents on geographical names. – Names Research Institute CAUSE, Pretoria, 1996, p. 137.

Neoficiālie nosaukumi ir tādi toponīmi, ar kuriem tiek apzīmēti objekti, kas reāli eksistē dabā, bet kuriem nav piešķirts oficiāls nosaukums, kā arī tādi nosaukumi, kas tiek lietoti vienlaicīgi (paralēli) ar kādu objektu oficiālajiem nosaukumiem.

Pie oficiālajiem nosaukumiem pieder lielākā daļa apdzīvoto vietu nosaukumu un tie dabas objektu nosaukumi, kas objektu nozīmības dēļ iekļauti likumdošanas aktos, kas regulē šo objektu (publisko upju un ezeru, rezervātu, arheoloģijas pieminekļu u. tml.) izmantošanas kārtību vai statusu, pārējie dabas objektu nosaukumi lielākoties ir neoficiāli. Par oficiāliem nosaukumiem būtu jāatzīst arī uzņēmumu reģistrā iekļautie toponīmiskie ekvivalenti*.

Mainoties objektu statusam, mainās arī tā nosaukuma piederība oficiālajiem vai neoficiālajiem. Piemēram, aprīņu nosaukumi kopš to likvidēšanas un rajonu izveidošanas ir neoficiāli, kaut arī vēsturiskā kontekstā tiek samērā bieži lietoti. Arī pilsētas nosaukums *Sasmaka*, kopš tā 1926. g. pārdēvēta par *Valdemārpili*, ir neoficiāls, kaut arī nereti tiek lietots vēl mūsu dienās. Līdzīga situācija ir ar *Stučkas* nosaukumu, kas tagad oficiāli ir *Aizkraukle*. Daudzi ciemu nosaukumi, kam kādreiz bijusi juridiska piesaiste, tagad to zaudējuši, taču pastāv kā neoficiālie nosaukumi, kas turklāt ir ļoti stabili un pazīstami. Arī daudzie viensētu nosaukumi savu statusu maina līdz ar likumdošanas izmaiņām. Padomju periodā, kad zeme nevarēja būt privātīpašums, mājvārds pārgāja neoficiālo nosaukumu statusā ar to brīdi, kad no tās izrakstījās pēdējais iedzīvotājs. Tagad šis nosaukums kļūst oficiāls, līdzko sākas zemes īpašuma dokumentu noformēšana, kam perspektīvā būtu jābeidzas ar ierakstu Zemesgrāmatā, kurā iekļautā nosaukuma forma būs

* Toponīmiskie ekvivalenti ir dažādu ģeogrāfiski piesaistītu saimniecisko uzņēmumu nosaukumi, kas savirknēti no daudziem vārdiem un neatbilst vietējām nosaukumu došanas tradīcijām; tie mēdz bieži mainīties ekonomisko apstākļu dēļ, taču izpilda visas toponīmu lietīškās funkcijas, kaut arī organiski neiekļaujas tradicionālajā toponīmiskajā vidē.

jāatzīst par vienīgo oficiālo. Šeit gan jāatceras, ka Zemesgrāmatā iekļautie vietvārdi ir zemes gabalu (kadastra vienību) nosaukumi, un tas ne vienmēr ir identisks jēdziens mājvārdam.

Oficiālos nosaukumus var iedalīt divās apakšgrupās:

1) oficiālie nosaukumi, kas *ir identiski* tautas lietotajam šī objekta īpašvārdiskajam apzīmējumam. Tas nozīmē, ka oficiālais nosaukums tiek lietots vienlīdz gan formālajās, gan neformālajās attiecībās. Šai grupai pieder lielākoties visi pilsētu, lielo administratīvo teritoriju, lielo ciemu, ievērojamu dabas pieminekļu un liegumu nosaukumi;

2) oficiālie nosaukumi, kas *nav identiski* tautas lietotajam šī objekta īpašvārdiskajam apzīmējumam. Tas nozīmē, ka formālajās attiecībās tiek lietots oficiālais nosaukums, bet neformālajās attiecībās tiek lietots cits, attiecībā uz šo objektu neoficiāls, nosaukums.

Šāda parādība, oficiālo un tautas nosaukumu neatbilstība, nav nekāds jaunums. Jau 19. gs. vidū, kad Krievijas ģeogrāfijas biedrības vadībā veica iekšējo gubernu kartogrāfisko uzmērīšanu, topogrāfiem tika rekomendēts noskaidrot gan apdzīvoto vietu oficiālos, gan tautas nosaukumus un kartē rakstīt abus, turklāt tautas nosaukumu vispirms un pēc tam oficiālo²⁸. Arī patlaban ir pietiekoši daudz tādu piemēru. Ļoti bieži tā vērojama dažādu nelielu aizsargājamo dabas objektu vai arheoloģijas pieminekļu nosaukumos.

Arī neoficiālos nosaukumus var dalīt divās grupās:

1) *Lietišķi fiksētie nosaukumi*. Tie ir fiziogēogrāfisko objektu nosaukumi, kas minēti dažāda veida saimnieciskos dokumentos, vai nu aprakstot pašu šo objektu, vai pieminot to kā orientieri, aprakstot kādu citu objektu, vai arī tādu objektu nosaukumi, kas piešķirti šo objektu projektēšanas stadijā un pieminēti projektu dokumentācijā, ja šis objekts nepieder pie to objektu kategorijas, kam nepieciešams oficiāls nosaukums. Kā piemērus šādu, lietišķi

²⁸ Постников А. Требования к написанию и передаче географических названий на русских картах XVIII–XIX вв. // Вопросы географии. – Москва, 1979, сб. 110, стр. 152.

fiksētu, nosaukumu sarakstiem var pieminēt gan Kūdras fondu²⁹, gan Meliorācijas institūtā izstrādātās hidrogrāfisko objektu uzskaites³⁰.

2) *Visi pārējie neoficiālie nosaukumi*. Tiem jāpieskaita gan tie toponīmi, kas vēl līdz šim laikam tiek lietoti tikai mutvārdos, gan arī tie toponīmi, kas fiksēti vienīgi zinātniskos vietvārdu vākumos un nepieder nedz pie oficiālajiem nosaukumiem, nedz pie lietišķi fiksētajiem neoficiālajiem nosaukumiem. Šie nosaukumi (klasifikācijā pēc nozīmes) absolūtā vairākumā pieder pie mikrotoponīmiem, un liela daļa no tiem, iespējams, nekad neiekļūs kādā citā grupā. Tāpēc pie šīs grupas jāpieskaita arī zinātniski fiksētie toponīmi, jo zinātnieku mērķis ir fiksēt visus (reāli – pēc iespējas vairāk) toponīmus, neietekmējot to statusu, bet vērojot procesu no malas.

Klasificējot vietvārdus pēc juridiskās piesaistes, īpaša vērība jāpievērš terminiem "**vietvārda noteikšana**" un "**vietvārda pārdēvēšana**".

Kamēr vietvārds funkcionē mikrotoponīma līmenī, visbiežāk nerodas vajadzība to īpaši fiksēt, jo tā lietotāju loks ir šaurš un pietiekoši informēts par konkrēto objektu un tā nosaukumu. Taču līdzko ģeogrāfiskais objekts kļūst tik nozīmīgs, ka rodas vajadzība to ieviest kaut kāda veida sarakstos vai attēlot uz kartes, ir jāveic process, ko sauc par vietvārda noteikšanu.

Vietvārda **noteikšana** ir pastāvoša vietvārda fiksēšana vai nosaukuma došana bezvārda vietai, ko veic likumos noteiktā kārtībā vai saskaņā ar zinātniski pētniecisku metodiku.

Katram ģeogrāfiskam objektam ir iespējams noteikt visus tam piemītošos nosaukumus, kā arī var noteikt oficiālo nosaukumu, izvēloties to no pastāvošajiem nosaukumiem vai arī dodot pavisam jaunu nosaukumu. Tātad vietvārda noteikšanas laikā

²⁹ Latvijas PSR kūdras fonds pēc izpētes datiem uz 1962. g. 1. janvāri. – Jelgava, 1963.

Latvijas PSR kūdras fonds uz 1980. g. 1. janvāri. – R., 1980.

³⁰ Sīko ūdenskrātuvju uzskaitē un perspektīvā attīstība Latvijas PSR teritorijā. Shēma. – R.: Latv. Valsts Melior. projekt. inst., 1972.

toponīms var gan iegūt oficiāla vietvārda statusu, gan arī neiegūt. Piemēram, ja nosaka nosaukumu purva masīvam, kuram ar likumu tiks piešķirts rezervāta statuss, tad noteiktais vietvārds būs oficiāls, bet, ja šo pašu vietvārdu nosaka vienīgi ar mērķi nosaukumu parādīt uz kartes, tad tas paliks neoficiāla vietvārda statusā.

Nosaukuma izmaiņas nereti notiek dabīgas vietvārda attīstības ceļā, taču bieži tās tiek veiktas arī apzināti, tādā gadījumā to sauc par vietvārdu pārdēvēšanu.

Nosaukuma **pārdēvēšana** ir oficiālā lietošanā esoša vietvārda mainīšana likumdošanas aktos noteiktā kārtībā.

Pārdēvējot var tikt noteikts gan pilnīgi jauns nosaukums, gan piešķirts oficiāls statuss jau pastāvošam šī objekta nosaukumam, kurš līdz tam bijis neoficiālo nosaukumu statusā.

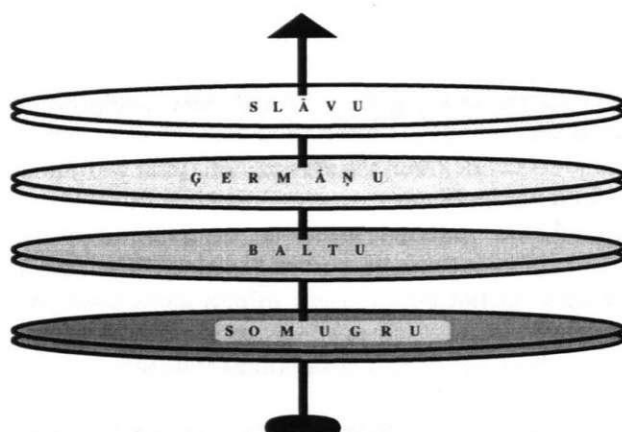
VIETVĀRDU STRATIGRĀFIJA, AKTUĀLIE UN VĒSTURISKIE VIETVĀRDI, PARALĒLĀ TOPONĪMIJA

Zināma terminoloģiska neskaidrība ir vērojama arī jautājumā par vietvārdu stratigrāfiskajiem slāņiem un paralēlajiem toponīmijs slāņiem. Diemžēl tie tiek bieži jaukti.

Ar vietvārdu stratigrāfiskajiem līmeņiem sastopamies tad, ja kādā konkrētā teritorijā pakāpeniski mainās iedzīvotāju etniskais sastāvs un līdz ar to lietojamā valoda. Agrāko iedzīvotāju lietotos toponīmus pakāpeniski pārņem jaunākie iedzīvotāji. Līdzīgs process notiek arī, nākamo reizi mainoties iedzīvotāju sastāvam. Jo vairāk etnosu kādu vietu apdzīvojuši, jo vairāk vietvārdu stratigrāfisko līmeņu var novērot.

Arī Latvijā ir vērojami vietvārdu stratigrāfiskie līmeņi. Tie grafiski attēloti 2. ilustrācijā.

Latvijas vietvārdu stratigrāfiskie slāņi

Tā kā somugru ciltis Latvijas historiogrāfijā tiek uzskatītas par vissenākajām Latvijas teritorijas apdzīvotājām, tad arī somugriskais stratigrāfiskais līmenis jāuzskata par vissenāko. Tie ir vietvārdi, kas cēlušies no lībiešu vai senigauņu cilšu valodām. Šo slāni reprezentē tādi nosaukumi kā *Ikšķile, Limbaži, Jugla, Ainaži, Košķuži, Ērgeme, Kangari* utt.

Visplašākais stratigrāfiskais slānis Latvijā, protams, ir saistīts ar baltu valodām, t.i., to veido vietvārdi, kas cēlušies no zemgaļu, kuršu, sēļu, latgaļu valodas vai modernās latviešu valodas (mazāk no lietuviešu valodas).

700 vācu politiskās dominances gadi Latvijā ir atstājuši neizdzēšamas pēdas arī mūsu toponīmijā. Tas ir ģermāniskās izcelsmes vietvārdu stratigrāfiskais slānis. To pārstāv tādi nosaukumi kā *Kaucminde, Blankfelde, Zvārtava, Loberģi* utt.

Visjaunākais stratigrāfiskais toponīmu slānis Latvijā pieder slāvu valodām (poļu, krievu, baltkrievu) un sastopams galvenokārt Latvijas austrumos. Tā veidošanās sākums acīmredzot saistāms ar vecticībnieku ierašanos Latgalē 17. gs. Šo toponīmu piemēri ir *Janopole, Vecslabada, Zaiceva, Zabolova, Golovkina* u. tml.

Katrā stratigrāfiskajā līmenī atsevišķi un visā toponīmu masā kopumā ir izdalāmi *aktuālie toponīmi*, *vēsturiskie toponīmi* un *hipotētiskie toponīmi*.

Hipotētiskie toponīmi ir tie vietvārdi, kas kādreiz bijuši aktuāli kāda stratigrāfiskā slāņa toponīmu veidotāju dzīvē, bet mūsdienās ir aizmirsti un nav fiksēti rakstos.

Tā kā tie nav pieejami ne apzināšanai, ne izpētei, pieņemot zināšanai to hipotētisko eksistenci, par tiem vairāk netiks runāts.

Aktuālie toponīmi ir pašreiz lietotie un aktīvajā leksikā esošie vietvārdi. Tie var būt gan ar senu vēsturisku izcelsmi (kā *Cēsis*), gan no jauna veidoti (kā *Valdemārpils*).

Vēsturiskie toponīmi – kādreiz lietotie, bet pašreiz neaktuālie vietvārdi, kuriem atbilstošie objekti tiek saukti citos vārdos vai arī paši objekti ir fiziski iznīkuši. Vēsturisko toponīmu piemēri ir *Beverīna*, *Idumeja*, *Martiņšala*, *Nolpes sala* u.tml.

Vēsturiskie toponīmi bieži vien, nebūdami aktīvās leksikas sastāvā kā toponīmi, tiek izmantoti ar savu pēctoponīmisko nozīmi, piem., "Pernigele" – kafejnīca Liepupē, "Vendenes alus", avīze "Dinaburga" utt. Vēsturisko toponīmu raksturīga iezīme ir tā, ka daļa no tiem vairs nav identificējami dabā (te raksturīgs piemērs ir plaši pazīstamā diskusija par Beverīnas atrašanās vietu).

Katram atsevišķam ģeogrāfiskam objektam var būt vairāki nosaukumi dažādos vēsturiskos periodos. Par objekta hipotētiskajiem nosaukumiem mēs neko nezīnām, vēsturiskie nosaukumi un to funkcionēšanas periodi ir zināmi (vai noskaidrojami), bet aktuālie nosaukumi tiek lietoti patlaban; no tiem viens var būt oficiālais, bet citi, ja tādi ir, neoficiālie.

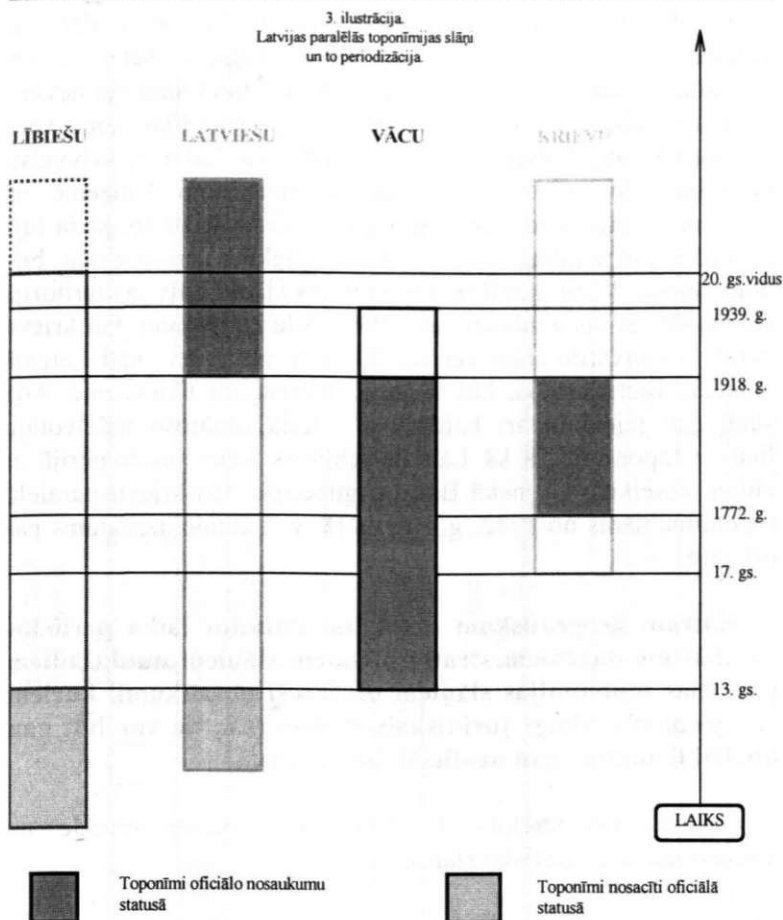
Ir pazīstama arī tāda, etniski jauktās teritorijās izplatīta, parādība kā *paralēlā toponīmija*³¹.

³¹ Никонов В. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965, стр. 148.

Paralēlā toponīmija rodas situācijā, kad teritorijā, kuru vienlaikus apdzīvo divas vai vairākas etniskas grupas, katra no šīm grupām vienu un to pašu ģeogrāfisko objektu apzīmēšanai vienlaicīgi lieto atšķirīgus toponīmus.

Ļoti svarīgi ir nejaukt paralēlos toponīmijas slāņus ar stratigrāfiskajiem slāņiem, kas, diemžēl, praksē tomēr notiek. Šādu jaukšanu veicina arī tas, ka viena paralēlā toponīmijas slāņa lietotāju izmantotais vietvārds nereti ir cēlies no kādas citas valodas stratigrāfiskā slāņa. Piemēram, pie vācu paralēlā toponīmijas slāņa pieder tādi nosaukumi kā 'Kortenhof' un 'Adsel', kas cēlušies no baltu stratigrāfiskā slāņa, savukārt latviešu paralēlajā toponīmijas slānī šīs pašas vietas sauc par *Beļavu* un *Gaujienu*, un no šiem vietvārdiem tikai otrais ir cēlies no baltu stratigrāfiskā toponīmijas slāņa. Gan vācu paralēlā toponīmijas slāņa nosaukums *Üxküll*, gan latviešu paralēlajā toponīmijas slānī lietotais *Ikšķile* abi ir cēlušies no somugru valodu stratigrāfiskā toponīmijas slāņa.

Arī Latvijā kā multietniskā teritorijā ir bijusi un atsevišķās vietās vēl tagad ir vērojama paralēlā toponīmija. 3. ilustrācijā attēloti Latvijas teritorijā bijušie un esošie paralēlie toponīmijas slāņi. Valodu nosaukumi šai ilustrācijā lietoti tādā izpratnē kā tie lietoti 19. un 20. gs., iekļaujot tajās arī visas to ģenēzē piedalījušās valodas un abstrahējoties no problēmas, vai Ziemeļkurzemes lībieši ir tā pati etniskā grupa, kas 13. gs. Gaujas un Daugavas lībieši.

Pie somugru valodām piederošā lībiešu valoda reprezentē vissenāko Latvijas vietvārdu stratigrāfisko slāni, tāpēc uz laika ass tā attēlota visagrāk, un, kamēr tajā runās vēl kaut viens cilvēks, šajā valodā lietotie toponīmi jāuzskata par aktuāliem. Tomēr reālie apstākļi spiež pēdējo periodu apzīmēt atsevišķi, tikai nākotne izšķirs, vai šo nosacīto, raustīto līniju varēsīm aizkrāsot vai izdzēst. Latviešu valoda (iekļaujot arī tās ģenēzē piedalījušās baltu valodas) šeit vietvārdos lietota vienmēr, un kopš 1918. g. tieši latviešu paralēlā toponīmiskā slāņa vietvārdi

bijuši oficiālo nosaukumu statusā. Gan lībiešu, gan senlatviešu valodas līdz 13. gs. bija dominējošās šai reģionā, bet runāt par oficiāliem nosaukumiem mūsdienā izpratnē tad tomēr vēl nevar.

Vācu valodā lietotie toponīmi Latvijā parādījās kopš vācu nostiprināšanās Latvijā 13. gs., un līdz pat Latvijas brīvvalsts nodibināšanai veica oficiālo nosaukumu lomu Vidzemē un Kurzemē (hercogistes teritorijā), jo, neskatoties uz to, kāda bija politiskā pakļautība, vācu politiskā ietekme šai reģionā bija dominējošā. Vācu paralēlās toponīmijas slānis Latvijas teritorijā izzuda līdz ar vācu minoritātes 1939. gada izceļošanu. Par krievu paralēlo vietvārdu slāni var runāt, sākot ar 17. gs., kad Latgalē apmetās vecticībnieki, kas bēga no represijām Krievzemē; šajā slānī gan jāiekļauj arī baltkrievu valodā runājošo iedzīvotāju lietotie toponīmi. Tā kā Latgale iekļāvās Krievijas impērijā ar citiem noteikumiem nekā Baltijas guberņas, tad krievu paralēlo toponīmu slānis no 1772. g. līdz 1918. g. Latgalē uzskatāms par oficiālo.

Katram ģeogrāfiskam objektam dažādos laika periodos var būt pie dažādiem stratigrāfiskiem slāņiem un dažādiem paralēlās toponīmijas slāņiem piederoši nosaukumi, kuriem var piemist mainīgs juridiskais statuss (t.i., tie var būt gan oficiāli lietojami, gan neoficiāli lietojami).

Grafiski tas attēlots 4. ilustrācijā (iekavās norāde uz nosaukuma stratigrāfisko slāni).

4. ilustrācija.

Miķeltornis.

1502. g.

Pirmais pieminējums rakstītajos avotos													
		Vēsturiskais nosaukums						Aktuālais nosaukums					
Nosaukuma piederība pie paralēlajiem toponīmijas slāņiem	Latviešu	PIZE, PIZESCIEMS (som)						MIĶEĻTORNIS (balt) MIĶEĻBĀKA (balt)					
	Lībiešu	PIZĀ (som)											
	Vācu	PISSSEN (som)											

Rēzekne

1285. g.

Pirmais pieminējums rakstītajos avotos													
		Vēsturiskais nosaukums						Aktuālais nosaukums					
	Latviešu	RĒZEKNE (balt)											
	Vācu	ROSITTEN(balt)											
	Krievu	РЕЖИЦА (balt)											

Analizējot šos nosaukumus, redzams, ka Miķeļtornis kā apdzīvota vieta rakstos pirmoreiz minēts 1502. gadā. Tajā laikā tika izmantots no somugru stratigrāfiskā slāņa cēlies nosaukums, kurš katrā paralēlajā toponīmu slānī tika lietots atbilstoši attiecīgās valodas gramatikai. Latviešu paralēlajā toponīmu slānī konstatēto vēsturisko nosaukumu, kuram turklāt ir divi varianti, kopš Miķeļbākas uzcelšanas ir izspiedis jauns nosaukums, arī divos variantos. Vācu paralēlā toponīmu slāņa nosaukums jau iepriekš aprakstīto notikumu dēļ patlaban uzskatāms tikai par vēsturisko. Lībieši turpina lietot nosaukumu *Pizā*, kas tādējādi vienlaikus ir gan vēsturiskais, gan aktuālais.

Rēzekne pirmoreiz minēta 1285. gadā. Lai gan Rēzeknē arvien ir bijis liels krievu iedzīvotāju īpatsvars, vecais krievu paralēlā toponīmu slāņa nosaukums ir uzskatāms par vēsturisko tāpēc, ka tagad tiek lietots oficiālais, pie latviešu paralēlā toponīmu slāņa piederošais nosaukums, kurš šajā gadījumā ir gan vēsturiskais, gan aktuālais.

Gan vietvārdu pētniekiem, gan administratoriem būtu vēlams turpmāk pieturēties pie vienotas terminoloģijas, it īpaši, ja runa ir par **oficiāliem** un **neoficiāliem** nosaukumiem, par **vietvārdu noteikšanu**; būtu arī nepārprotami jānošķir **paralēlie** toponīmu slāņi no **stratigrāfiskajiem**. To veicināt arī bija šī apskata galvenais uzdevums.

The Theoretical Problems of Classification of Toponyms

Summary

The aim of article is to define more precisely some aspects of toponymical terminology.

Initially a historical revue of development of toponymical classifications is given. Usually toponyms are classified by linguistic origin, by semantics, by types of named geographical objects (habitation names, feature names etc.), by significance (microtoponyms and macrotoponyms).

The author offers new, more precise definitions of microtoponyms and macrotoponyms and new definition of the variety of toponyms classified by significance – 'true toponyms' (term, firstly used by Russian scientist Superanskaya, but in different conditions). True

toponyms are situated between the microtoponyms and macrotoponyms.

The author offers to use official or not official status of toponym as criteria of classification. When the classification is based on juridical status of name, terms like "determination of toponym" and "renaming of toponym" become important.

The second part of article pays attention to differences between two kinds of toponymic stratum – stratigraphic toponymic stratum and parallel toponymic stratum.

There are four stratigraphic toponymic strata in Latvia (fig. 2):

Finno-ugric stratigraphic stratum;

Baltic stratigraphic stratum;

Germanic stratigraphic stratum;

Slavic stratigraphic stratum.

Inside each toponymic stratum one can eliminate the following kinds of toponyms: real toponyms, historical toponyms and hypothetical toponyms.

There are also four parallel toponymic strata in Latvia (fig. 3):

Livonian parallel toponymic stratum – in the 17–18th centuries this stratum has merged with Latvian except the cultural historical territory "Līvud Rānda".

German parallel toponymic stratum – German toponymic stratum has been official up to 1918 in Kurzeme and Vidzeme and up to 1772 – in Latgale, including Russian transliterations in the former Russian Empire.

Russian parallel toponymic stratum – Russian toponyms have been official in Latgale since 1772 up to 1918.

Latvian parallel toponymic stratum – since 1918 up to nowadays place names from Latvian parallel toponymic stratum (including Russian transliterations) are official in Latvia. They are used in all official publications and cartographic issues.

It is very relevant not to mix the above mentioned terms. This can create misconceptions.

In conclusion the author recommends to use the unified terminology, notably concerning official toponyms and parallel or stratigraphic toponymic stratas.

Laimute BALODE

kirsn- / *juod-* / *meln-* baltu hidronīmijā

Interesanti, ka tik nozīmīgu krāsu kā melnā baltu tautas ir apzīmējušas atšķirīgi: senprūšu valodā – *kirsnan*,
 lietuviešu valodā – *juodas*,
 latviešu valodā – *meln*.

Ievadam daži vārdi par šo seno adjektīvu etimoloģiju un vēsturi.

Spr. melnās krāsas nosaukuma *kirsnan* (N. = Acc. sg. neutrum) sakne, domājams, ir bijusi kopīga visiem rietumbaltiem (prūšiem – jāvingiem – kuršiem). Prof. V. Mažiulis (Mažiulis) šo sakni piesardzīgi atvedina no baltu-slāvu adjektīva ar nozīmi 'saduļķots, neskaidrs; sajaukts', kas tālāk varētu saistīties ar baltu-slāvu verba sakni **(s)kirs-* / **(s)kers-* 'griezt, liekt' (Mažiulis II 198–199). Arī sanskritā ir bijis īpašības vārds *kr̥ṣnas* 'melns'. Tās pašas saknes ir arī krievu *черный*, baltkrievu *чорны*, ukraiņu *чорний*, bulgāru *чѐрен*, maķedoniešu *црн*, čehu *černý* u. c. (Vasmer IV 346, Fraenkel LEW 245, Toporovs IV, 1984, 26, Mažiulis II 198–199, Sabaliauskas 1994, 120). Lietuviešu dialektos ir pazīstams adjektīvs *kiṛšnas* 'tumši melns (par zirgu)' (LKŽ V 851), kā arī *kēršas* 'melnraibs (par dzīvnieku)' (LKŽ V 622). Valodnieciskajā literatūrā ir pat izskanējusi hipotēze, ka arī lietuvieši senāk melnu krāsu apzīmējuši ar to pašu vārdu kā prūši (Sabaliauskas, 1994, 120). Ir zināms uzskats, ka sakne **jōda-* ir pastāvējusi paralēli ar **kirsn-* (Gerullis 1922, 51, 216, Trautmann 1925, 126, Endzelīns 1943, 184).

Liet. adjektīva *jūodas* 'melns', arī 'netīrs', pārn. 'skumjš, drūms; nabadzīgs; negodīgs' (DLKŽ 1972, 270) cilme ir ļoti neskaidra (tā arī Fraenkel LEW 197, Karaliūnas 1977, Mažiulis II 34, Būga RR II 422, Sabaliauskas 1994, 120–121 etc.). Pēc V. Mažuļa domām, šis īpašības vārds ir austrumbaltu jaun darinājums no verba **jaud-* / **jūd-* 'kustināt, kustēt' (semantiski sal. 'netīrs' < 'saduļķots' < 'sakustināts, sajaukts') (Mažiulis II 34). Šķiet, neapšaubāmi, ka analizējamā sakne saistās ar latv. substantīvu *juōds* '1. ein Waldteufel, ein Feldteufel; 2. ein böser Geist, in der Vorstellung des Volkes nicht immer von Teufel

unterschieden' (ME II 125), ko K. Karulis arī uzskata par neskaidras cilmes vārdu un saista ar ukr. *юда* 'ļauns gars', bulg. *юдя* 'lauma' (Karulis I 357). Formas un nozīmes ziņā vārdu varētu saistīt ar sanskrita leksēmu *yādas* 'jūras nezvērs'. taču semantiski tuvāks ir cits sanskrita vārds – *yātūḥ* 'buršana, burvības; kāds jaunais gars, dēmons' (Karulis, turpat). Šo vārdu mēģināts etimoloģizēt arī citādi, saistot to ar latv. dial. *īls* (Pētersons), ar latv. *jaudīt* 'kustināt', *jūdīt* 'lēni dzīt' (Karaļš) (pēc Karaļa I 357), ar īru *adaig* 'nakts'. umbru *adre* 'melns, tumšs' (Pedersens) (pēc Sabaļauska 1994, 120).

Krāsu adjektīva sakne *meln-*, *mel-* ir pazīstama visās baltu valodās, taču nozīmes atšķiras – tās saistās gan ar melnu, gan ar zilu krāsu:

liet. *mēlynas* 'zils' DLKŽ 1972, 393,

liet. *mēļas* 'zils' LKŽ VII 1027,

latv. *melns* I 'schwarz', arī 'schmutzig, unrein; böse, schlimm' (ME II 598–599),

latv. *mēļš* I 'dunkelblau, violett' (ME II 615),

spr. *melne* 'blauer Fleck' (Fraenkel 430–431).

Lietuviešu valodnieks A. Sabaļausks pat ir izteicis minējumu, ka mūsu senči acīmredzot ir jaukuši tumši zilo krāsu ar melno krāsu (Sabaliauskas 1994, 120).

Etimoloģiski visu šo adjektīvu pamatā ir ide. sakne **mel-* 'tumša (arī sarkana) krāsa; netīrs' (Karulis I 580–581). Vēl šos vārdus varētu salīdzināt ar sanskrita *malināḥ* 'netīrs', grieķu *μέλας* 'melns', latīņu *mulleus* 'gaišsarkans, rozā' u. c. (Pokorny 1959, 720–721, Vasmer II 91, Sabaliauskas 1990, 175). Liekas, ka atšķirīgās nozīmes bija pamatā arī attiecīgo valodu ogu nosaukumu darināšanā: sal. liet. *mēlynė*, latv. *mellene*, kr. *малина* 'avene, oga māla (kieģeļu) krāsā'.

Te būtu jāatgādina arī šīs saknes etimoloģiskais saistījums ar substantīvu liet. *molis*/ latv. *māls* (Pokorny 1959, 720–721, Fraenkel LEW 431, Sabaliauskas 1990, 160, Karulis I 565). K. Būga šos vārdus sliecās saistīt arī ar liet. verbu *muolēti* 'pārklāties ar gļotām' vai pat ar latīņu *mano*, *manāre* 'tecēt', ar īru *móin* 'purvs' (Būga RR I 313), tomēr A. Sabaļausks saistījumu ar

pieminēto ide. sakni **mel-* uzskata par ticamāku (Sabaliauskas 1990, 160-161).

Kā šīs trīs krāsu adjektīvu saknes (*kirsn-*, *juod-* un *meln-*) atspoguļojas baltu hidronīmijā?

kirsn-

Senprūšu melnās krāsas leksēma *kirsnan*, kā jau minēts, varēja būt kopīga visām rietumbaltu valodām. Pirmkārt, to var sastapt senās prūšu zemes hidronīmos:

spr. *Kirsno* ezers 1336 (< **Kirsnā*),

spr. *Kirsnappe* upe 1339/49 (< **Kirsnapē*) (Gerullis 1922, 64, Mažiulis II 198-199).

Senprūšu hidronīmus *Kirsin* upe 1330 un *Kirsen* ezers 1344 G. Gerulis saista ar jau pieminēto liet. leksēmu *kéršas* 'melnraibs' (Gerullis 1922, 64). Tāds neliels skaits šīs saknes senprūšu hidronīmu acīmredzot liecina par nepilnīgu senprūšu materiāla vākumu – mazo hidroobjektu nosaukumi dokumentos nav fiksēti.

Arī tagadējā Polijas teritorijā (Mozūrijā) ir zināmi hidronīmi *Cirsna* (Rospond 1951, 126, Leyding 1959, 150).

Otrkārt, vairāki *kirsn-* saknes hidronīmi ir reģistrēti arī Lietuvā, kā arī pašreizējā Krievijā (Kaļiņingradas apgabālā):

liet. *Kirsnā* – Šešupes pieteka Kalvarijā; šis nosaukums uzskatāms par jātvingu substrātu tagadējā Lietuvā (Vanagas 1981, 158) (vēl par šo upesvārdu skat. Endzelīns DI II 196, Būga RR III 144-145),

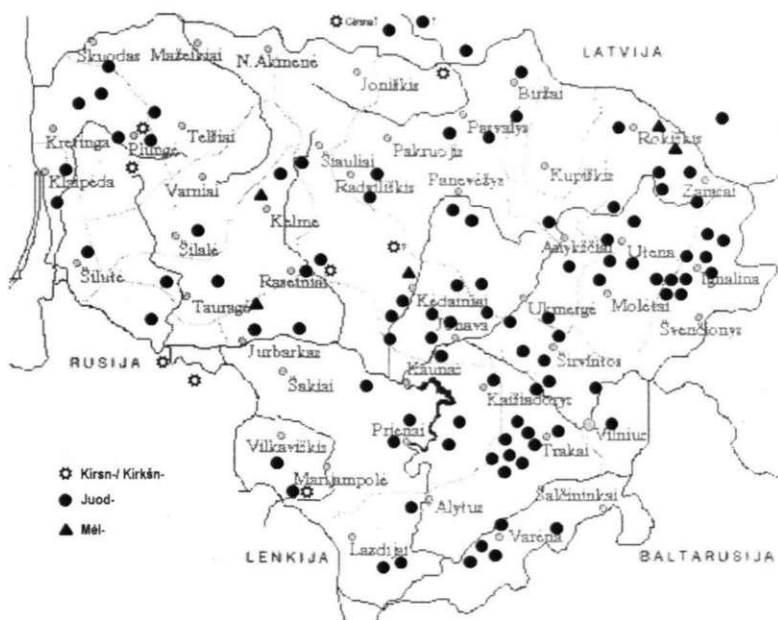
liet. *Kirsna* // *Kiršna* upe Labguvā, pašreizējā Krievijas (Kaļiņingradas apgabala) teritorijā, kas arī būtu uzskatāms par prūsismu (Vanagas 1981, 157),

liet. *Kirsnupē* upe Kraupiškī, tagadējā Kaļiņingradas apgabālā.

Arī daži Lietuvas hidronīmi ar epentētisko *-k-* (par to skat. Būga RR I 278) ir saistāmi ar šo senprūšu sakni:

liet. *Kirkšnóupis* (< **Kirsnā*), ko V. Mažiulis uzskata par kursismu (Mažiulis II 198-199) un kam ir pazīstami arī paralēlnosaukumi: *Kirkšnója* // *Kirkšnojis* upe Pluņģē (Vanagas 1981, 157),

liet. *Kirkšnis* upe Rietavā (Pluņģes raj.) (Vanagas 1981, 157),
 liet. *Kirkšņys* upe Žeimelī (Pakrojas raj.) (Vanagas 1981, 157),
 liet. *Kirkšnovė* upe Betīgalā (Raseiņu raj.) (Vanagas 1981,
 157).

Senprūsisko (vai kursisko) sakni šajos Lietuvas vietvārdos saskata arī J. Senkus (Senkus 1963, 217, 226). Pret cilmes saistījumu ar senprūšu valodu iebilst B. Savukīns, kas šos potamonīmus sliecas skaidrot kā atvasinājumus no liet. īpašības vārda *keršas* < **kirs(n)as* (Savukynas 1966, 169). Varbūt te jāmin arī vēl vienas upes vārds Lietuvā – *Kiřšinas* Baisogalā (Radvilišķu raj.) (Vanagas 1981, 158).

Treškārt, Latvijā vienīgais zināmais šīs saknes hidronīms ir – latv. *Cērsna*² – Lielupes l. pieteka Kalnciemā (E II 157), ko J. Endzelīns arī skaidro ar spr. *kirsnan* 'schwarz' un liet. *keršas* 'weiss und schwarz gefleckt' (LvV I 164, skat. arī Dambe 1972, 59).

juod-

Liekas pašsaprotami, ka lietuviešu hidronīmijā šis adjektīvs ir plaši sastopams. Pēc A. Vanaga datiem, visā Lietuvas teritorijā reģistrēti apmēram 50 ezeru nosaukumi un 130 upju vārdi, kas darināti no šī melnās krāsas apzīmējuma, piemēram:

Juodà upe Musninkos (Širvintu raj.), *Júodè* upe Alsēdžos (Pluņģes raj.), *Juodŷnè* upe Jonavā, *Juodišà* upe Kuktiškēs (Utenas raj.), *Juodmenà* upe Jonavā, *Júodravis* upe Raseiņos, *Juodšakà* upe Šilalē, *Júodupè* upe Biržos, *Júodupis* upe Alsēdžos (Pluņģes raj.), *Juodupŷs* Alantā (Molētu raj.), *Júodžiupis* upe Josvaišos (Kēdaiņu raj.), *Júodasai upēlis* upe Tverečā (Ignalinas raj.); *Júodas* ezers Rudņā (Varēnas raj.), *Júodasai* ezers Dusetās (Zarasu raj.), *Júodis* ezers Merķinē (Varēnas raj.), *Juodŷs* ezers Kuktiškēs (Utenas raj.), *Juodynas* ezers Švenčonēļos, *Juodžerŷs* ezers Dusetās (Zarasu raj.), *Júodas ežeriūkas* ezers Širvintās (Vanagas 1981, 137–138).

Šķiet, ka šis adjektīvs ir izplatīts visā Lietuvas teritorijā, tomēr attiecīgo hidronīmu lielāka koncentrācija manāma ap Trāķiem un Utenu, Švenčonēļiem un Ignalīnu. Pēc mitologa N. Vēļus datiem, hidronīmi ar sakni *juod-* plašāk sastopami Lietuvas vidusdaļā, bet ar antonīmisko sakni *balt-* Lietuvas austrumdaļā, ko varētu skaidrot ar seno baltu pasaules uzskata ģeogrāfisko orientāciju (Vēlius 1983, 174–175).

Varētu teikt, ka senprūšu valodā šīs saknes hidronīmu nav. Valodnieciskajā literatūrā kā piemērs tiek minēts vienīgi spr. potamonīms *Joduppe*, kas vēlāk pārtapis par *Czernica* (Leyding 1959, 42, Toporov III, 60, Karaliūnas 1987, 192). Taču V. Mažulis argumentēti oponenti, norādot, ka šo īpašvārdu ir ļoti riskanti piešķirt rietumbaltiem, jo saliktena otrajā daļā ir *-uppe*: visticamāk, ka šis upesvārds ir liet. **Juodupè* (Mažiulis II, 34). Šo V. Mažula apgalvojumu balsta arī hidronīma lokalizācija (skat. Leyding 1959, 42). Poļu valodnieks R. Pšibileks šo hidronīmu rekonstruē kā **Jōdupe* (Przybyłek 1993, 41).

G. Gerulis (Gerullis 1922, 51) min vēl dažus citus vietvārdus – spr. avota nosaukumu *Jodissaka* 1331, *Joduthen* 1419, kam

varētu būt antroponīmiska cilme (Schmid 1994, 71). V. Mažulis šīs saknes spr. antroponīmus (*Jode, Jodeyko, Joduke, Jodute*) sliecas uzskatīt par atvasinājumiem no spr. verba **jād-* (radniecisks ar liet. *jodyti*) (Mažulis II, 33), resp. tiem varētu nebūt nekāda sakara ar adjektīva sakni *juod-*.

Arī Latvijā šīs saknes hidronīmu ir pavisam nedaudz:

Juōdupe strauts Sesavā (Lvv I 410), *Jodupe* – Oglaines labā pieteka Jelgavas raj. (Lup II 7), *Jodupe* – Nemunēļa labā pieteka Jēkabpils raj. (Lup II 7), *Juōdava* upe Panemunē (U V 230, Lvv I 410), *Jodu grahvis* [= grāvis] strauts Zentenē (U IV 246, Lvv I 410);

Juodezers // *Juoda ezers* Krāslavā (p, Lūn II 40) (skat. karti).

Grūti pateikt, vai šo Latvijas hidronīmu pamatā ir liet. krāsas adjektīvs *jūodas* vai arī jau minētais latv. substantīvs *juōds*. Vismaz, runājot par Lietuvas pierobežas hidronīmiem, ir ļoti ticams, ka motivētājvārds tomēr ir adjektīvs.

Varbūt te būtu vietā minēt vēl arī augšzemnieku dial. formā lietojamus limnonīmus

Jūdiņu ezers Balvos (p, Lvv I 408), *Jūdiņu ezers* Liepnā (Pag. apr. 637, Konv. XII 24155), lai gan abi ezervārdi ir radušies no cita toponīma – no apdzīvotas vietas vārda *Jūdiņi* (Lvv I 408). J. Endzelīns (ar jautājumzīmi) šīs etimoloģiskās ligzdas vietvārdus atvedina no latv. *jūds* 'ebrejs', kā arī salīdzina ar spr. personvārdu *Junde* (Lvv I 408).

meln-

Latviešu hidronīmu darināšanā sakne *meln-* ir viena no visizplatītākajām: ir reģistrēts ap 100 ezeru un vairāk kā 50 upes, kuru nosaukumi saistīti ar šo īpašības vārdu, piemēram:

Mellezers Valgundē (Lvv II 409), *Mellais dīķis* Gaiķos (U IV 121, Lvv II 411), *Mellā palte dīķis* Vaivē (p, Lvv II 413), *Mellene ezers* Sēmē (E II 140), *Mellums ezers* Kūdumā (p), *Melnais ezers* Džūkstē (U V 399 k, Lvv II 410), *Melnezers* Dzirciemā (U IV 182, Lvv II 413), *Melnītis ezers* Liezērē (Lvv II

415), *Mellītis* ezers Drabešos (E I 10), *Mellūzis* ezers Smiltene (p), *Melnacs* +ezers Lībagos (p),

Mellupe // *Melnupe* – Gaujas labā pieteka Valmieras raj. (Lup II 58), *Mellais valks* strauts Raņķos (p), *Mellīte* – Līgatnes l. pieteka Cēsu raj. (Lup II 58).

Šādi hidronīmi ir sastopami visā Latvijas teritorijā, īpaši Kurzemē, Zemgales rietumdaļā un Vidzemē (ap Cēsīm), dažos pagastos (Kandavā, Kosā, Raiskumā, Rubā, Sērmūkšos, Skrundā, Trapenē u. c.) ir fiksēti pat vairāki šīs saknes hidronīmi (skat. karti). Tomēr pēc šo ūdensvārdu lokalizācijas var secināt, ka Latvijas austrumu daļā (Latgales teritorijā) to ir vismazāk, ezeru nav nemaz. Interesanti, ka arī Lietuvā šīs semantikas hidronīmi sastopami lielākoties rietumos un teritorijas vidusdaļā. Šis secinājums sasaucas ar lietuviešu mitologa N. Vēļus teoriju par krāsu lietojumu un seno baltu mitoloģisko pasaules izpratni (skat. Vēlius 1983, 174–175, kā arī sub voce *juodas*).

Lielākoties hidronīmi tiek motivēti ar tumšo ūdens krāsu, ko nosaka hidroobjekta dziļums vai kūdrains dibens:

Mellavuots // *Melnavuots* Padurē (iespaidīgs kāpjošais avots caur melnu kūdras slāni) (Goba 1994, 45), *Mellezers* +ezers Pērkonē (bijis ezers ar melnu, dumbrainu ūdeni) (p), *Mellezers* Rendā (rāvains, tumšs ūdens) (p), *Melnais ezers* Drabešos (ļoti tumšs ūdens) (p), *Melnais ezers* Rankā (ļoti melns ūdens, dūņas) (p), *Mellezers* Kūdumā ("mells kā melleņuoga pura vidā") (p), *Melnais dīķis* Laidzē (dīķī ir ļoti tumšs ūdens) (p), *Mellupe* Augstrozē (ūdens upē tumšs, jo pamatne kūdraina) (p), *Mellais strauts* Ozolniekos (strauts ar tumšu ūdeni) (p), *Mellatvars* Morē (atvars Sudas upē, ļoti dziļš, tāpēc izskatās melns) (Lvv II 407).

Vēl viena iespējamā šo hidronīmu motivācija – objekta atrašanās vieta, resp., tumšs mežs un tml.:

Mellezers Zentenē (ezers atrodas mežā) (p), *Mellezers* Kūdumā ("i tāda ace mežā") (p), *Mellais strauts* Tetelē (strauts tek pa mežu, tāpēc ir tumšs) (p), *Mellais strauts* Pēterniekos (strauts tek caur melnalkšņu mežu, no alkšņu lapām ūdens ir tumšs) (p), *Mellais valks* strauts Skrundā (gar valku aug melnalkšņi) (p).

Taču iespējami arī vēl citi, acīmredzot tautas etimoloģijas ceļā radušies hidronīma skaidrojumi, piemēram: *Mellais strauts* Matkulē (tajā veļi mazgājušies) (p), *Mellais caurums* diķis Zentenē (pie Zentenes muižas, tajā spīdzināti cilvēki) (p).

Secinot varētu teikt, ka hidronīms *Melnais ezers* norāda ne tikai (bet dažreiz varbūt ne tik daudz) uz ezera melnumu, cik uz to, ka tas ir melnāks par apkārtējiem objektiem. Citiem vārdiem sakot, bez krāsas nozīmes ezervārdam *Melnais* vēl piemita skaidra izšķirošā funkcija, kas raksturīga īpašības vārdiem ar noteikto galotni (Vanagas 1981a, 51).

Nereti *Melnezers* parādās kā semantisks antonīms *Baltezeram*, piemēram:

Mellezers un *Baltezers* Taurkalnē (p). Šādi antonīmiski hidronīmu pāri ir bieži sastopami arī Lietuvā.

Lietuvas teritorijā hidronīmu ar sakni *meln-* nav. Dīvaini, bet pat ar liet. adjektīva sakni *mėlynas* vai *mėlas* 'zils' ir fiksēti tikai daži hidronīmi: upju vārdi *Mėlinis*, *Mėlynė*, *Mėlupis*, *Mėlupys* un viens ezervārds *Mėlynis* (Vanagas 1981, 210). Starp citu, arī Latvijā ar latv. adjektīva sakni *zils* nav nemaz tik daudz hidronīmu: *Zilupe* (kas radusies pārpratuma ceļā: *Sīnupe* > kr. *Siņaja* > *Zilā* Ludzas raj.) un 3 *Zilupītes* Aizkraukles, Preiļu un Tukuma raj. Lup IV 64, kā ar daži ezervārdi – *Zilezers* Ludzas raj., *Zilonis* Kuldīgas raj. un *Zilūzis* Valmieras raj. Lūn VI 37–38. Par ko tas liecina? Vai ūdens upē un ezerā mūsu acīm nemaz tik zils nešķiet? Vai arī tā zilums ir pašsaprotama lieta?

Senprūšu hidronīmiskajā materiālā ir fiksēts tikai viens, visai neskaidras cilmes limnonīms, kam, iespējams, ir sakne *meln-*: *Melnikin* ezers 1352 (minēts arī kā *Melnig* 1352, kas vēlāk pārtapis par vācu valodas formu *Mühlen-See* (Gerullis 1922, 97), poļu valodā *Mielno*, *Mielniskie Jezioro* (Leyding 1959, 245)). G. Gerulis to saista ar spr. substantīvu *melne* 'blauer Fleck' (Gerullis 1922, 97, skat. arī Daubaras 1990, 67, Przyby 1993, 175–176). Tomēr šajā gadījumā varētu šaubīties par hidronīma baltisku cilmi: sal. poļu *mielnik* 'dzimnavnieks'.

Latvijas austrumdaļā ir reģistrēti vairāki šīs semantikas hidronīmi, kas darināti no slāvu adjektīva *černij* / *čornij* 'melns':

Čornyj ručej strauts Pasiēnē 1962, strauts Kalkūnē U V 291, strauts Silenē 1960, *Čornyj prudok* diķis Sventē 1960, *Čornoje ozero* ezers mežā Kapiņos 1975, ezers Indrā p un Pustiņā 1962, *Čornaj-ezers* Silenē p, *Čornaja azjorka* Pasiēnē 1962, *Čornaja upe* Kaplavā (upe tek pa mežu, parasti tur ēnains, tumšs) 1960, upe Medņos, upe Daugavpilī p, *Černasts* ezers Maltā 1976.

Dažiem hidronīmiem ir lietojami kā paralēlnosaukumi gan slāvu, gan latviešu cilmes tās pašas semantikas vārdi:

Čornoje ozero // *Melnais ezers* Saliēnā 1960, ezers Sventē (ūdens tur izskatās melns) 1960, *Černojes ezers* // *Melnezers* Krāslavas raj. Lūn I 56.

Šķiet, ka somugriskā sakne *must* 'melns' ir saskatāma šādos Latvijas potamonīmos un limnonīmos:

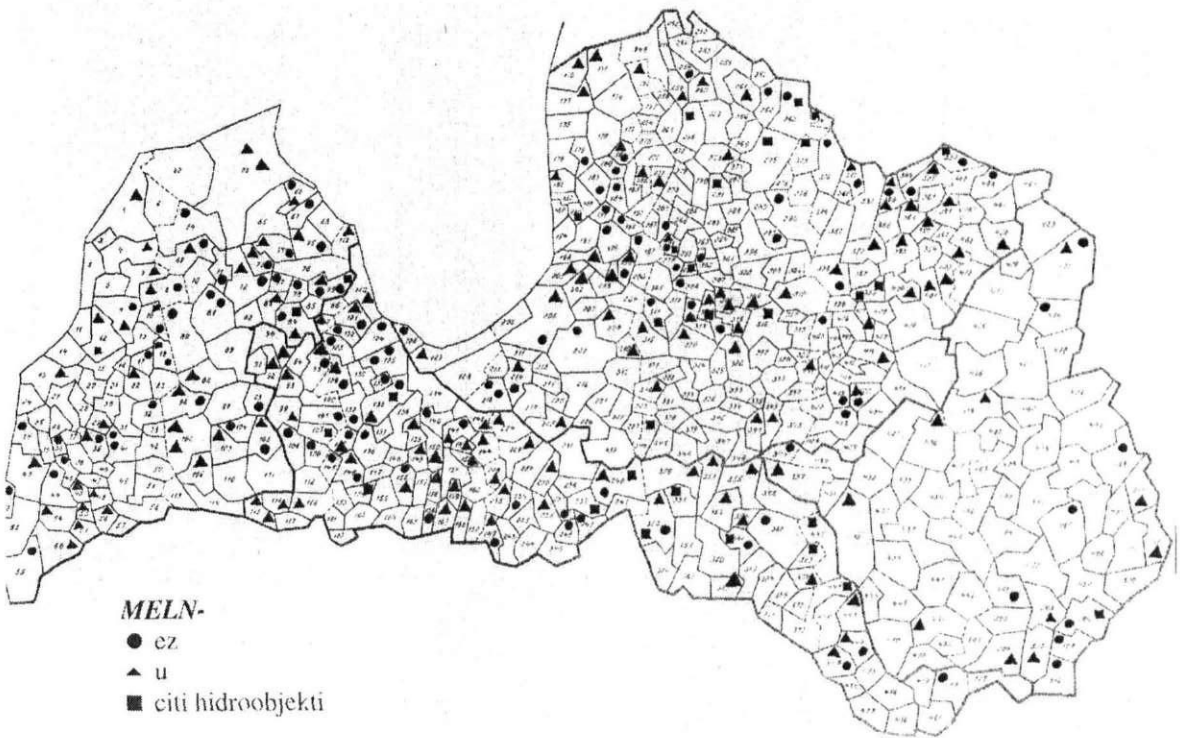
Mustupe Embūtē U IV 31–32, *Musturga* Dūrē 1961, = ? *Musturga* Lejasciemā p, *Mustenes strautiņš* Kandavā 1962, *Musters* // *Mustera ezers* Sinolē p (Lv v II 459) un *Mustera grāvis* Sinolē Lv v II 459 (jāpiebilst, ka pēdējie divi hidronīmi gan varētu būt radušies arī no attiecīgā uzvārda).

Varbūt ar minēto somugrisko sakni saistās arī nedaudz pārveidotie hidronīmi:

Muska upe (Gaujas pieteka) Lup II 66, *Muskas grāvis* Gudeniekos (Goba 1994, 40), *Muskarurga* strauts Staicelē 1960.

Neapšaubāmi viena no universālākajām hidronīmu semantiskajām kategorijām – ūdens krāsas nozīmes vārdi – ir sastopami daudzu indoeiropiešu valodu hidronīmiskajā leksikā (Krahe 1964, 53–54, Trautmann 1949, 35–36, Superanskaja 1970, 120–126, Vanagas 1981a, 97). Šīs motivācijas universālumu var pierādīt ar daudzu valodu piemēriem. Saknes *juod-/meln-/kirsn-* izplatība Baltijas reģionā labi ilustrē un vēlreiz apstiprina šo faktu.

No otras puses, šis materiāls liek uzdot nākamo jautājumu – par psihofiziskajām krāsu uztveres īpatnībām, kas šajos hidronīmos atspoguļojas. Vai šīs psihofiziskās un psiholingvistiskās īpatnības ir tikpat universālas? Acīmredzot – nē, un tāpēc gan nacionāli specifiskā, gan relatīvi universālā krāsu uztveres un nosaukšanas mehānisma analīze – tas būtu vēl viens interesants aspekts, strādājot ar šo materiālu.

Saīsinājumi un izmantotā literatūra

dial.	– dialekta forma
k	– koriģēts
kr.	– krievu
latv.	– latviešu
l.	– labā (pieteka)
liet.	– lietuviešu
p	– papildu ekspedīciju materiāli
skat.	– skatīt
spr.	– senprūšu
+	– ģeogrāfiskais objekts vairs neeksistē

Blažienē 2000 – *Blažienē G.* Die baltischen Ortsnamen im Samland. – Hydronymia Europaea. B. II. – Stuttgart, 2000.

Būga RR I–III – *Būga K.* Rinkiniai raštai. – Vilnius, 1958–1961, T. 1.–3.

Dambe 1972 – *Дамбе В.* Соответствия в топонимии Латвийской ССР с древнепрусским языком. – Baltistica, 1972, I priedas, 55.–62.

Daubaras 1978 – *Даубарас Ф.* Эксклюзивные прусско-куршские гидронимы. – Baltistica, 1978, t. 14 (1), 56.–60.

DLKŽ – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. – Vilnius, 1972.

E I–II – *Endzelīns J.* Latvijas vietu vārdi. 1. d. Vidzemes vārdi. – Rīga, 1922, 2. d. Kurzemes un Latgales vārdi. – Rīga, 1925.

Endzelīns 1943 – *Endzelīns J.* Senprūšu valoda. – Rīga, 1943.

Endzelīns DI II – *Endzelīns J.* Darbu izlase. II s. – Rīga, 1974.

Fraenkel LEW – *Fraenkel E.* Litauisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, Göttingen, 1955–1965.

Gerullis 1922 – *Gerullis G.* Die altpreussischen Ortsnamen. – Berlin, 1922.

Goba 1994 – *Goba Z.* Kuldīgas rajons. Dabas objektu nosaukumu vārdnīca. – Rīga, 1994.

Karaliūnas 1977 – *Каралюнас С.* К этимологии лит. *juodas* 'черный'. – Этимология. 1975. – Москва, 1977, 129–137.

Karaliūnas 1987 – *Karaliūnas S.* Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė. – Vilnius, 1987.

Karulis I–II – *Karulis K.* Latviešu etimoloģijas vārdnīca. I–II sēj. – Rīga, 1992.

Konv. – Latviešu konversācijas vārdnīca. 1.–22. s. – Rīga, 1927–1940.

- Krahe 1964 – *Krahe H.* Unsere ältesten Flussnamen. – Wiesbaden, 1964.
- Leyding 1959 – *Leyding G.* Słownik nazw miejscowych okręgu Mazurskiego. Cz. II. Nazwy fizjograficzne. – Poznań, 1959.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas. T. I–XIX. – Vilnius, 1956–1999.
- Lūn – Latvijas PSR ūdenstilpju nosaukumi. Sast. R. Avotiņa un Z. Goba. 1.–6. burtn. – Rīga, 1984.
- Lup – Latvijas PSR ūdensteču nosaukumi. Sast. R. Avotiņa un Z. Goba. 1.–4. burtn. – Rīga, 1986.
- Lvv I–II – *Endzelīns J.* Latvijas PSR vietvārdi. S. 1., 2. – Rīga, 1959, 1961.
- Mažiulis I–IV – *Mažiulis V.* Prūsų kalbos etimologijos žodynas. T. I–IV. – Vilnius, 1988–1997.
- ME – *Milenbahs K.* Latviešu valodas vārdnīca. Red., papild., turp. J. Endzelīns. 1.–4. s. – Rīga, 1923–1932.
- Pag.apr. – *Salnais V., Maldups A.* Pagastu apraksti. – Rīga, 1935.
- Pokorny 1959 – *Pokorny J.* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern und München, 1959.
- Przybyłek 1993 – *Przybyłek R.* Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreussens. – Hydronymia Europea. – Stuttgart, 1993.
- Rospond 1951 – *Rospond S.* Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Polnocnej. Cz. I. – Wrocław, Warszawa, 1951.
- Sabaliauskas 1990 – *Sabaliauskas A.* Lietuvių kalbos leksika. – Vilnius, 1990.
- Sabaliauskas 1994 – *Sabaliauskas A.* Iš kur jie? – Vilnius, 1994.
- Savukynas 1966 – *Савукина Б.* К проблеме западнобалтийского субстрата в югозападной Литве. – Baltistica, 1966, t. 1 (2), 165–176.
- Schmid 1994 – *Schmid W.P.* Linguisticae scientiae collectanea. – Berlin, New York, 1994.
- Senkus 1963 – *Senkus J.* Šešupės ir Jiesios intakai. – Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 6, 1963, p. 213–234.
- Superanskaja 1970 – *Суперанская А.В.* Терминологичны ли цветовые названия рек? – Местные географические термины. – Москва, 1970, 120–126.
- Тороговс III – *Торогов В. Н.* Прусский язык. Словарь. I–K. – Москва, 1980.
- Тороговс IV – *Торогов В. Н.* Прусский язык. Словарь. K–L (*kirk- – *laid-ik-). – Москва, 1984.
- Trautmann 1925 – *Trautmann R.* Die altpreussischen Personennamen. – Göttingen, 1925.

Trautmann 1949 – *Trautmann R.* Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen. – Berlin, 1949, Teil 2.

U IV–V – *Plāķis J.* Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I d. Kurzemes vārdi, II d. Zemgales vārdi. – Latvijas Universitātes Raksti. Filoloģijas un filosofijas sērija. s. IV, Nr. 1, 1–305; s. V, Nr. 5, 213–538.

Vanagas 1981 – *Vanagas A.* Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. – Vilnius, 1981.

Vanagas 1981a – *Vanagas A.* Lietuvių hidronimų semantika. – Lietuvių onomastikos tyrinėjimai. LKK. – Vilnius, 1981, p. 4–153.

Vasmer – *Vasmer M.* Russisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, Bd. I–III, 1950–1958.

Vėlius 1983 – *Vėlius N.* Senujų baltų pasaulėžiūra. – Vilnius, 1983.

Roots *kirsn-* / *juod-* / *meln-* in Baltic hydronyms

Summary

It is interesting to mark that the Balts have adjectives with different roots for such important colour as black:

Old-Prussian *kirsnan*,

Lithuanian *juodas*,

Latvian *melns*.

The first part of the article is devoted to a short review of the etymology of the three Baltic adjectives.

The main purpose of the second part of the article is to introduce the roots *kirsn-*, *juod-* and *meln-* as used in water-names in the territory of Old-Prussia, Lithuania and Latvia.

Few Old-Prussian hydronyms hypothetical root *kirsn-* are known from ancient documents. This root is registered also in Lithuania (*Kirсна, Kirsnupė, Kirkšnis* etc.) and one hypothetical potamonym in Latvia (*Cērsna*). There are many hydronyms with the root *juod-* in Lithuania. Few hydronyms of this root are known in Latvia, almost no such root can be found Old-Prussian documents.

The root *meln-* is very popular in the derivation of Latvian water-names. There is an attempt of describing the motivation of those Latvian hydronyms in this article.

Hydronyms with the same semantics of Slavonic origin (with roots *čern-* / *čorn-*) and Finno-Ugric origin (*must-*) are also discussed in this article.

Aušra ŽEMIENĖ**Moterų pavardžių daryba XVIII a. pab.–XIX a. pr.
Mažonoje Lietuvoje (Ragainės aps.)**

Moteris įvardijantys asmenvardžiai lietuvių antroponimikoje yra ištirti mažiau negu vyrų. Monografijos "Lietuvių pavardžių susidarymas" autorė V. Maciejauskienė nurodo vieną iš svarbiausių tokios situacijos priežasčių – palyginti vėlyvus moterų užrašymus istorijos dokumentuose (Maciejauskienė 1991: 249; 1992: 16). Minėtame antroponimikos veikale be kitų klausimų buvo aptarta ir lietuvių moterų įvardijimo raida XVI–XVIII a., analizuojama jas įvardijančių asmenvardžių kilmė ir daryba. Duomenų apie moterų įvardijimą dar galima rasti P. Skardžiaus (Skardžius 1998), A. Salio (Salys 1933; 1983), V. Maciejauskienės (Maciejauskienė 1980; 1992; 1999), Z. Zinkevičiaus (Zinkevičius 1977), M. Ramonienės (Ramonienė 1985; 1992), J. Čirūnaitės (Čirūnaitė 2000) ir kt. darbuose.

Apie Mažosios Lietuvos asmenvardžių tyrimo svarbą jau buvo rašyta anksčiau (Drotvinas 1997; Žemienė 1999). Ypač tikslinga aptarti šio regiono moterų įvardijimą, kadangi Mažosios Lietuvos vardynas yra apskritai mažiau ištirtas negu Didžiosios Lietuvos šaltiniai (Žemienė 1999: 223). Pakalnės apskrities moterų pavardžių darybos klausimu yra rašiusi G. Kiškienė (Kiškienė 1985; 1989; 1990), dar Mažosios Lietuvos antroponimijos galima rasti E. Fiorstemanio (Förstemann 1900), V. Kalvaičio (Kalvaitis 1910), J. Gerulio (Gerullis 1922), R. Trautmano (Trautmann 1925), V. Fenclau (Fenzlau 1936) ir kt. darbuose. Viena iš objektyvių priežasčių yra ta, kad nemažai Mažosios Lietuvos šaltinių buvo išvežti į slaptuosius Vokietijos archyvus¹.

Straipsnio tikslas – pateikti būdingesnius XVIII a. pab. – XIX a. pr. Mažosios Lietuvos moterų įvardijimo atvejus, aptarti moterų pavardžių darybos ypatumus².

¹ Apie šaltinius plačiau žr. Drotvinas 1997: 81.

² Nagrinėjamuose šaltiniuose fiksuojamų vyrų pavardžių daryba jau yra aptarta (žr. Žemienė 1999).

Medžiaga rinkta iš Ragainės bažnyčios 1769–1822 m. santuokų registracijos knygos "Verzeichnißs der getrauten Paare im Litauischen Kirchspiel /Ragnit/ de Annis 1769–1700, 1771, 1769–1822"³. Knygos lapai sunumeruoti, iš viso jų 131. Knyga apima maždaug 53 metų laikotarpį (1769–1822 m. santuokų registracija). Šaltinis rašytas vokiečių kalba su lotynų kalbos intarpais⁴. Išrinkta apie 4700 pavardžių užrašymų⁵ (1901 skirtinga pavardė), iš jų moterų pavardžių – 912.⁶

Įrašų analizė rodo, kad XVIII a. pab. – XIX a. pr. moterų įvardijimai dažniausiai yra dvinariai⁷, pvz., *Annike Lenkacze, Krikszte Plaufzinnate, Marike Derwene*. Įvardijimo formulė: vardas + pavardė. Rasta ir trinarių įrašų (28). Dauguma jų (apie 20) yra ištekęsųjų moterų. Juos sudaro krikšto vardas, viena pavardė, sudaryta iš vyro asmenvardžio, ir kita, paveldėta iš tėvo, pvz., *Edilke Erkene Sukmonate, Katuße Egertene Turkate, Marike Witkiunene Niklausfate*. Penki triniai įrašai – *Marike Kairate Gerke, Anike Adomate Pempate, Marike Pempate Križonate, Madlyna Enzelate Relingate, Ragyna Fromate Frißfate* – žymi našles, nes prieš pirmąjį įvardijimo narį duodama vok. nuoroda *Witwe* – lie. "našlė", o prieš trečią vok. *geb.* – lie. "gimusi". Pvz., *Witwe Marike Pempate, geb. Križonate*. Kodėl našlės pavardė turi netekėjusios moters pavardės baigmenį, sunku pasakyti. Ieškant atsakymo galbūt reiktų palyginti su

³ Dėkoju prof. V.Drotviniui, parūpinusiam knygų mikrofišas. Mikrofišų kodai yra EZA 0 3604/1+, EZA 0 3604/2+, EZA 0 3604/3-Ragnit/Ostpreußen b) 1769–1822 lit.

⁴ Apie šaltinį plačiau žr. Žemienė 1999: 223.

⁵ Pavardės kartu su vardais sudaro maždaug 9410 asmenvardžių kartoteką.

⁶ Skaičiuojamos tik skirtingų pavardžių leksemos, nes pasikartojančios pavardės, ypač priklausančios tam pačiam asmeniui, trukdytų susidaryti kiek galima tikslesnį darybos vaizdą.

⁷ Rastas tik vienas moters įvardijimas, sudarytas iš vardo *Aduze* ir po jo einančio tėvo (arba sutuoktinio?) įvardijimo priklausomybės kilmininko *des Dowids Mofurs*, todėl šis įrašas galėtų būti anksčiau dokumentuose vartoto asmenų įvardijimo aprašomuoju būdu tradicijos liekana.

Didžiosios Lietuvos šaltiniuose randamais panašaus tipo įvardijimais, pvz., *Jagnieszka Bezdzionaycia wdowa*, kuris gali būti rekonstruotas kaip *Agnieška Beždžionaičio našlė* (žr. Maciejauskienė 1991: 262). Trys moterims priskiriami trinariai įrašai yra sudaryti iš dviejų vardų ir pavardės: *Morta Marike Stenkate*, *Morta Aduže Doczunate*, *Ane Marike Friřate*.

Pavardžių daryba. Moterų pavardžių daryba yra specifiška, palyginus su vyrų. Pirma, moters pavardės darybos pamatą lemia jos koreliacija su vyro pavarde. Antra, priklausomai nuo to, iš kurio vyro pavardės (tėvo ar sutuoktinio) yra sudaryta moters pavardė, skiriamos netekėjusių ir ištekėjusių moterų pavardės. Jos sudaromos su įvairiais, tik moterų pavardėms būdingais afiksais. Z. Zinkevičiaus nuomone, "senovėje nuo vyrų pavardžių moterų pavardės tesiskyrė tik galūnėmis (Zinkevičius 1977: 236). Vėliau moterų pavardės buvo sudaromos su specifinėmis priesagomis, įvardijant netekėjusias (pavardžių priesagos *-aitė*, *-aičia*, *-ikė*, *-ukė* ir kt.) bei ištekėjusias moteris (pavardžių priesagos *-ienė*, *-uvienė*).

Netekėjusių moterų pavardės yra sudaromos iš tėvo pavardės. Dažniausios jų priesagos *-aitė* (462 iš 757 visų netekėjusių moterų pavardžių) ir *-aičia* (265)⁸. Šių priesagų pasiskirstymo tendencija šaltinyje yra tokia: priesagos *-aičia* vediniai vyrauja nuo 1769 m. iki maždaug 1788 m., o vėliau (1788–1822 m.) šaltinyje pasitaiko vos viena kita pavardė su minėta priesaga, priesagos *-aičia* vedinius keičia priesagos *-aitė* vediniai. Nesunku paaiškinti, kodėl priesaga *-aitė* yra produktyvesnė – medžiaga, kurioje vyrauja pavardės, sudarytos su minėta priesaga, apima žymiai ilgesnį laikotarpį (34 m.), palyginti su priesagos *-aičia* pavardėmis (tik 19 m.). Taigi tiriamame šaltinyje priesagų *-aitė* ir *-aičia* kilmės nereikėtų sieti su *-iā* ir *-(i)ē* kamienų mišimu (plg. Otrębskis 1965: 258), nes *-aičia* gali būti senesnė už priesagą *-aitė* (plg. Ambrazas 2000: 137). Be to, atsižvelgiant į tiriamo regiono tarmę (Ragainės tarmė), priesagos *-aičia* kilmės ir funkcionavimo klausimų

⁸ Plg. vyrų pavardes su patronimine priesaga *-aitis* (Žemienė 1999: 226).

nederėtų sieti su tarmės įtaka (plg. Didžiosios Lietuvos šaltiniuose priesagos *-aičia*, *-yčia*, *-ūčia* yra laikomos aukštaitiškais priesagų *-aitė*, *-ytė*, *-ūtė* variantais – Maciejauskienė 1991: 271).

Kaip rodo šaltinio vyrų pavardės (Žemienė 1999), netekėjusių moterų pavardės su priesagomis *-aitė*, *-aičia* yra sudaromos iš įvairių kamienų tėvų pavardžių, pvz.: *Bražate* (:*Bražas*), *Akstinacze* (:*Akstinš*), *Baršzate* (:*Baršztyš*), *Burblate* (:*Burblys*), *Jahnkate* (:*Jankis*), *Erkacze* (:*Erke*, *Erkis*), *Szymkate* (:*Szymkus*) ir pan. Taigi, nepaisant vyrų pavardžių darybos tipų įvairovės, XVIII a. pab. – XIX a. pr. Mažojoje Lietuvoje netekėjusių moterų pavardžių darybos iš vyrų pavardžių dėsningumai buvo apibendrinti dviem priesagom *-aitė* ir *-aičia*. Populiareesnės yra pavardės su monoftongizuotais šių priesagų variantais, plg.: *-atė* (462 pavardės) ir *-aitė* (tik 25); *-ačia* (231) ir *-aičia* (tik 22).

Pvz.:

-atė (462 pavardės): *Abromate-3*⁹, *Adomate-31*, *Akrutate-2*, *Akstinate*, *Albate*, *Anduzate-3*, *Augate*, *Aukstinate*, *Auštinate-3*, *Ašmonate*, *Bajorate-4*, *Bakate-5*, *Bakkate-4*, *Balcerate*, *Balczunate*, *Balnate*, *Banate-21*, *Bannate-6*, *Barczate-3*, *Barruczate*, *Bartikate*, *Bartšate*, *Baruczate-6*, *Barutzkate*, *Barštate-2*, *Beginate-5*, *Beginnate*, *Bendikate-2*, *Benelate-8*, *Betkate-3*, *Blandowskate*, *Blindowskate*, *Bozate*, *Bražate-4*, *Bredate-3*, *Bruzate*, *Bumblate*, *Burbate*, *Burblate-4*, *Burbšate*, *Burgšate-2*, *Burkšate*, *Burnelate*, *Butkerate-8*, *Buzate-3*, *Czejdate-4*, *Czelvate*, *Czepatlate*, *Danate*, *Datkunate-7*, *Dauczunate*, *Deiwikate-5*, *Doczunate-2*, *Domantate*, *Domate*, *Dorillate*, *Dorrullate*, *Dowidate-5*, *Dudate-8*, *Dumate-10*, *Dumašate*, *Dumošate*, *Dumulatė*, *Dumšate*, *Duznate*, *Dwaronate-4*, *Dwilate-6*, *Dwylate-5*, *Egertate-6*, *Eidulate*, *Elksnate-2*, *Endrejate-24*, *Endrikate-3*, *Endrulate-2*, *Enzelate-8*, *Enfelate-5*, *Erkate-2*, *Errikate-5*, *Frifšate-2*, *Fromate*, *Gaigalate-7*, *Gaigallate-3*, *Gallinate-3*, *Gawenate-2*, *Gendrolate*, *Gendrotate-2*, *Gerkate-4*,

⁹ Skaičius po pavardės rodo, kiek tokių pavardžių užrašyta šaltinyje.

Girkšdate, Girnate, Girrorate-4, Girrorate-2, Girullate, Gozonate, Graštate, Greinate-2, Griczate, Griezlate, Griezate, Grigalate-4, Grigate-2, Gruzate-3, Gudate, Guddate-15, Guddufate, Gydulate, Jagomastate, Jahnkate, Jankowskate-2, Jekštate-3, Jenkowskate-2, Jenulate, Jerkate-2, Jestikate-3, Jestikewiczate, Jokubate-6, Jonate-8, Jonkate-2, Jozuldate, Jožupate-3, Jožutate, Jožuttate, Jurgate, Jurgelate, Jurkate-3, Jurkšate, Juškate-7, Kairate-9, Kakšate-17, Kalkininkate, Kasperate, Kauponate, Kebeikate, Kellautate-4, Kellotate-9, Kiršninkate, Kisfelate-15, Kijškate, Kleinate-2, Knattate-2, Kohlfeldtate, Koknate-4, Kortate, Kosgalwate-4, Kozgalwate-2, Krapšdikate, Krauleidate-2, Krepštikate, Križate, Križonate-13, Kromate-8, Kropate-7, Krovonate, Kryvonate, Kryzate-2, Kryžonate-2, Kubbatate, Kubrate-2, Kullate-2, Kumantate, Kumbrate-2, Kundrotate-2, Kupprate, Kuprate, Kurrate-10, Kuzabate, Kybartate, Kylate, Lanterate, Laucate, Lauzate-6, Laufate, Ledate, Lekšate-3, Lengwenate, Lengwinate-3, Lenkate-5, Leppertate, Lorate-2, Lorenczate-5, Ložerate-14, Loferate-2, Lukate-4, Lukošate-3, Lutkate, Lypšrate, Macate-4, Maczulate, Maczullate-2, Maišimate-3, Maišimate, Marate, Markendorpate, Martinate, Mattikate-2, Mattifate, Mauriczate-2, Meinikate, Menikate, Mergimate-4, Mertinate, Meškate-16, Mickate-2, Mikkate, Mikkellate, Mikkutate-2, Miklaufate, Mikolate-2, Miškate, Milgerate, Milkate, Milkerate-2, Mišczepawiczate, Motejate-2, Motekate-2, Možate, Možurate-4, Mošurate-2, Naujokate-11, Neumanate, Nikellate, Nikklausfate, Niklausfate-7, Niklaufate-2, Nikšate, Nurmonate-2, Obriejate, Oginskate-2, Okfate-2, Ostwaldtate-4, Pakwolate, Palapate, Pareikštate, Paulikate, Paulikkate, Pauliškate-7, Pempate-18, Pennuldate, Pennutate, Pennuttate-2, Penuttate-2, Peterate, Petkate, Petrate, Pettikate, Pintate-2, Pipirrate, Piškolate, Pladdate-4, Plaušinate-3, Plaušinnate, Plibiškate-2, Pliwiškate-2, Pluttatate, Pluttate-5, Poczate, Ponulate, Pracate, Precate, Preikšate-9, Pridrikate-2, Prufate-2, Puknate-7, Purazate,

Purrate-6, Puslate-2, Puttinate, Pufinsgate, Pufsnate-8, Pūdgate, Ramonate, Raudate, Raußgate, Ražate-2, Relingate-2, Restate-2, Restate, Rikterate, Ringate-6, Roczate-19, Rotkate-3, Roßubate, Rudate, Ruddate-9, Rumelate-8, Rungate-3, Sarapinate, Sedate-12, Simonate-12, Skalikate-3, Skalikkate-2, Skallikate-2, Skarate-2, Skarputate, Skepenate, Slopkate, Somelate, Somerate, Spikerate-3, Staczunate, Stafullate, Stenkate-9, Steppate, Steßulate, Steßullate, Sudergate-5, Sudorgate, Sukauskate, Sukmonate-5, Suttate, Szaduikate, Szakate, Szakkate, Szaltate, Szaltifgate, Szamate-2, Szattate-3, Szaudinnate, Szautate, Szejdukate, Szelmate, Szelnate, Szelwate-6, Szepputate, Szewukate, Szefullate, Szilgalate, Szillgallate-2, Szillupate-3, Szimate-5, Szimkate, Szimmate-2, Szlaunate, Szmitkate-2, Szneiderate-7, Szokate, Szorate-3, Szrederate-2, Szreikate, Sztaßullate, Szteßullate, Szukßdate-3, Szulakate-3, Szulmizate, Szvedate-2, Szwedate-8, Szwikßlate, Szwirkßlate, Talažate-2, Tautorate-4, Tenikate-4, Tenikkate, Tennikate, Tewelate, Tefulate-2, Ticzkate-12, Treczokate-2, Treinate-2, Trikojate-6, Trimußate-2, Tumofate-2, Tunate-4, Tunnate-2, Turkate-7, Tydtkate-2, Urbantate-2, Urbßate-11, Uredate, Urmonate-3, Ußballate, Ußkurate, Ußkurrate, Ußballate-2, Ußkurate, Ußkurrate, Valentejate, Vidtrate, Waddifgate, Waitekate-2, Waifßwillate-2, Walantejate-3, Walentejate-4, Walgemuttate-2, Waßkate-2, Wederate-3, Welleikate-2, Wellikate-2, Wiczate, Widdrate, Widrate-3, Willaufgate, Witkunate-2, Wohlnemuttate, Wolgemuttate-2, Žagarate, Žalate, Žalinskate-2, Žallate-3, Žamaitate-6, Žemaitate-5, Žentelate-3, Žillate, Žuttate, Žwengerate, Žwigate, Žwirbplate, Žwirgzlate, Žydate-2, Ūkgate-3.

-aitē (25):

Aßmonaite, Benelaite, Butkeraite, Dißeraite, Enzelaite, Enfelaite-2, Erikaite, Erkaite, Errekaite-2, Grigalaite-2, Jokubaite-2, Jonußaite-2, Jurgaite-4, Jurgelaite, Kalwaite-5, Lenkaite-2, Lolaite-3, Ložeraite-3, Mattifaite-2, Ramunaite,

Rumelaite-2, Tenikaite-4, Tumofaite-3, Walentejaite,
Zentelaite-1.

-ačia (231):

Adomacze-10, Agurkacze, Aguttiŝkacze, Akrutacze,
Akŝtinacze-2, Anduŝacze-2, Aulderpacze, Auŝulacze,
Auŝtinacze, Bajoracze-3, Bakacze-5, Bakkacze-5,
Baltruŝacze, Baltrufacze, Banacze-2, Bannacze, Barczacze,
Barrucz kacze-4, Bartucz kacze, Bartŝacze, Barŝtacze,
Beetkacze, Beginacze-4, Benulacze, Braŝacze, Braŝacze-2,
Brozacze-4, Buddracze, Budwillacze, Burallacze, Burblacze-
3, Burgŝacze-2, Burmonacze, Butkeracze-5, Buŝacze,
Buŝacze-2, Czejdacze-2, Czelwacze-2, Damalakacze,
Datkunacze-3, Dauczunacze-3, Deiwikacze, Dolakacze,
Domantacze, Domuŝacze, Dowidacze, Dudacze, Dumacze-2,
Dumuŝacze, Dumuŝacze-2, Dwaronacze, Dwilacze-2,
Dwylacze-3, Egertacze-2, Endrejacz-15, Enskacze-2,
Erkacze, Gaigalacze, Gailacze, Galinacze, Garnacze,
Gawenacze, Gemŝacze, Gerkacze-2, Girrulacze-6,
Gobrionacze, Greinacze, Grigacze, Grigallacze, Groŝacze,
Gruzacze, Guddacze-6, Gywolacze, Jankowskacze-2,
Jekŝtacze, Jeŝtikacze, Jodacze, Jokubacze-2, Jonacze-2,
Jonczacze-2, Joŝtacze, Joŝacze, Joŝupacze, Jurgaitacze-3,
Juŝkacze-5, Kairacze-9, Kakŝacze-8, Kalwacze, Kaupacze-2,
Kayracze-2, Kellotacze-9, Kiŝjelacze-4, Kiŝninkacze,
Kluŝacze, Koknacze, Kosgalwacze, Krauleidacze, Krauŝacze,
Kriŝzonacze, Kromacze, Kropacze, Kruŝacze-2, Krybartacze,
Kryzonacze, Kundrotacze, Kupracze, Kurobracze, Kurracze-
15, Kuŝŝelacze, Kuŝlacze, Kybartacze, Laiwacze, Lakŝacze,
Lankeracze, Lauzacze-11, Lengwenacze, Lenkacze-3,
Lenkneracze, Lipŝeracze, Loracze-6, Lorenczacze,
Lotenczacze-2, Loŝeracze-3, Loŝeracze, Lukacze-4, Lutkacze,
Macacze, Maiŝimacze, Mattikacze-2, Mattiŝacze,
Meczullacze, Meinikacze, Merlinkacze, Mertinacze-2,
Meŝkacze, Mikacze, Mikelacze, Mikkelaŝacze, Mikklaufacze,
Mikkutacze, Miklaufacze-2, Miŝŝacze, Milkeracze,
Motejacze, Moŝacze, Moŝuracze, Naujokacze-2, Nurnacze,

Okfacze, Palokacze, Pauliškacze-4, Peczullacze, Pempacze-14, Penuttacze-2, Peteracze-4, Petracze-3, Pillinacze-4, Pintacze, Pladukacze, Plaušnacze, Pliwiškacze-5, Plutacze, Poczkacze-2, Ponacze-2, Ponelacze, Prazacze, Preiškacze-3, Puknacze-3, Purracze-3, Pušnacze-3, Pylipacze, Ragainacze, Raudacze-2, Rafokacze, Remonacze, Rimkacze, Ringacze-3, Rižacze, Roczacze-11, Ruddacze-4, Ruddakacze-2, Rumelacze-3, Sedacze-5, Simonacze, Skalikacze-2, Skallikacze-2, Stašulacze-3, Sudergacze-5, Sukmonacze, Sutmonacze-4, Szaldacze-2, Szelmacze, Szilgallacze, Szimacze-5, Szimkacze, Szmuškacze-2, Szneideracze-5, Szoracze-3, Szulakacze-2, Szwedacze-2, Szwirkšlacze, Tautoracze, Tenikacze-2, Tennikacze, Tewelacze, Ticzkacze-5, Tomufacze, Tonacze, Trikojacze-3, Trimufacze, Tydtkacze-2, Tytkacze, Urbantacze-4, Urbšacze-2, Urmontacze, Užkuracze, Waddiškacze, Walantejacze, Wallentejacze, Warzacze-2, Wafškacze-2, Webracze, Wellikacze, Wiczakacze, Widracze, Woiwodacze, Žalacze, Žemaitacze, Žentelacze, Žibbetacze, Žillacze-2.

-aičia (22): *Abromaicze, Barczaicze, Boetkaicze, Brožaicze, Deiwikiacze, Dwilaicze, Egertaicze, Gudaicze-3, Jurgaicze-3, Juškaicze, Kalwaicze, Lenkaicze-2, Lolaicze-2, Lukaicze-2, Mirgaicze, Motejaicze, Možaicze, Puknaicze, Rudakaicze, Szillupaicze, Urbšaicze, Žentulaicze-1.*

Diftongo *ai* monoftongizavimas buvo vyraujantis ir vyrų pavardėse (Žemienė 1999: 230), taigi galima teigti, kad šis fonetinis reiškinys yra būdingas visoms Mažosios Lietuvos tiriamo regiono asmenų pavardėms – tiek vyrų, tiek ir moterų. XVIII – XIX a. dvibalsio *ai* monoftongizavimas lietuvininkų pavardžių priesagoje *-aitis* buvo labai populiarus, nors jis reiškėsi ne visose Rytų Prūsijos šnektose, o tik Ragainės, Tilžės, Įsruties, Gumbinės ir Gerdavos apskrityse (Salys 1983: 218; Zinkevičius 1995: 484). Šiuo metu priesagos *-aitis* diftongą *ai* monoftongizuoja visi žemaičiai ir pažemaitės šiaurės vakarų aukštaičiai (Grinaveckis 1960: 41–118).

Netekėjusių moterų pavardžių su priesagomis *-aitė, -aičia* grupėje rastos 43 pavardės su formantu *-uv-*, pvz.:

=====

(i)uv-atė, (i)uv-aitė (27 pavardės): *Bludzuwate-10, Budzuwate, Endruwate-8, Girnuwate-2, Gofczuwate, Gufczuwate-2, Jozuwaite, Jozuwate-3, Kalkiuwate, Kalkuwate-7, Kuczuwate-2, Kudzuwate-14, Lenuwate-2, Lutkuwate-3, Merczuwate, Paczuwate, Padzuwate-9, Petkuwate, Podzuwate-7, Pufnuwate-4, Radzuwaite, Rimkuwate-8, Skulczuwate-10, Skuldzuwate-2, Smilguwate, Statkuwate-2, Windzuwate-2.*

(i)uv-ačia, (i)uv-aičia (16): *Bludzuwacze-6, Endruwacze-3, Gurczuwacze, Kalkuwacze, Kudzuwacze-3, Ludkowacze, Lutkuwacze-6, Poczuwacze, Podzuwacze-2, Raczuwacze, Rimkuwacze-6, Skulczuwacze-9, Skulczuwaicze, Smilguwacze, Szimkuwacze, Windzuwacze-1.*

Šis formantas dabartinėje bendrinėje kalboje vartojamas sudaryti ištekęsųjų moterų pavardėms iš dviskiemenių vyrų pavardžių su galūne *-us* (plg. Maciejauskienė 1991: 268), taigi laikomas refleksu, gautu iš *u*-kamienių dviskiemenių vyrų pavardžių. Tačiau tiriamame šaltinyje su dviskiemenine vyro (tėvo) pavarde, turinčia galūnę *-us*, dažnai sietinos ne tik ištekęsųjų, bet ir netekėjusių moterų pavardės, pvz., *Statkuwate* (: *Statkus*), *Windzuwate* (: *Windzus*) ir pan., nors kartais jas tektų sieti su tėvo pavarde, jau turėjusia šį refleksą, pvz., *Endruwate* (: *Endruwatis*), *Jozuwate* (: *Jozuwatis*). Kokia yra šio reflekso kilmė netekėjusių moterų pavardėse, sunku pasakyti. Didžiosios Lietuvos pavardžių tyrėjai to paties laikotarpio netekėjusių moterų pavardžių su refleksu *-uv* nepateikia (Zinkevičius 1977; Maciejauskienė 1991), iš Mažosios Lietuvos (Pakalnės aps.) šaltinių tokio tipo pavardės jau buvo paskelbtos (Kiškienė 1985: 39–40). Reikėtų pridurti, kad tiriamame šaltinyje formantas *-uv-* randamas ir vyrų pavardėse su priesaga *-aitis* (plg. Žemienė 1999:228). "Lietuvių pavardžių žodyne" jo kilmę vyrų pavardėse siūloma palyginti su refleksu *-uv-* kilme ištekęsųjų moterų pavardžių priesagoje *-uviene* ir teigiama, kad tokie vediniai (vyrų pavardės) žinomi tik iš Vakarų Lietuvos (plg. LPŽ I 278). Remiantis mūsų šaltinio pavyzdžiais, galima būtų teigti, kad formantas *-uv-* yra gana dažnai randamas ir Mažosios Lietuvos vyrų bei netekėjusių moterų pavardėse (žinoma, ir abiejų regionų

ištekėjusių moterų pavardėse, tačiau pastarosiose jo kilmė yra visiškai aiški), be to, jis pasitaiko ir vokiečių pavardėse.

Palyginus su priesagomis *-aitė* ir *-aičia* bei jų variantais, kitos netekėjusių moterų pavardžių priesagos yra labai nedarios, sudaro tik 3,43 % visų netekėjusių moterų pavardžių.

Pvz.:

-ikė (8 pavardės): *Bladike, Bublikke, Bungike, Negrazikke, Niklaufikke, Roczikke, Skalike, Szlozike-1*.

-utė (8): *Delkute, Enzelute, Ginnute, Jurkute-2, Meškute, Pekute, Pennutte, Woitekute-1*

-ytė (6): *Awizyte, Balczunyte, Nakyte, Pūdzyte, Ruddakyte-2, Skambrakyte-1*.

-alė (1): *Deiwikale 1, -ūčia* (1): *Walantejucze 1, -ukė* (1): *Źwirkfluke 1*.

Minėtos netekėjusių moterų pavardės sudaromos iš įvairių vyrų pavardžių kamienų, pvz.: *Negrazikke* (: *Negrazus*), *Niklaufikke* (: *Niklaufas*), *Roczikke* (: *Roczys*) ir pan.

Ištekėjusių moterų pavardės yra sudaromos iš situoktinio pavardės. Iš tiriamame šaltinyje randamų 148 ištekėjusių moterų pavardžių 134 yra sudarytos su priesaga *-ėnė*, ir 14 su priesaga *-uvėnė*, kuriose visose yra vienbalsinamas dvibalsis *ie*. Beje, šis reiškinytis vyrauja ir Žemaitijos moterų pavardėse (plg. Butkus 1995: 66). Pvz.:

-ėnė (134 pavardės): *Allifene, Anduzene, Bajorene, Bakatene, Banatene, Bannatene, Barczatene, Barczene-2, Baruczkenė, Beetkenė, Beetkerene, Beginene, Berškene, Brazene-3, Brafene, Bredene, Breninkene, Briddekatene, Brozatenė, Burblene, Busfene, Butkeratene, Czejdene-3, Danatene, Derwene, Domatene, Dowidatene, Dujene, Burgšatene-1, Dwilene, Dwyłene, Egertene, Eggertene, Endrejatene, Enikene, Ennulene, Enfelene-3, Erkene-3, Errikene-2, Gallinene, Gerkene-2, Griezłene, Grigatene, Gronbergene, Gruzdene, Guddatene, Hainene, Jagalene, Jagomostene, Jakstatene, Jankene, Jonatene, Juratene, Juškene-4, Kabbedene, Kakšene, Kalwaitene, Kayrene-2, Kerpene, Kilowskene, Kijłene, Koknene-4, Kosgalwene, Krepštikene, Križonene-3, Kropatene-2, Krowatene,*

Kubrene, Kundrotene, Lakšene, Lorenczene, Lozerene, Loferene-2, Lukošene, Macatene, Madkolene, Maratene, Mauriczene, Mertinkene, Mefškatene-4, Naujokene, Niklauszene, Nūboratene, Okšene, Palentinene, Pempene-2, Pennuttene, Pilkanatene, Plaušinene, Pluttatene, Poczkene, Popene, Prusfene, Purratene, Raudene, Roczene-6, Ruddatene, Schutzene, Sedatene-2, Skalikene, Spikerene, Sudergatene, Sudergene, Szakowskene, Szamene, Szattene-6, Szillgallene, Szipporene, Szleiwene, Szneideratene, Szorene, Szreitene, Sztefullene, Szukšdene, Szulakene, Szulikene, Szwedene-2, Tennikatene, Tewelene, Trikojene-3, Turkatene, Urbšatene, Urbšene, Ušfatene, Ušballene, Warzene-2, Wirbiškene, Witkiunene, Woiczene, Wolgemutene, Žamaitatene, Žamaitene, Žamgitene, Žonelene.

-uvėnė (14): *Budžuwene, Daucžuwene, Kalkuwene, Kudžuwene-3, Laudžuwene, Lenuwene, Lutkuwene, Petkuwene, Poczkuwene, Podžuwene, Pušnuwene, Rimkuwene-3, Skulčžuwene, Szimkuwene.*

Pavardės refleksą *-uv-* yra paveldėjęsios iš dviskiemenių vyrų pavardžių su galūne *-us* (plg. dabartinės lietuvių kalbos norma), pvz., *Lutkuwene* (:Lutkus), *Poczkuwene* (:Poczkus) ir pan., tačiau vieną pavardę tektų sieti su vyro pavarde, jau turėjusia šį refleksą, pvz.: *Lenuwene* (:Lenuwatis).

Tiriamame šaltinyje randama ir viena kita pavardė su vokiškėmis priesagomis *-in* (3 pavardės) bei *-en* (2), pvz.: *Pliwiškatin, Skalikaten, Ticzkatin, Ušfaitin, Žentelaten-1.*

Dažniausiai jos išvedamos iš lietuviškos kilmės vyrų pavardžių, pvz., *Pliwiškatin* (:Pliwiškatis), *Skalikaten* (:Skalikatis), *Žentelaten* (:Žentelatis), arba iš nelietuviškos kilmės, tačiau turinčių lietuviškas patronimines priesagas, vyrų pavardžių, pvz., *Ticzkatin* (:Ticzkatis), todėl galima manyti, kad šiomis pavardėmis įvardytų moterų sutuoktiniai yra buvę lietuvinkai. Taigi priesagų *-en* ir *-in* sagstymas galėtų būti laikomas pavardžių vokietinimo Mažojoje Lietuvoje apraiška, nors tokio tipo pavardės šaltinyje galėjo būti atsiradusios ir

atsitiktinai arba dėl kunigų nepakankamo lietuvių kalbos mokėjimo.

IŠVADOS

1. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Mažosios Lietuvos Ragainės aps. jau nusistovėjęs dvinaris lietuvių moterų įvardijimas vardu ir pavarde. Tipiška įvardijimo formulė: vardas + pavardė.

2. Netekėjusių moterų pavardės sudaromos iš įvairių kamienų vyrų pavardžių. Vyraujantis netekėjusių moterų pavardžių tipas – priesagų *-aitė* ir *-aičia* vediniai iš tėvo pavardės (96,6 %). Tai yra esminis moterų pavardžių skirtumas nuo Didžiosios Lietuvos rytinės dalies pavardžių. Priesagų *-aitė* ir *-aičia* pasiskirstymas šaltinyje leistų manyti, kad istoriškai priesagos *-aičia* vediniai yra senesni. Tarp pavardžių su priesagomis *-aitė* ir *-aičia* rasta pavardžių su refleksu *-uv-* (5,7 %).

Palyginus su priesagų *-aitė* ir *-aičia* vediniais, kitos netekėjusių moterų priesagos yra labai nedarios (3,43 %): *-alė*, *-ikė*, *-ytė*, *-ukė*, *-utė*.

3. Ištekėjusių moterų pavardės sudaromos iš situoktinio pavardės su lietuviškomis priesagomis *-ėnė* (89,3 %) ir *-uvėnė* (10,7 %). Refleksas *-uv-* ištekėjusių moterų pavardžių priesagose yra paveldėtas iš dviskiemenių vyrų pavardžių su galūne *-us*, taigi atitinka bendrinėje kalboje reflekso *-uv-* kilmę ištekėjusių moterų pavardėse.

4. Dvibalsių *ai* ir *ie* monoftongizavimas pavardžių priesagose *-atė* (apie 88 %) ir *-ėnė* (100 %) rodo, kad XVIII a. pab. – XIX a. pr. Ragainės aps. šis fonetinis reiškinytis buvo populiarus. Jo funkcionavimas yra nulemtas tarmės ypatybių.

5. Šaltinyje rastos ištekėjusių moterų pavardės su vokiškomis priesagomis *-in* ir *-en* galėtų būti vertinamos kaip pavardžių vokietinimo Mažosioje Lietuvoje apraiška.

Literatūra

Ambrazas S. 2000: Daiktavardžių darybos raida 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Butkus A. 1995: *Lietuvių pravardės*, Kaunas: Aesti.

Čirūnaitė J. 2000: *Moterų įvardijimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės dokumentuose*. Daktaro dis., Kaunas: VDU.

Drotvinas V. 1997: Mažosios Lietuvos vardyno šaltiniai Vokietijos archyvuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 38, 81–87.

Förstemann E. 1900: *Altdeutsches Namenbuch. Personennamen*, Bonn: Hanstein, Nachdruck 1966.

Fenzlau V. 1936: Fenzlau W. *Die Deutschen Formen der Litauischen Orts- und Personennamen des Memelsgebiets*, Halle / Saale: Niemeyer Verlag.

Gerullis G. 1922: *Die altpreussischen Ortsnamen*, Berlin und Leipzig: Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter u. Co.

Grinaveckis V. 1960: Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida. – *VVPI mokslo darbai*. 11, 41–118.

Kalvaitis W. 1910: *Lietuwiszkių wardų klėtele su 15000 wardų*, Tilžėje: Spausdinta Otto v. Mauderodės.

Kiškienė G. 1983: Dėl priesagos lie. -ait- pavardžių buv. Rytų Prūsijoje. – *Baltistica* 19(2), 179–183.

Kiškienė G. 1985: Dėl XVIII a. Prūsijos lietuvių moterų pavardžių. – *Baltistica* 21(1), 37–41.

Kiškienė G. 1989: Dėl XVIII a. R. Prūsijos dvikamienių lietuviškų pavardžių. – *Baltistica*. Priedas – 3(2), 312–314.

Kiškienė G. 1990: Dėl Rytų Prūsijos XVIIIa. lietuvių pavardžių darybos. – *Baltistica* 26(1), 77–82.

LPŽ I – *Lietuvių pavardžių žodynas* 1, Vilnius: Mokslo, 1985.

Maciejauskienė V. 1980: Moterų įvardijimas XVI–XVIII a. dokumentuose. – *Kalbos kultūra* 38, 81–89.

Maciejauskienė V. 1991: *Lietuvių pavardžių susidarymas*, Vilnius: Mokslo.

Maciejauskienė V. 1992: Lietuvių vardai. – *Gimtasis žodis* 1, 16.

Maciejauskienė V. 1999: Moterų įvardijimas XIX a. istorijos šaltiniuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 41, 108–144.

Ramonienė M. 1985: Vakarų ir vidurio Lietuvos moterų antroponimai XVIII a. pabaigoje. – *Kalbotyra* 36(1), 54–62.

Ramonienė M. 1992: Asmenvardžiai – mūsų kalbos dalis. – *Lietuvių kalba mokykloje* 4, Kaunas: Šviesa.

Salys A. 1933: Asmenvardžiai. – *Lietuviškoji enciklopedija* 1, Kaunas.

Salys A. 1983: Krikštavardžiai. – *Raštai*. 2, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

Skardžius P. 1998: XVI amžiaus lietuvių asmenvardžiai. – *Rinktiniai raštai* 4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Trautmann R. 1925: *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht.

Zinkevičius Z. 1977: *Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*, Vilnius: Mokslas.

Sieviešu uzvārdu darināšana Mazajā Lietuvā (Ragainē) 18.–19. gs.

Kopsavilkums

Veiktais pētījums liecina par to, ka Ragaines baznīcas grāmatās (1762–1822) minēto lietuviēšu sieviešu uzvārdu darināšana ir lietuviska. Meiteņu un neprecētu sieviešu uzvārdi ir darināti ar sufiksiem *-aicze* (liet. *-aičia*), *-aite* (liet. *-aitė*), savukārt precētu sieviešu uzvārdiem ir raksturīgi sufiksi *-ene* (liet. *-ėnė*), *-uwene* (liet. *-uvėnė*). Tikai daži sieviešu uzvārdi ir darināti ar vācu sufiksiem *-in* un *-en*.

Meiteņu uzvārdos dominē (96 %) sufiksi *-aicze* (liet. *-aičia*), *-aite* (liet. *-aitė*), tādējādi rādot lielo atšķirību no sieviešu uzvārdu darināšanas Lielās Lietuvas austrumos. Meiteņu uzvārdi tikai dažos gadījumos ir darināti ar citiem sufiksiem (3,43 %): *-ale* (liet. *-alė*), *-ike* (liet. *-ikė*), *-yte* (liet. *-ytė*), *-uke* (liet. *-ukė*), *-ute* (liet. *-utė*).

Sufiksu *-aicze* (liet. *-aičia*), *-aite* (liet. *-aitė*) analīzes rezultāti ļauj izteikt pieņēmumu, ka darināšana ar sufiksu *-aicze* (liet. *-aičia*) ir senāka.

Daļa meiteņu uzvārdu (5,7 %), kuros ir sufiksi *-aicze* (liet. *-aičia*), *-aite* (liet. *-aitė*), ir darināti ar Lielās Lietuvas meiteņu uzvārdos reti sastopamo formantu *-uw-* (liet. *-uv-*).

ai un *ie* monoftongizācija sufiksos *-acze* (liet. *-ačia*), *-ate* (liet. *-atė*) un *-ene* (liet. *-ėnė*), *-uwene* (liet. *-uvėnė*) rāda to, ka Mazajā Lietuvā 18. un 19. gs. tā ir bijusi raksturīga fonētiska parādība.

Bildung der Familiennamen von Frauen im 18-19 Jh. in Ragnit

Zusammenfassung

Die Untersuchung der litauischen Frauenfamiliennamen im Kirchenbuch von Ragnit 1762–1822 führt zum Schluss, dass die Bildung der Frauenfamiliennamen einen litauischen Charakter trägt. Die Mädchenfamiliennamen sind mit den Suffixen *-aicze* (lit. *-aičia*), *-aite* (lit. *-aitė*) von den Familiennamen lediger Frauen gebildet, während die Familiennamen der verheirateten Frauen durch *-ene* (lit. *-ėnė*), *-uwene* (lit. *-uvėnė*) gekennzeichnet sind. Nur einige Frauenfamiliennamen sind mit den deutschen Suffixen *-in* und *-en* gebildet.

Unter den Mädchenfamiliennamen dominiert (96 %) das Suffix *-aicze* (lit. *-aičia*), *-aite* (lit. *-aitė*) und zeigt uns einen großen Unterschied von der Bildung den Frauenfamiliennamen im Osten Groß-Litauens. Mit anderen Suffixen werden die Mädchenfamiliennamen nur manchmal gebildet (3,43 %): *-ale* (lit. *-alė*), *-ike* (lit. *-ikė*), *-yte* (lit. *-ytė*), *-uke* (lit. *-ukė*), *-ute* (lit. *-utė*).

Aus einer Analyse der Suffixe *-aicze* (lit. *-aičia*), *-aite* (lit. *-aitė*) könnte man hervorheben, dass die Bildungen mit dem Suffix *-aicze* (lit. *-aičia*) wahrscheinlich früher sind.

Ein Teil (5,7 %) der Mädchenfamiliennamen mit den Suffixen *-aicze* (lit. *-aičia*), *-aite* (lit. *-aitė*) ist mit dem Formans *-uw-* (lit. *-uv-*) gebildet, das bei den Mädchenfamiliennamen Groß-Litauens rar ist.

Die Monophthongisierung von *ai* und *ie* in den Suffixen *-acze* (lit. *-ačia*), *-ate* (lit. *-atė*) und *-ene* (lit. *-ėnė*), *-uwene* (lit. *-uvėnė*) zeigt, dass diese phonetische Erscheinung im 18.–19. Jh. in Klein-Litauen bezeichnend war.

Стасис КЕЙНИС**К вопросу о национальном
своеобразии литовской терминологии**

В теоретических исследованиях и в практической работе по терминологии обычно подчёркивается интернациональный характер как терминов, так и вообще терминологии. По этому вопросу в течение 20 в. накопилась большая литература, начиная от книг Е. Вюстера¹, Э. Дрезена² и др. Интернациональный характер терминологии обычно объясняется интернациональностью науки, техники, искусства, религии и других областей человеческой деятельности, которые пользуются терминологией. Нередко это даже подаётся как необходимое следствие – раз интернациональными являются наука и другие области, пользующиеся терминами, интернациональна должна быть и терминология. Но при этом упускается из виду то, что интернациональность того, что выражается посредством языка, не является доказательством интернациональности самого средства выражения. Любые мысли, идеи, теории и вообще знания можно выразить на любом развитом языке, т. е. национально. Ведь каждый язык, несмотря на некоторые общие черты с другими языками, является самобытным явлением, выражающим не только общность, но и самобытность способа мышления, миропонимания и неповторимость бытия его носителей. Самобытность языка определяет национальный характер и своеобразие национальной терминологии.

Тем, что сказано, не отрицается факт существования истинно интернациональной (международной) терминологии. Такая терминология существует. Это, например, разрабатываемая в международном масштабе на базе древних латинского и греческого языков латинизированная

¹ Wüster E. Internationale Sprachnormung in der Technik. Berlin, 1931.

² Дрезен Э. Интернационализация научно-технической терминологии. Москва – Ленинград, 1936.

терминология ботаники, зоологии, медицины, ветеринарии, химии и других областей науки, это латинская терминология римско-католической церкви и др. Эта терминология не является национальной терминологией ни для одного народа современного мира и она не препятствует созданию и развитию национальной терминологии этих областей на любом языке. Интернациональная терминология способствует согласованию национальных терминологий.

Что же имеется в виду, когда говорится об интернациональности национальной, в том числе и литовской, терминологии? Обычно сопоставляется исконная и заимствованная часть терминологии. Но такой подход вызывает много сомнений – правомерно ли по засорённости терминологии иноязычными элементами судить о степени её интернациональности? Ведь чаще всего в стороне остается вопрос о том, действительно ли эти заимствования являются интернациональными терминами. К сожалению, до этого вопроса не доходят не только специалисты нефилологи, но зачастую и языковеды. Так, например, можно ли отнести к интернационализмам литовские термины *remontas* и *kapitalinis remontas*, если, как видно из технических словарей, из четырёх влиятельных европейских языков (английский, немецкий, русский и французский) они употребляются в подобном выражении (*ремонт*, *капитальный ремонт*) лишь в русском? Является ли таковым термин *buchhalteris* (немецкий *Buchhalter*, русский *бухгалтер*, но ср. английский *accountant*, *book-keeper*, французский *comptable*, *teneur de livres*)? Такие и подобные заимствования составляют немалую часть терминов обычно относимых к интернациональным, особенно терминов разных отраслей техники. Многие такие термины в действительности являются не интернациональными, а региональными, т. е. употребляются главным образом в регионе, в котором заметно влияние какого-нибудь из влиятельных языков. Литовская терминология продолжительное время развивалась под воздействием и по образцу с одной стороны немецкой, с другой – польской и русской

терминологии. В основном из этих языков приходили и заимствования (источником католической терминологии, кроме того, является латинский язык).

Большее или меньшее количество заимствований, конечно, является важной чертой как национальной терминологии в целом, так и отдельных ее отраслей. Но в нормальных условиях существования языка и его носителей (без давления насаждаемого двуязычия, при достаточной разработанности и престижности собственного языка и др.) национальная терминология в первую очередь опирается на словарный состав и возможности словообразования своего языка. В литовской терминологии это прослеживается с самого начала известной ее письменной фиксации в первой половине 16-ого столетия³. В 16–17 вв. в основном развивалась литовская религиозная терминология христианства (лютеранства, католицизма и кальвинизма). При ее создании, как правильно заметил языковед Й. Круопас, использовалась и терминология древней (дохристианской) религии литовского народа, которой придавалось новое содержание⁴. К таким терминам, думается, следует отнести *dangus* "небо", *Dievas* "Бог", *dvasia* "дух", *garbė* "почёт, слава; честь", *garbinti* "почитать, поклоняться", *giedoti* "петь", *giesmė* "песнь", *kaltė* "грех; вина", *malda* "молитва", *melsti(s)* "молить(ся)", *siela* "душа", *šventas, -a* "святой, -ая", *tikėjimas* "вера", *tikėti* "верить", *vėlė* "душа (умершего)", *velnias* "чёрт, дьявол", *viešpats* "господь" и др. Авторы (переводчики) литовских книг 16 в. М. Мажвидас, Й. Бряткунас, М. Даукша, М. Пяткявичюс и др. не слепо перенимали или переводили термины других языков. Они старались использовать как слова народного языка, так и словообразовательные возможности языка на базе исконных и заимствованных слов. Через века прошли и

³ Подробнее см. в статье "Lietuvių terminologijos kūrimo apžvalga (iki 1940 m.)" (Kalbotyra. Vilnius, 1967. T. 18. P. 5–33).

⁴ Kruopas J. Žodyninės slavybės M. Mažvydo raštų kalboje // Senoji lietuviška knyga. Kaunas, 1947. P. 253. Так же: Kruopas J. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1998. P. 64.

теперь употребляются такие термины, как *atpirkėjas* "искупитель", *atpirkimas* "искупление", *išganymas* "спасение", *išganytojas* "спаситель", *krikščioniškas*, -a "христианский, -ая", *krikštytojas* "креститель", *nusizėminimas* "смирение", *pagunda*, *pagundymas* "соблазн; искушение", *palaiminimas* "благословение", *patokslas* "проповедь", *patepimas* "помазание", *užtarytojas*, -a "покровитель, -ница" и многие другие. Заимствования почти во всех случаях приспособлены к звуковой системе, орфографии, акцентуации, словоизменению и синтаксису литовского языка, напр.: *altorius* "алтарь", *angelas* "ангел", *apaštalas* "апостол", *bažnyčia* "костёл; церковь", *evangelija* "евангелие", *katekizmas* "катехизис", *mesijas* "мессия", *popiežius* "папа", *relikvija* "реликвия", *sakramentas* "таинство" и др. Причём это приспособление в определённых случаях велось более решительно и последовательно, чем позже.

Таким образом с самого начала письменной традиции литовской терминологии был намечен тот путь её создания и развития, который по сей день считается главным путём терминологической работы. Были периоды спада языковой культуры, засорения терминологии варваризмами, но после них в первые ряды научного и языкового творчества вставали люди, боровшиеся за чистоту родного языка. Так было, например, в начале и середине 19 в., когда работал целый ряд знаменитых учёных и деятелей культуры жемайтского происхождения (Ю. А. Пабрежа, С. Даукантас, С. Станявичюс, Л. Ивинскис, М. Валанчюс и др.), внёсших большой вклад в развитие национального языка и его терминологии. Эта работа успешно продолжалась во второй половине 19 – начале 20 вв. в период национального возрождения и создания современного литературного языка и связана с деятельностью Й. Басанавичюса, П. Авижониса, Й. Балвочюса, В. Биржишки, М. Биржишки, К. Буги, А. Вилейшиса, П. Вилейшиса, А. Дамбраускаса, К. Гринюса, В. Кудирки, Й. Лаукайтиса, П. Машётаса, М. Пятраускаса, Ю. Тумаса-Вайжгантаса, В. Чяпинскиса и многих других. Главной фигурой всех работ по созданию современного

литературного языка и его нормализации был языковед Й. Яблонскис. При непосредственном участии и под руководством Й. Яблонскиса была создана современная школьная терминология многих областей знания, разрабатывалась терминология науки и техники, внёс он заметный вклад в обновление языка религии. Главным принципом терминологической работы Й. Яблонскиса было изучение понятий и поиск наименования на основе дифференциальных признаков. Для этого использовались слова литературного и народного (диалектного) языка, создавались новые слова по устоявшимся типам словообразования, в необходимых случаях не отбрасывалось также заимствование – в первую очередь терминов греко-латинского происхождения. Чётко эти принципы сформулированы в работе по теории терминологии философа С. Шалкаускиса⁵. Интересно отметить, что в системе терминологической работы Й. Яблонскиса не отводилось место калькированию терминов, ставящему принимающий язык в грамматическую зависимость от других языков. Калькирование, также как и обильное заимствование терминов является результатом глубоко проникшего или широко внедряемого двуязычия или многоязычия. Показательным в этом смысле является то, что калькирование (с русского языка) в качестве важного способа литовского терминотворчества официально было декларировано, кажется, лишь в 1957 г. (по случаю 40-летия Октябрьской революции в России)⁶, но и после этого неоднократно отвергалось как вредное для языка явление, несмотря на проводимую государственную языковую политику внедрения национально-русского двуязычия (по тогдашней терминологии) Советского Союза.

⁵ См. Šalkauskis St. Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija // Logos. Kaunas, 1927. Nr. 1. P. 25.

⁶ См. Lyberis A., Ulvydas K. Lietuvių literatūrinės kalbos leksikos praturtėjimas tarybinės santvarkos metais // Literatūra ir kalba. Vilnius, 1958. T. 3. P. 38–41, 103 tt.

Кстати указанное здесь традиционное отношение к источникам и путям создания и развития литовской терминологии, как известно, хорошо согласуется с принципами терминологической работы в общей теории терминологии. Конечно, в большей или меньшей степени может различаться практическое использование этих источников и путей как в разных языках, так и внутри одного языка в разные периоды развития его терминологии и даже в разных областях или школах одной области одного и того же времени, что наглядно проявляется, например, в теперешней литовской терминологии по вычислительной технике.

Далее обратим внимание на ещё одно из многих проявлений национального своеобразия терминологии – на различия в объёме выражаемых терминами понятий. Специалисты нефилологи (думается, не только в Литве) часто стремятся к тому, чтобы одному иноязычному термину соответствовал бы один литовский термин и наоборот. Но практически такие желания не осуществимы без ломки семантической системы языка. Ведь объём понятий, выражаемых исконными словами (отсюда и терминами) и нередко даже вжившимися заимствованиями часто не совпадает. Поэтому отнюдь не исключением являются термины, не имеющие стопроцентных соответствий (один на один). Как раз наоборот – часто значение термина одного языка исчерпывается лишь двумя или более терминами другого языка. Например, русскому термину *строительство* в литовской строительной терминологии соответствуют: 1) *statyba* (городов, заводов, кораблей, жилищ и др.) и 2) *tiesimas, tiesyba* (дорог, трубопроводов и др.). В свою очередь содержание литовского термина *statyba* исчерпывается русскими *строительство, стройка, строительное дело*, а *tiesyba* – это *проведение, прокладывание, строительство*. Такие различия вызваны семантической системой языков, и они неизбежны, если с этой системой считаются и если система одного языка искусственно не приспособляется к системе другого

языка, что, разумеется ведёт к затруднениям в общении и порче самого языка.

Вопрос о национальном своеобразии терминологии является многоаспектным и очень важным для практической деятельности по разработке и упорядочению национальной терминологии. Особенно ярко это видно в наши дни, когда широкомасштабно проводится переориентация литовской терминологии некоторых областей на англоязычную (английскую и американскую), что зачастую приводит к необоснованной замене устоявшихся терминов, к своеобразной терминологической революции. В немалой степени это происходит из-за того, что английская (и американская) терминология во многом отличается от терминологии других европейских языков. На это убедительно в 1958 г. указал проживавший после Второй мировой войны в США литовский языковед П. Скарджюс. На прозвучавшее в эмиграции предложение перестроить некоторые термины литературоведения в соответствии с английскими терминами П. Скарджюс очень ясно и твёрдо ответил *нет*, указывая, что если мы начнём некоторые термины употреблять не так, как привыкли, а так, как их совсем иначе употребляют англичане и американцы, то порвём связи с нашим литературным употреблением, со своими традициями и осложним себе общение и приобщение к чужой культуре, ибо американцы с англичанами шли другими путями нежели мы⁷. Эта мысль языковеда особую актуальность приобрела в Литве с середины 90-ых годов, когда начался прямо-таки языковой переворот в связи с массовыми переводами юридических актов, разных стандартов и других документов с английского языка на литовский.

Стремление сохранить самобытность своего языка является правом и долгом каждого народа. В связи с этим, думается, целесообразнее стремиться не к унификации терминов в разных языках, а к их согласованию.

⁷ Skardžius Pr. Ar tai pasenęs laužas? // "Gimtoji kalba" (JAV). 1958. Nr. 2. P. 30. Так же: Skardžius Pr. Rinktiniai raštai. Vilnius, 1998. T. 3. P. 285–286.

Dēl nacionalinio lietuvių terminologijos savitumo

Santrauka

Straipsnyje, remiantis lietuvių terminologijos pavyzdžiu, norima parodyti, kad netikslus yra terminologijos darbuose paplitęs teiginys, jog tarptautinis mokslo, meno, religijos, technikos pobūdis lemia ir terminologijos internacionalumą. Tačiau tos pačios mintys, idėjos, teorijos kiekvieno tautės gali būti reiškiamos savo kalba, vadinasi, savitai. Nacionalinį terminologijos savitumą rodo ne tik savosios (indigeniosios) leksikos, jos reikšmių sistemos, taip pat žodžių darybos bei sudėtinių terminų sudarymo būdų bei priemonių vartojimas terminams daryti, bet ir skolinamųjų terminų (taip pat ir tarptautinių) pritaikymas prie savo kalbos tarimo, rašybos, kirčiavimo, kaitybos bei sintaksės reikalavimų. Tai lietuvių terminologijai būdinga nuo pat raštijos pradžios XVI a. iš esmės iki šių dienų.

Par lietuvių valodas terminologijas nacionālo savdabību

Kopsavilkums

Pamatojoties uz piemēriem no lietuvių valodas, rakstā apstrīdēts terminologijas pētījums samērā bieži sastopamais apgalvojums, ka zinātnes, mākslas, reliģijas, tehnikas starptautiskā rakstura dēļ arī terminologija nevar nebūt internacionāla. Vienas un tās pašas idejas, domas, teorijas ikviena tauta var izteikt savā valodā un tātad arī nacionāli savdabīgi, ņemot vērā tieši šīs valodas īpatnības. Terminologijas nacionālo savdabību demonstrē ne tikai mantotās leksikas, tās nozīmju sistēmas, kā arī nacionāli specifisko vārddarināšanas līdzekļu un paņēmieni izmantojums terminu darināšanai, bet arī aizgūto terminu (tostarp internacionālismu) pielāgošana savas valodas pareizrunas, pareizrakstības, akcentuācijas, morfoloģijas un sintakses prasībām. Lietuvių valodas terminoloģijā tas vērojams no pašiem lietuviskas rakstības pirmsākumiem XVI gs. līdz pat mūsu dienām.

Angelė KAULAKIENĖ**Lietuviškosios terminijos šaltinių kaitos tendencijos**

Kiekvienos mokslo srities terminijos kūrimas paprastai yra pagrįstas trimis šaltiniais. Vieni terminai – terminologizuoti gimtosios kalbos žodžiai, kiti sudaryti pagal gimtosios kalbos žodžių darybos dėsnius ar analogiją, treči – pasiskolinti iš kitų kalbų ir daugiau ar mažiau modifikuoti pagal fonetines ar morfologines skolinamosios kalbos ypatybes. Svarbiausias lietuviškosios terminijos šaltinis, be abejo, yra gimtosios kalbos priemonės. Jau 16 a. viduryje, pasirodžius lietuviškoms knygoms, matoma pastangų kurti lietuviškus terminus (M. Mažvydo sukurti terminai *balsinės*, *šąbalsinės*, K. Sirvydo *apžvalga* "revizija", *regykla* "teatras", *vaikvedys* "pedagogas", *žemėmestė* "geometrija" ir kt.). Šios pastangos, vėliau tapusios tarsi naujų lietuviškų terminų kūrimo nuostata, ypač išryškėjo 19 a. viduryje, pasirodžius pirmiesiems mokslo populiarinamiesiems straipsniams "Keleivyje..." (1849–1879) ir "Aušroje" (1883–1886), kai buvo pradėta kurti atskirų mokslo sričių terminija.

Ir vieno, ir kito laikraščio redaktoriai stengėsi kiek įmanoma remtis lietuviška leksika. Tai, be abejo, lėmė keletas dalykų. Pirma, "Keleivio..." redaktoriaus F. Kuršaičio pasirinkta nuostata, kurią jis nurodo viename "Keleivio..." numerių. "Naujų žodžių pats lietuviškoj kalboj pasidaryti aš labai vengiu ir saugojuos, ale kartais tikt tropijas, kad be tų man nėra galima apsigelbėti, o tai tada ypačiai tur nusiduoti, kur reik apie naujus ir šviežius daiktus kalbėti, kurie iki šiol tarp lietuvininkų nėra pažįstami buvę, o todėl ir nei jokio lietuviško vardo neturėję, kaip antai ir *gelžkelis*, *garšiepis* ir tas tam lygu. Kaži aš dabar veiksiu apie tokius daiktus kalbėti turėdams? Aš turiu nenorėdams mūsų kalbą vokiškais žodžiais supustyti, apie naujus daiktus kalbėdams naujų žodžių padaryti, ale nei viens man negalės išrodyti, kad toks žodis, manęs padarytasis, nesąs čystai lietuviškas žodis ir pagal čystą lietuvišką būdą padarytas. Ale kartais man tropijas ir tokį žodį vartoti, kurs man labai pažįstams, kurį aš dar vaiks būdams ir tarp lietuvininkų gyvendams gana

daug sykių esmi iš lietuvininkų burnos girdėjęs" (K 1864 44 174)¹.

Antra vertus, beveik visuose 19 a. vidurio Mažosios Lietuvos leidiniuose dar tebebuvo gyva ankstesnioji bendrinės kalbos gryninimo tendencija, veikė 18 a. lietuvių kalbos gramatikų ir žodynų norminamoji įtaka. Be abejo, dėl kalbos gryninimo tendencijos "Keleivio..." įvairių mokslo sričių populiari-namuosiuose straipsniuose atsirado tokių terminų, kaip antai: *gintarystė* ("Daigtas, apie kurį mes dabar kalbam ir dabar dar vokiškai Elektricitat (t. y. Elektrizität – A. K.) vadinamas."). "Pagal tikrą lietuviškąją kalbą mes tą todėl galėtumbim *gintaryste* vadinti (K 1851 11 42), *tolkalbys* (Telefons arba *tolkalbys* yra, kaip jau žinote, ta pernai išrasta priprova, kurią pasinaudodami mes ir su daug myliu atstu esančiais susikalbėti galime (K 1878 22 100), *tolrašis* (O tuomi jie *tolrašių* išsimislįę, kurie vokiškai pagal griaiškiškąją kalbą telegrafai, tai pagal mūsų kalbą kaip sakyta "tolrašiai arba rašėjai iš tolo" vadinami (K 1851 10 38), *tolžiuris* (Šaujantieji su *tolžiuriais* (Fernrohr) veizdėti turėje (K 1859 10 40)" ir pan.

Trečia, aušrininkai kūrėsi daug naujadarų ne tiek dėl noro gryninti "Aušros" straipsnių kalbą, bet iš reikalo lietuviškai pavadinti įvairių mokslo sričių sąvokas, nes susidūrė su dideliu lietuviškų terminų trūkumu ir buvo priversti juos darytis patys. Tai nurodoma ir viename "Aušros" numerių." <...> musu kalba neseniai dar pradėjo buti taikinama prie mokslu, už taigi nekurie lietuviszki žodžei dar ne visiszcai nutikusei ir taisyklingai yra vartojami: tankei vėl susitinkame su tokiais atvejais, kad pacziu kalboje sunku yra rasti kokį norint žodį užvis atitrauktoms nuomonėms, ir dėl to – gi prisieina pramanyti naują, bet toks darbas nėra labai lengvus: ne kartą tinkasi paklysti ir kartais ne labai lipsznų ir nedailų "nukalti žodį" (A 1885 6 157)². Todėl labiausiai ir buvo rūpinamasi žodyno (leksikos) lietuvinimu, naujadarų kūrimu. Kaip nurodo P. Jonikas, ir šioje srityje buvo

¹ K – Keleivis iš Karaliaučiaus broliams lietuvininkams žinias parnešęs. Pirmasis skaičius nurodo metus, antrasis – numerį, trečiasis – puslapį.

² A – Auszra. Laikraštis išleidžiamas per Dra. Basanawiczu. Pirmasis skaičius nurodo metus, antrasis – numerį, trečiasis – puslapį.

norima kratytis ne tik germanizmų ir slavizmų, bet taip pat ir klasikinių bei kitų kalbų kilmės žodžių³.

"Aušros" pramintu keliu ėjo ir 1889 m. Tilžėje pasirodęs "Varpas". Dėl ano meto "Varpe" rašusių autorių stengimosi keisti nelietuviškus žodžius lietuviškais arba kurtis naujų terminų žurnale buvo gausu gretybių, ypač naujai sudarytų, pvz.: *apystova // aplinkybė // aplinkenybė // aplinkinybė; ateiga // ateitė // ateituvė "ateitis"; daidalius // dailadarys // dailiadarys // dailininkas; ligonbutis // ligongulis // ligongulta // ligonnamis "ligoninė"; mokykla // mokslainė // mokslavietė // mokslinyčia* ir kt. Dėl pastarojo žodžio gretybių ilgametis "Varpo" redaktorius V. Kudirka rašė 1893 m. savo publicistikos straipsnių serijoje "Tėvynės varpai": "Ištikro reikia stvertis už galvos, išvydus tokią babilioniją: *mokslinyčia, mokslavietė, mokslainė, mokintuvė, mokykla, mokslynė, mokslabutis*. Tuos visus žodžius patėmijęs esu musų raštuose, ir visi jie stengiasi išreikšti tą patį dalyką, o kas žin, ar nors vieną iš jų galima palikti?"⁴.

Tokie dalykai rodo, kad labiausiai tuo metu buvo rūpinamasi terminijos (ir apskritai leksikos) lietuvinimu, naujų darų sudarymu ir palaikomas svarbiausias lietuviškosios terminijos kūrimo šaltinis – gimtoji kalba ir jos išgalės, nekreipiant dėmesio į tų išgalių rezultata – sinonimus, kurie, galima sakyti, sudarė tam tikras sinonimų grupes. Jos ypač išryškėja analizuojant vieno ar kito mokslo terminijos raidos tarpsnius.

Štai kaip atrodo fizikos terminijos raidos tarpsnių fizikos terminų sinonimų grupės (žr. 1 lentelę).

³ Jonikas P. Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje. Lituanistikos instituto leidykla. 1987. P. 310.

⁴ Palionis J. Lietuvių literatūrinės kalbos istorija. Vilnius, 1979. P. 15; 223.

1 lentelė. Fizikos terminų sinonimų grupės

Raidos tarpniai	Du sinonimai	Trys sinonimai	Keturi sinonimai	Penki sinonimai
I 1850–1900	+	+	-	-
II 1900–1950	+	+	+	+
III 1950–1990	+	-	-	-

Kaip matyti iš lentelės, visų trijų raidos tarpnių fizikos terminijoje galima aptikti dviejų sinonimų grupę. Tokia terminų sinonimija lietuvių (taip pat ir kitų kalbų) terminologijoje egzistuoja ir turi tam tikrą vartosenos tradiciją⁵. Fizikos terminijos formavimosi laikotarpiu (t. y. I ir II tarpnsiuose) galima aptikti įvairiausių lietuviškų ir skolintų fizikos terminų sinonimijos atmainų (žr. 2 lentelę).

Pirmojo raidos tarpnsio fizikos terminijoje dažniausiai aptinkama dviejų sinonimų grupė, sujungta jungtuku *arba*. Dalis tokių sinonimiškų terminų galėjo išsirutulioti ir iš pačių sąvokų apibrėžimų, pvz.: su paraku papildyti *padargai, torpedais vardu* (K 1870 53 168), randamas nekursai *tamspilkis, lyg pusgeležinis akmuo, kursai magnetas vadinams* (K 1851 12 46), *žvaigždė su szlota arba rykšte (arba kaip vokiškai sakoma "Komets" pasirodžiusi* (K 1853 42 168) ir pan.

Vėlesniuose raidos tarpnsiuose du sinonimai, sudarantys sinonimų grupę, dažniausiai vienas nuo kito skiriami kableliu arba vienas jų pateikiamas skliaustuose, tačiau, kuris jų dažniau (lietuviškas ar skolintas), sunku pasakyti. Be to, ir įvairiuose šaltiniuose jie pateikiami nevienodai, pavyzdžiui, "tai, kas suteikia kūnui pagreitį ar kūną deformuoja" "Keleivio" fizikos populiarinamuosiuose straipsniuose vadinama *syla* (K 1851 13 50), *silė* (K 1851 13 50), o "Aušros" straipsniuose pateikti

⁵ Plačiau apie tai žr.: Kaulakienė A. Fizikos ir technikos terminų sinonimijos vertinimas // Lietuvių kalbotyros klausimai / Kalbos normalizacijos klausimai. Vilnius, 1994. T. 31. P. 51–56.

sinonimai *syla* (A 1886 6 184), *сила* (A 1884 5 210), *vėkas* (*syla*) (A 1885 12 408), *spėka* (A 1885 9 263), *žalbinė vėka* arba *macis* (A 1886 1 25), P. Vileišio "Populiariškame rankvedyje fizikos"⁶, išleistame 1899 m., o II leidimas pasirodė 1905 m. – *pajiega* (*syla*) (P 3), o I. Končiaus "Fizikoje" – *jėga* (F 83)⁷. Kaip matyti iš 2 lentelės, kilmės atžvilgiu tuometinė fizikos terminija būtų tokių grupių: savi lietuviški žodžiai terminai, vertiniai, skoliniai ir pusiau skoliniai. Lietuviški terminai sudarė apie 70% visų tuometinių vienažodžių fizikos terminų, skolinti terminai – 30%. Šiuo metu skolinti terminai fizikos terminijoje sudaro apie 60%, lietuviški terminai – 40%⁸. Be abejo, skolinių skaičius įvairių sričių terminologijoje šiek tiek skiriasi, bet padėtis yra panaši. Lietuvių terminologų nuomone, matyt, 10–20% skolinių dabartinėmis sąlygomis terminologijoje nėra daug, o per 40% labai daug⁹. Vadinasi, fizikos terminiją (kaip ir daugumą kitų mokslo sričių) reikėtų skirti prie pastarosios grupės ir galima būtų teigti, kad buvusi viena iš pagrindinių fizikos terminijos ypatybių – lietuvinimas, virsta kita – skolinimusi. Vadinasi, pagrindinis lietuviškos terminijos šaltinis užleidžia vietą skolinimuisi, kuris mūsų terminologijos pradininko prof. S. Šalkauskio žodžiais, terminijos reikalui pateisinamas yra visų pirma tada, kai "reikiamas terminas negali būti gautas nei paprastos žmonių kalbos žodžio pritaikymu, nei naujo termino sudarymu durstymo ar išvadžiojimo būdais"¹⁰.

⁶ P – Neris S. Populiariškas rankvedis fizikos. Vilnius, 1905. 100 P.

⁷ F – I. Končius. Fizika: Fizikos vadovėlis gimnazijoms. [Rankraštis]. 312 P. // VU BR. F. 1. F. 1039. Skaičius nurodo puslapį.

⁸ Plačiau apie trijų fizikos terminijos raidos tarpsnių lietuviškų ir skolintų terminų santykio kaitą žr.: Kaulakienė A. The relationship between native and international terms in the Lithuanian terminology of physics. Internationales Institut für Terminologieforschung. IITF – Series 4. International Network for Terminology. Vienna (1994). P. 183–188; idem. Fizikos terminijos lietuviškų ir skolintų terminų santykio kaita // Lituistica. 1995. Nr. 3 (22). P. 66–72.

⁹ Keinys S. "... krauju ir kaulu suaugusi su mūsų dvasiniu gyvenimu" / Fizikų žinios. 1993. Nr. 4. P. 28.

¹⁰ Šalkauskis S. Raštai. Vilnius, 1991, t. 2. P. 39.

Be abejo, tokia lietuviškos (beje, ir kitų kalbų) terminijos šaltinių kaitos tendencija yra dėsninga. Ją lėmė įvairių mokslo sričių specialistų nuostata, kuriai turėjo įtakos daugelis veiksnių: stažuotės užsienyje, įvairūs tarptautiniai ryšiai, sąvokų ar realiųjų atsiradimas iš karto keliuose šalyse, kuriose vartojama anglų ar vokiečių kalba ir pan. Kita vertus, nesvetimas ir specialistų noras nueiti lengviausiu keliu – tiesiog pasiskolinti terminą, nors turėtų būti atvirkščiai: pirmiausia reikėtų aktualizuoti jau esamus lietuviškus skolinių atitikmenis ir kurti daugiau lietuviškų terminų, kurie galėtų konkuruoti su skoliniais. Be to, nemažos įtakos turi ir daugumos specialistų iškreipta tautinės savimonės, kaip humanitarinės kultūros dalies, samprata. Teisi prof. V. Daujotytė savo naujausioje knygoje "Kultūros šalys ir nuošalės" teigdamą, kad "mūsų visuomenė yra sugėrusi daug nuodų. Visokių. Ir tebegeria, nes sunku atskirti nuodą ir vaistą. Nebesame tikri ir dėl savo pačių vertingumo. Abejojame, ar mokslinės publikacijos mūsų pačių leidiniuose ko nors bevertos. Ar galima laikyti vertingu straipsnį, paskelbtą tik lietuviškai? Kam rašyti mokslinius darbus lietuvių kalba? Daugelyje mokslo sričių atsakymas jau duotas. Tik anglų kalba. Tik Vakarų leidiniuose. Kodėl? Kodėl nepilnaverčio žmogaus kompleksas mūsų ne tik neapleidžia, bet dar ir stiprėja? Mažiname lietuvių kalbos pamokas, nes reikia daugiau laiko skirti anglų (na, dar vokiečių) kalboms. Ar iš tiesų tik atsiliepiame į šios dienos aktualiją? Ar patys paminame po kojomis savo pačių orumą? Jaunoje sąmonėje ši situacija pasirodo labai paprastai – jei lietuvių kalba nėra tokia vertinga kaip anglų, vokiečių, skandinavų, tai menkesnė yra ir lietuvių tauta, ir Lietuvos valstybė. Ar beapsimoka būti lietuviu? Didelės problemos prasideda nuo mažų ir paprastų. Ne vienam į priekį smarkiai pasinešusiam intelektualui lietuvių kalba ir bandymai ją tausoti, tvarkyti atrodo kaip pažangos stabdymas"¹¹.

¹¹ Daujotytė V. Kultūros šalys ir nuošalės. Kaunas, 2000. P. 86.

2 lentelė. Fizikos terminų sinonimų grupių pateikimo pobūdis

Dviejų sinonimų grupė				Trijų sinonimų grupė			
abu lietuviški	lietuviškas, skolintas	skolintas, lietuviškas,	abu skolinti	trys lietuviški	du lietuviški, skolintas	skolintas, du lietuviški	du skolinti, lietuviškas
klystugnė arba žaltvykslė (A*) - šilkinė puslė arba orkulė (K)	vėdinimas arba ventiliacija (F) naugės arba metoliai (A)	maliavos arba daiktai darantieji (A) telegraf(a)s arba tolrašis (K)	bombarda arba armota (A)	-	-	-	galvaniškąjė sile arba galvaniškąjė baterejė arba galvaniškąjį stulpą (T)
ertmė, erdvė (T) gniužuma spūdimas (T)	medega, materijolas (A) svaraunas, physiskas (A)	rezonatorius, atlieptuvas (T) termometras, šiltininkas (T)	-	buvimas, būvis, stovis (T) dujų tamprumas, stamantrumas, stingrumas (T) kietumo lentelė, pakopa (skalė) (T)	lyginamasis, matomasis, reliatyvusis judesys (T)	forma, pavidalas, lytis (T) merdianas, dienovidinis, dienojas (T)	-
laisvoji (palaidoji) elektra (T) šviesieji (matomieji) spinduliai (F)	pirmokas (atomas) (A) pajiegą (syla) (A)	gagas (dujos) (P) teleponas (tolkalbis) (A)	-	-	kietumo lentelė, pakopa (skalė) (T)	-	-

Keturių sinonimų grupė		Penkių sinonimų grupė	
keturi lietuviški	lietuviškass, trys skolinti	penki lietuviški	vienas skolintas, keturi lietuviški
-	-	-	-
atlaužos; šukės, skeveldros, skeliaudros (T) stamantrieji, stingrieji, standieji, tamprieji kunai (T)	-	pasvirimas; palinkimas; nusvirimas, linktis; svyris (T)	-
-	pilas, rezrvuaras (bosas), bakas (T)	-	temperatūra (išilimas, išylis; šiltumas; šiltis) (T)

A – Auszra (1883–1886)

F – Končius I. Fizika: Fizikos vadovėlis gimnazijoms: [Rankraštis]. 312 P. // VU BR F1. F1039

K – Keleivis... (1849–1879)

P – Neris S. Populiariškas rankvedis fizikos. Vilnius, 1905. 100 P.

T – Terminai fizikos reikalams // Lietuva (1923–1924)

Tendencies of changes in the sources of Lithuanian terminology

Summary

There are three sources of terminology – 1) terminologisation of the words of native language, 2) word formation according to the laws and analogy of the native language and 3) borrowing. The most important for Lithuanian terminology are the means of the native language. The first attempts to create Lithuanian terminology can be seen as early as the 16th century, but on a really large scale they started in the 19th century in the newspapers "Keleivis", "Aušra" and "Varpas". That tendency is testified by abundant synonymy. In the 19th century Lithuanian terminology of physics consisted of 70 % of Lithuanian terms and 30 % of borrowings. At present 60 % of terms are borrowed and 40 % of terms are Lithuanian. That percentage may differ a little from field to field, but overall the situation is pretty similar. One of the main characteristics of the past – Lithuanisation of terminology – is being changed by the process of borrowing. This tendency is regular. It is predetermined by various factors – international relations, the appearance of similar concepts in different countries at the same time, searching for the easiest route in the process of naming and even distorted conception of national self-consciousness.

Vida ŽILINSKIENĖ
Lietuvių ir latvių kalbų publicistikos leksikos ir morfologijos raida statistiniu požiūriu

Visi puikiausiai suvokiame, kad į bet kokius gyvenimo pokyčius greičiausiai reaguoja spauda (apie žodinę informaciją čia nekalbėsime). Kitaip sakant, jei kuo nors keičiasi mūsų pačių gyvenimas, mus supanti aplinka, mūsų valstybės gyvenimas, pirmiausia apie tai rašoma laikraščiuose ir žurnaluose, t. y. tam tikrais žodžiais įvardijama ir aptariama vienokia ar kitokia politinė, ekonominė, moralinė, kultūrinė situacija. O per pastaruosius keliolika metų Lietuvos ir Latvijos gyvenimas pasikeitė iš esmės. Kaip tuos pokyčius atspindi lietuvių ir latvių publicistikos leksika statistiniu požiūriu? Norėdami atsakyti į šį klausimą, palyginkime du lietuvių publicistikos dažninius žodynus ir latvių publicistikos dažninį žodyną, skaičiuotus pagal tą pačią metodiką (apie tai plačiau žr. [1]), vienas iš lietuvių žodynų atspindi 1973–1974 m. [6], kitas – 1993–1995 m. [2], o latvių kalbos – 1966–1967 m. [3] leksiką. Palyginkime šių žodynų pirmajame dažniau-sių žodžių šimte esančius daiktavardžius ir būdvardžius¹ (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Lietuvių ir latvių publicistikos dažniausi daiktavardžiai ir būdvardžiai (mažėjančio dažnio tvarka)

1993–1995 m. publicistika	1973–1974 m. publicistika	Latvių publicistika
Lietuva	darbas	darbs
žmogus	metai	gads
metai	žmogus	padome
darbas	mokykla	cilvēks
šalis	šalis	laiks
diena	kartas	partija
metas	republika	tauta

¹ Vardažodžiai ir veiksmažodžiai išsamiau palyginti straipsnyje [5], tiesa, kiek kitokiu aspektu.

valstybė	ūkis	valsts
žemė	diena	diena
Vilnius	gyvenimas	republika
laikas	filmas	zeme
gyvenimas	rajonas	vieta
mokykla	laikas	skola
Rusija	miestas	rūpnīca
vaikas	mokslas	rajons
lietuvis	žemė	dzīve
įmonė	vaikas	pilsēta
kartas	liaudis	jautājums
bankas	taryba	organizacija
įstatymas	klausimas	reize
pasaulis	pasaulis	komiteja
namas	vieta	uzņēmums
ūkis	metas	pasaule
Europa	mokytojas	vārds
daļis	gamyba	ciņa
miestas	organizacija	uzdevums
	sportas	mācība
	studentas	spēks
	moteris	strādnieks
didelis	naujas	jauns
naujas	didelis	liels
geras	geras	labs
svarbus	tarybinis	augsts
	svarbus	
	jaunas	
	aukštas	
	socialistinis	
	tikras	

Pirmasis dažniausių žodžių šimtas ne tik akivaizdžiai atspindi tam tikram stiliui, šiuo atveju būtent publicistikai, būdingas leksemas, bet pradeda rodyti ir vienam ar kitam laikotarpiui būdingus politinius ir ekonominius aspektus, pvz., tik dabartinėje

lietuvių publicistikoje tarp dažniausių žodžių atsидūrė *bankas, įstatymas*, o ankstesnėje publicistikoje buvo *padome, taryba, cīņa, tarybinis, socialistinis*². Laikotarpio įtaka labai išryškėja tolimesnėse dažninio žodyno zonose. Išsamiai palyginkime 1993–1995 m. lietuvių publicistikos dažninio žodyno antrame ir trečiame dažniausių žodžių šimte esančių daiktavardžių ir būdvardžių dažnį su tų pačių žodžių dažniu 1973–1974 m. lietuvių publicistikoje³:

kalba 289 || 295⁴, *pinigai* 289 || 47, *prezidentas* 282 || 85. *valdžia* 282 || 88, *užsienis* 278 || 212, *mėnuo* 274 || 88, *vieta* 266 || 397, *žodis* 261 || 296, *moteris* 249 || 325, *seimas* 247 || 5. *teisė* 246 || 158, *vyras* 232 || 220, *rajonas* 230 || 512, *teatras* 230 || 180, *klausimas* 227 || 434, *problema* 225 || 318, *vadovas* 223 || 259, *kultūra* 221 || 301, *šeima* 220 || 204, *politika* 219 || 140, *teismas* 219 || 52, *litas* 217 || 0, *reikalas* 217 || 188, *kaimas* 212 || 229, *visuomenė* 212 || 270, *turtas* 211 || 63, *gyventojas* 210 || 119, *istorija* 210 || 221, *centras* 208 || 148, *pradžia* 204 || 182, *nuomonė* 202 || 127, *bendrovė* 201 || 0, *kelias* 200 || 353, *tauta* 200 || 300, *pusė* 193 || 156, *respublika* 183 || 714, *veikla* 185 || 243, *mokslas* 184 || 484, *universitetas* 180 || 130, *ranka* 179 || 228, *ministras* 178 || 160, *karas* 176 || 255, *knyga* 176 || 210, *kaina* 172 || 34, *sutartis* 168 || 64, *padėtis* 166 || 120, *grupė* 164 || 174, *kraštas* 156 || 102, *partija* 156 || 262, *dalykas* 155 || 141, *spauda* 155 || 146, *atstovas* 154 || 173, *pirmininkas*

² Į pirmąjį dažniausių žodžių šimtą patektų ir leksema *vyriausybė*, kurios dažnis 330, jei lygintume tik bendrinius žodžius, o cituojamame straipsnyje [5] kartu buvo skaičiuoti bei pateikti ir tikriniai daiktavardžiai. Ankstesnėje lietuvių publicistikoje *vyriausybės* dažnis – 164 [6].

³ Nesiremiant konkrečiais sakiniais toks detalus (nurodant atitinkamos leksemos dažnumus) abiejų kalbų duomenų lyginimas nebūtų tikslus, nes, kaip visi žinome, vieną ar kitą vienos kalbos leksemą kartais atitinka dvi ar net kelios kitos kalbos leksemos ir atvirkščiai, pvz., *vadītājs* || *vadovas, vedējas, vairuotojas; izglītība* || *švietimas, mokslas, mokymas, lavinimas*, arba kartais du vienos kalbos žodžius atitinka vienas kitos kalbos žodis, pvz., *zemes ūkis* || *lauksaimniecība*.

⁴ Čia ir kituose pavyzdžiuose pirmasis skaičius po žodžio rodo jo dažnį 1993–95 m. publicistikoje, antrasis – 1973–74 m. publicistikoje.

154 || 208, *bažnyčia* 152 || 30, *sistema* 151 || 183, *akis* 150 || 123, *galimybė* 150 || 146, *ekonomika* 148 || 85, *programa* 148 || 198, *tiesa* 147 || 193, *muzika* 146 || 219, *sąjunga* 146 || 92, *policija* 145 || 41, *jėga* 144 || 285, *projektas* 142 || 51, *asmuo* 141 || 51, *ministerija* 139 || 147, *mintis* 139 || 169, *savaitė* 139 || 79, *straipsnis* 138 || 113, *organizacija* 138 || 348, *taryba* 138 || 455, *sąlyga* 135 || 235, *rinka* 134 || 37, *dokumentas* 133 || 75, *menas* 133 || 290, *lėšos* 132 || 54, *santykis* 131 || 227, *vokiečiai* 128 || 51, *doleris* 127 || 53, *apsauga* 126 || 48, *ateitis* 126 || 142, *pastatas* 126 || 33, *sprendimas* 126 || 69, *ūkininkas* 126 || 0, *galva* 125 || 95, *spektaklis* 124 || 109, *byla* 123 || 20, *siena* 123 || 57, *darbuotojas* 122 || 243, *fondas* 122 || 47, *studentas* 122 || 347, *tikslas* 122 || 147, *firma* 121 || 24, *rusai* 121 || 108, *direktorius* 119 || 80, *žurnalistas* 119 || 79, *amžius* 118 || 162, *naktis* 118 || 60, *rašytojas* 118 || 154, *valanda* 118 || 132, *dėmesys* 117 || 204, *gatvė* 117 || 126, *laikraštis* 116 || 119, *sritis* 116 || 165; *politinis* 253 || 209, *įvairus* 251 || 284, *aukštas* 233 || 404, *tikras* 208 || 327, *valstybinis* 207 || 128, *mažas* 204 || 215, *senas* 198 || 201, *jaunas* 179 || 458, *bendras* 176 || 232, *ekonominis* 153 || 150, *tarptautinis* 145 || 168, *pagrindinis* 142 || 234, *pastaras(is)* 139 || 178, *paskutinis* 128 || 121, *įdomus* 125 || 177, *aiškus* 124 || 84, *gražus* 122 || 184, *lietuviškas* 118 || 67, *panašus* 117 || 86.

Kaip matyti iš šio sąrašo, trijų leksemų – *litas*, *bendrovė*, *ūkininkas* – 1973–1974 m. tirtoje publicistikoje išvis nebuvo, *seimo* dažnis dabartinėje publicistikoje keliasdešimt kartų didesnis, *pinigų*, *kainos*, *bažnyčios*, *bylos*, *firmos* dažnis didesnis penkiais – šešiais kartais, o leksemų *prezidentas*, *valdžia*, *turtas*, *sutartis*, *ekonomika*, *policija*, *projektas*, *asmuo*, *savaitė*, *rinka*, *dokumentas*, *lėšos*, *vokiečiai*, *doleris*, *apsauga*, *pastatas*, *sprendimas*, *siena*, *fondas*, *naktis* dažnis didesnis du – tris kartus. Keliolika šio sąrašo leksemų gerokai dažnesnės 1973–1974 m. Publicistikoje: *respublika*, *mokslas*, *jėga*, *organizacija*, *taryba*, *sąlyga*, *menas*, *santykis*, *darbuotojas*, *studentas*, *aukštas*, *jaunas*, *bendras*.

Lygiai taip pat palyginę dešimto dešimtmečio publicistikos ketvirtąjį ir penktąjį dažniausių leksemų šimtus su tų pačių

žodžių dažniu 1973–1974 m. publicistikoje, irgi rasime daug daiktavardžių ir kelis būdvardžius, kurių dažniai akivaizdžiai skiriasi:

mirtis 114 || 48, *reforma* 114 || 23, *automobilis* 113 || 51, *savininkas* 112 || 13, *žmona* 111 || 48, *lenkai* 110 || 43, *rezultatas* 109 || 292, *salė* 109 || 48, *objektas* 108 || 47, *privatizavimas* 107 || 0, *pareigūnas* 105 || 4, *prekyba* 102 || 54, *tarnyba* 102 || 38, *kunigas* 100 || 6, *poezija* 99 || 49, *specialistas* 99 || 228, *sportas* 98 || 345, *aplinkybė* 97 || 27, *valiuta* 94 || 26, *kapitalas* 93 || 15, *mokytojas* 93 || 380, *literatūra* 91 || 254, *institutas* 89 || 256, *televizija* 89 || 163, *gamyba* 88 || 348, *komanda* 88 || 162, *filmas* 87 || 519, *mokestis* 87 || 10, *biudžetas* 84 || 23, *nuosavybė* 84 || 16, *pagrindas* 84 || 157, *medžiaga* 83 || 170, *klasė* 81 || 310, *komitetas* 81 || 272, *spalis* 81 || 38, *ponas* 81 || 17, *bendrija* 77 || 13, *draugas* 77 || 235, *režisierius* 73 || 159, *bendradarbiavimas* 72 || 142, *prokuratūra* 71 || 0; *dabartinis* 110 || 59, *laisvas* 109 || 57, *nedidelis* 89 || 47, *tautinis* 78 || 12, *akcinis* 77 || 0, *didžiulis* 68 || 124.

Kaip matome, vienos iš pateiktų leksemų dažnesnės šio dešimtmečio, kitos – ankstyvesnėje publicistikoje.

Apskritai reikia pastebėti, kad mokslo, mokymosi, kultūros ir pan. sąvokas įvardijantys žodžiai (*mokytojas* 130 || 380, *mokinys* 59 || 312, *moksleivis* 21 || 121, *klasė* 81 || 310, *pamoka* 22 || 137, *vadovėlis* 13 || 104, *studentas* 125 || 327, *institutas* 89 || 256, *mokslas* 184 || 484, *literatūra* 91 || 254, *knyga* 176 || 210, *kinas* 44 || 318, *režisierius* 73 || 159 ir t.t.) daug retesni dabartinėje publicistikoje, o tai, matyt, reiškia, jog apie tokius dalykus dabar laikraščiuose rašoma gerokai mažiau. Tuo tarpu ekonomikos, teisės ar joms artimas sąvokas nusakantys žodžiai gerokai dažnesni šio dešimtmečio publicistikoje. Šią išvadą remia ir leksemos, esančios žodyno [2] mažesnio dažnio zonose, pvz.:

akcija (ekonomikos terminas) 76 || 0, *akcininkas* 11 || 0, *privatizacija* 14 || 0, *privatus* 61 || 10, *advokatas* 26 || 2, *nusikaltėlis* 40 || 8, *okupacija* 23 || 13 ir pan.

Ir atvirkščiai, peržiūrėję 1973–1974 m. publicistikos antrąjį – penktąjį dažniausių žodžių šimtus ir palyginę su dabartine publicistika, rasime dar ir tokių akivaizdžių skirtumų:

=====

jaunimas 57 || 318, *kova* 77 || 304, *darbininkas* 37 || 297,
kolūkis 28 || 279, *komunistas* 49 || 187, *komjaunimas* 2 || 175,
procesas 78 || 141, *sportininkas* 21 || 141, *penkmetis* 1 || 129,
paauglys 14 || 96, *komjaunuolis* 3 || 93, *kombinatas* 8 || 92;
didis 60 || 169, *partinis* 11 || 40, *vyresnis* 84 || 130, *socialistinis*
 12 || 130, *respublikinis* 10 || 109.

Dar pridėję pirmojo dažniausių žodžių šimto leksemas *liaudis* 57 || 455, *taryba* 160 || 454, *tarybinis* 49 || 481, *socialistinis* 12 || 362, labai aiškiai matome, kad politinės ir ekonominės sanklodos pokyčiai tikrai atsispindi publicistikos leksikos vartosenoje.

Taigi, jei per 20 m. pasikeitė lietuvių publicistikos leksika, panagrinėkime, kaip tai paveikė publicistikos morfologiją. Palyginkime iš minėtųjų lietuvių kalbos žodynų medžiagos apskaičiuotus kalbos dalių santykius tarpusavy ir su latvių kalbos publicistikos duomenimis⁵ (žr. 2 lent.). Atkreipiame dėmesį į tai, kad visi trys žodynai buvo skaičiuoti pagal vienodą metodiką iš tokios pačios apimties tekstų, kas šio lyginimo atveju labai svarbu.

Lentelės stulpeliuose, pažymėtuose žvaigždute (*), yra pateiktas atitinkamos kalbos dalies žodžių pavartojimų ir visų žodžių pavartojimų santykis procentais.

Kaip matome iš 2 lentelės, abiejų laikotarpių lietuvių publicistikoje kalbos dalių vartojimas yra labai panašus, nors, kaip minėta, leksikos vienetų (ypač dažnų) vartojimas labai skiriasi. Abiem atvejais publicistikos leksikos įvairovę daugiausia lemia daiktavardžiai ir veiksmažodžiai. Tarnybinės kalbos dalys ir įvardis (jis statistiniu požiūriu visada elgiasi kaip tarnybinė kalbos dalis), kurių rasta tik po keliasdešimt, t. y. kurie sudaro labai nedidelę žodyno dalį, užima beveik ketvirtadalį tekstų (26,13 % ir 25,92 %). Akivaizdu, kad abiejų laikotarpių lietuvių publicistikos ir latvių publicistikos kalbos dalių santykis irgi labai panašus, nebent galime atkreipti dėmesį į šiek tiek dažnesnį latvių kalbos daiktavardžių vartojimą.

⁵ Jakubaite T., Guļevska D., Ozola V., Prūse R., Rubīna A., Sika N. Latviešu valodas biežuma vārdnīca. II sējums, 2. daļa. Rīga: Zinātne, 1969.

2 lentelė. Kalbos dalių vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Kalbos dalys	Lietuvių publicistika				Latvių publicistika	
	1994–1995 m.		1973–1975 m.		Žodžių pavartojimų skaičius	Žodžių pavartojimas proc.*
	Žodžių pavartojimų skaičius	Žodžių pavartojimas proc.*	Žodžių pavartojimų skaičius	Žodžių pavartojimas proc.*		
Daiktavardis	109 724	38,54	116 160	39,12	131 341	43,8
Būdvardis	20 175	7,09	27 290	9,19	21 236	7,1
Įvardis	27 346	9,61	32 481	10,94	25 640	8,5
Skaitvardis	3 695	1,30	4 166	1,40	5 281	1,7
Veiksmažodis	59 814	21,01	54 970	18,52	52 109	17,4
Prieveiksmis	16 541	5,81	17 187	5,79	19 236	6,4
Prielinksnis	14 272	5,01	13 917	4,69	15 566	5,2
Jungtukas	22 973	8,07	20 955	7,06	18 168	6,0
Dalelytė	9 806	3,44	9 573	3,23	5 745	1,9
Jaustukas	328	0,12	156	0,05	144	0,05
Ištiktukas	13	0,005	13	0,004		

=====

Taigi galime teigti, kad, nors leksikos vartojimas ir skiriasi, kalbos dalių santykinis publicistikoje išlieka toks pat.

Palyginkime dažniausios kalbos dalies – daiktavardžio – gramatinių kategorijų vartojimą (3, 4, 5 lentelės).

Iš 3 lentelės matyti, kad abiejų laikotarpių lietuvių publicistikos daiktavardžių linksniai (išskyrus šauksmininką) pagal vartojimo dažnį ne tik pasiskirsto į pagrindinę (kilmininko, vardininko, galininko) ir periferinę (vietininko, įnagininko ir naudininko) grupes, bet ir kiekvieno linksnio vartojimas abiejų laikotarpių lietuviškuose tekstuose yra labai artimas, ypač tai būdinga daugiskaitos linksniams. Akivaizdesnių skirtumų yra tik tarp kalbų ir ypač periferinėje grupėje. Skirtumų priežastys minėtos ankstyvesniuose darbuose, t. y. lietuvių kalbos įnagininko dažnesnę vartoseną galėjo lemti tam tikrų dažnų žodžių šios formos prieveiksmėjimas (*metu, laiku, kartu, kartais, žodžiu*), gerokai dažnesnį latvių kalbos vietininko vartojimui galėjo turėti įtakos tai, kad vietininku dažnai reiškiamas veiksmo laikas, vieta ir kryptis, o lietuvių kalboje kryptis dažniausiai nusakoma prielinksnio *į* konstrukcija su galininku, kartais prielinksnio *link(ui)* konstrukcija su kilmininku, be to, lietuvių kalboje veiksmo laikas dažniausiai reiškiamas galininku, tiesioginiu ar su prielinksniu *per*, gana didelio latvių kalbos naudininko dažnio priežastis gali būti tai, kad jis vartojamas ir su prielinksniais.

Lygindami daiktavardžių skaičių ir giminių vartojimą (žr. 4 ir 5 lent.), matome, kad abiejų laikotarpių lietuvių publicistikoje ir latvių analogiškuose tekstuose dominuoja vienaskaita ir vyriškoji giminė kaip nežymėtieji opozicijų nariai. Kita vertus, nors daugumos daiktavardžių vartojama ir vienaskaita, ir daugiskaita, visgi labiau linkstama daugelį žodžių vartoti vienaskaitos formomis, ypač tuos, kurie reiškia abstrakčias sąvokas (pvz., *darbas, laikas, vieta, mokslas, veikla, kultūra* ir kt.) ir kurių daugiskaita dažniausiai įgauna specifinių reikšmių.

3 lentelė. Daiktavardžių linksnių vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Linksniai	Daiktavardžių linksnio pavartojimų ir visų daiktavardžių pavartojimų santykis procentais					
	Vienaskaita			Daugiskaita		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
K	38,91	40,71	39,8	41,81	41,38	34,9
V	26,62	21,20	20,8	23,29	22,24	26,3
G	16,76	17,51	17,7	18,12	18,45	13,3
V	7,64	7,39	13,3	4,17	4,72	8,3
I	6,04	8,40	2,8	7,74	8,57	3,5
N	3,88	4,74	5,5	4,72	4,61	13,6
Š	0,16	0,05	0,1	0,15	0,03	0,1

4 lentelė. Daiktavardžių skaičių vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Daiktavardžių skaičiai	Daiktavardžių skaičiaus pavartojimų ir visų daiktavardžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Vienaskaita	68,86	63,94	62,6
Daugiskaita	31,10	36,06	37,4

5 lentelė. Daiktavardžių giminių vartojimas lietuvių publicistikoje

Daiktavardžių giminės	Daiktavardžių giminės pavartojimų ir visų daiktavardžių pavartojimų santykis procentais	
	1994–1995 m.	1973–1975 m.
Vyriškoji	59,61	60,62
Moteriškoji	40,35	39,35
Bendroji	0,05	0,03

Nagrinėtuose tekstuose antra pagal dažnį kalbos dalis –

veiksmazodis. Jo atskirų formų santykis abiejų laikotarpių lietuvių publicistikoje labai panašus, gerokai skiriasi lietuvių ir latvių kalbų veiksmazodžio formų vartoseną. Lietuvių ir latvių veiksmazodžių lyginimą reikia vertinti atsargiau, nes iš dalies skiriasi veiksmazodžių apdoravimo metodika: latvių kalbos veiksmazodžių sudurtinis laikas buvo fiksuotas kaip vienas vienetas, o lietuvių kalbos – kaip du vienetai: asmenuojamoji pagalbinio veiksmazodžio forma ir veikiančios ar neveikiančios rūšies dalyvio forma. Matyt, todėl ir buvo gautas mažesnis latvių kalbos dalyvių dažnis, o tai savo ruožtu padidino asmenuojamųjų formų santykį.

6 lentelė. Veiksmazodžių formų vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Veiksmazodžių formos	Veiksmazodžių formų pavartojimų ir visų veiksmazodžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Asmenuojamosios	55,48	53,75	71,6
Dalyviai	24,46	25,30	13,0
Bendratis	15,85	15,98	12,0
Padalyviai	2,34	2,83	3,4
Pusdalyviai	1,84	2,11	
Būdiniai	0,02	0,03	

Lygindami veiksmazodžių nuosakas (žr. 7 lent.) matome, kad visais atvejais tiesioginė nuosaka labai dažna, visos kitos retos. Abiejų kalbų retai vartojamų nuosakų lyginimas sudėtingesnis, nes skiriasi nuosakų klasifikacija: latvių kalba neturi geidžiamosios, o lietuvių kalboje neskiriamos reikiamybės (vajadzības) ir netiesioginė (atstāstījuma) nuosakas.

Per dvidešimtį metų veiksmazodžio laikų vartoseną lietuvių publicistikoje nepasikeitė (žr. 8 lent.). Akivaizdžių skirtumų yra tik tarp kalbų. Sunku pasakyti, kodėl skirtumai tokie dideli, tuo labiau, kad latvių moksliniuose-techniniuose tekstuose esamasis laikas buvo dar dažnesnis ir sudarė net 93,1 proc.[4]. Norint atsakyti į šį klausimą, reikėtų tyrinėti pačius latvių kalbos

tekstus, iš kurių buvo skaičiuoti latvių dažniniai žodynai, bet tai būtų kitas didelis darbas.

7 lentelė. Veiksmažodžių nuosakų vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Veiksmažodžių nuosakos	Veiksmažodžių nuosakų pavartojimų ir visų veiksmažodžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Tiesioginė	92,12	93,79	90,2
Tariamoji	6,30	4,68	4,7
Liepiamoji	1,46	1,38	1,1
Geidžiamoji	0,13	0,15	–
Kitos	–	–	4,0

8 lentelė. Veiksmažodžių laikų vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Veiksmažodžių laikai	Veiksmažodžių laikų pavartojimų ir visų veiksmažodžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Esamasis	46,51	46,65	66,3
Būtamasis kartinis	43,11	43,85	26,9
Būsimasis	8,28	7,89	6,8
Būtamasis dažninis	2,10	1,61	–

9 lentelė. Tiesioginės nuosakos veiksmažodžių asmenų vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Veiksmažodžių asmenys	Asmenų pavartojimų ir tiesioginės nuosakos veiksmažodžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Vns. 1 a.	7,82	4,42	2,9
Vns. 2 a.	1,85	2,97	0,3
Dgs. 1 a.	5,56	5,49	3,8
Dgs. 2 a.	1,32	0,65	0,5
3 a.	83,45	86,47	92,2

Tarp veiksmazodžio asmenų formų labai aiškiai dominuoja trečiasis asmuo, tai tik rodo jo išskirtinę poziciją, todėl, matyt, visai pamatuota kai kurių kalbininkų nuomonė, kad šios formos nereikėtų laikyti asmens forma. Kita vertus, dabartinėje publicistikoje daug dažnesnės ir vns. 1 bei dgs. 2 asmens formos, tai galėtų būti susiję ir su tuo, kad laisvoje spaudoje nevengiama asmeninio požiūrio ar nuomonės, o tai ir išreiškiama būtent šiomis formomis.

Panagrinėkime dar vienos svarbios kalbos dalies – būdvardžio – gramatinių kategorijų dažnį. Lygindami būdvardžių linksnių vartojimą (žr. 10 lent.), matome, kad didesnių skirtumų yra tik tarp kalbų. Būdvardžių linksnių vartojimą, žinoma, lėmė daiktavardžių linksnių vartojimas, todėl ir vartojimo skirtumų priežastys turėtų būti labai artimos.

Kaip matome iš 11 lentelės, būdvardžio skaičių vartojimas nei abiejų periodų lietuvių publicistikoje, nei lyginant su latvių kalba nesiskiria, o būdvardžio giminių vartojimo skirtumai (žr. 12 lent.) didesni tarp kalbų. To priežastis irgi, matyt, ta pati – daiktavardžio giminių vartojimas, tačiau latvių publicistikos daiktavardžių giminių statistikos nėra [4].

10 lentelė. Būdvardžių linksnių vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Būdvardžių linksniai	Būdvardžių linksnio pavartojimų ir visų būdvardžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Vardininkas	36,93	32,27	39,8
Kilmininkas	28,54	30,92	20,8
Galininkas	18,84	19,62	17,7
Inagininkas	8,15	8,99	13,3
Vietininkas	4,14	4,59	2,8
Naudininkas	3,33	3,58	5,5
Sauksmininkas	0,07	0,03	0,1

11 lentelė. Būdvardžių skaičių vartojimas lietuvių ir latvių publicistikoje

Būdvardžių skaičiai	Būdvardžių skaičiaus pavartojimų ir visų būdvardžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Vienaskaita	63,19	62,83	62,6
Daugiskaita	36,81	37,17	37,4

12 lentelė. Būdvardžių giminių vartojimas lietuvių publicistikoje

Būdvardžių giminės	Būdvardžių giminės pavartojimų ir visų būdvardžių pavartojimų santykis procentais		
	1994–1995 m.	1973–1975 m.	Latvių
Vyriškoji	56,67	58,68	50,8
Moteriškoji	43,33	41,32	49,2

Taigi, apibendrinę pateiktus pagrindinių kalbos dalių ir jų gramatinių kategorijų duomenis, galime daryti išvadą, kad publicistikos leksikos pasikeitimas nesukėlė aiškesnių morfologijos pokyčių. Toks morfologijos stabilumas ypač svarbus šiuo metu, kai vis garsiau kalbama apie informacinės visuomenės poreikius, apie automatinio atpažinimo ir automatinio vertimo problemas ir pradedami šios srities darbai.

Literatūra

Grumadienė L., Žilinskienė V. Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: mažėjančio dažnio tvarka. – Vilnius: Mokslo aidai, 1997.

Grumadienė L., Žilinskienė V. Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: publicistika (kompiuterinis variantas, 1996 m.).

Jakubaite T., Guļevska D., Ozola V., Prūse R., Rubīna A., Sika N. Latviešu valodas biežuma vārdnīca, 11 sēj. 1. daļa. Rīga, 1969.

Jakubaite T., Guļevska D., Ozola V., Prūse R., Rubīna A., Sika N. Latviešu valodas biežuma vārdnīca, II sēj. 2. daļa. Rīga, 1969.

Žilinskienė V. Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas: pirmieji tyrimo rezultatai. // Lietuvių kalbotyros klausimai. XXXIX. – Vilnius, 1998. – 219–227 p.

Žilinskienė V. Lietuvių kalbos dažninis žodynas: publicistika. – Vilnius: Mokslas, 1990.

Žilinskienė V. Lietuvių publicistikos leksikos raida statistiniu požiūriu // Leksika – socialinės raidos atspindys: konferencijos pranešimai. Kaunas: Technologija, 1999. – 169–172 p.

The Development of Latvian and Lithuanian Publicist Lexis and morphology. Stylistic Aspect

Summary

The aim of the article is to compare the lexis and the morphology of Latvian and Lithuanian languages. The comparison is based on the Lithuanian Publicist Frequency Vocabularies of two periods (year 1973–1974 and year 1993–1995). The conclusion is made that during 20 years together with the change of economic and political situation the use of the lexis has changed apparently, however these changes have not caused changes in the morphology.

Anita NAČISČIONE**Frazeoloģisko vienību stilistiskais lietojums
reklāmā**

Šis raksts veltīts reklāmai kā savdabīgai lietišķās stilistikas jomai. Kā zināms, reklāmas mērķis ir piesaistīt uzmanību kādai precei, lai to pārdotu (skat. Crystal [1987] 1995: 390). Reklāma ir ne tikai patēriņa kulta simbols un mārketinga sastāvdaļa. Reklāma ir arī īpaša veida diskurss, kurā izmantoti semantiskie, stilistiskie, sociālie un psiholoģiskie elementi, lai sasniegtu ekonomisku efektu.

Ir būtiski reklāmai piešķirt stilistisku dimensiju. Viena no vissvarīgākajām reklāmas stila iezīmēm, kā zināms, ir valodas tēlainais lietojums (skat. Forceville 1990; Cook [1992] 1994). Kā analīze rāda, reklāmas parasti veidotas ar kāda stilistiska paņēmiena palīdzību. Reklāmās plaši izmantoti ne tikai leksiskie kalambūri un metaforas, bet arī citi stilistiskie paņēmieni. Īpaša nozīme ir stilistiskā lietojuma vizuālajai reprezentācijai.

Ilustrācija ne tikai veicina uztveres procesus, bet arī palīdz interpretēt un analizēt stilistisko lietojumu. Tā attīsta pārnesto un tiešo nozīmju duālo uztveri. Vizuālā stilistiskā lietojuma saprašanas process cieši saistās ar teksta izpratni un psiholoģiju. Lasītājs iesaistās procesā, prātā identificē stilistisko lietojumu un interpretē attiecības starp vizuālo un verbālo, tiešo un pārnesto nozīmi.

Daudzas reklāmas balstās uz frazeoloģiju, jo tā ir vispiemērotākais valodas līdzeklis, lai radītu neaizmirstamu tēlu, kas viegli paturams atmiņā. Atmiņā paliekoša tēla radīšana ir ļoti svarīga reklāmas funkcija, kas kalpo korporatīvās identitātes radīšanai (skat. Goodman 1996: 51). FV īpašais stilistiskais lietojums dažāda veida reklāmās atklāj šī diskursa daudzveidību. Kā veiksmīgu firmas reklāmu varētu minēt apdrošināšanas akciju sabiedrības *Balta* reklāmu, kas vārdu spēlē iesaista ne tikai divas FV, bet arī firmas nosaukuma jēgu, kas sola laimīgu mūža posmu, piedāvājot apdrošināšanu:

baltas dienas
nebaltas dienas

Nebalto dienu nebūs, ja **baltajās** par tām domāsi.

Balta, Gada pārskats 1997, 4. vāks

Frazeoloģiskās vienības (FV) ir svarīgas diskursā, jo to pārnestā nozīme, tēlainība un kohezīvās saiknes nodrošina FV īpašo stilistisko lietojumu gan verbālajā, gan vizuālajā diskursā. 1998. gadā Latvijā bija izplatīta firmas *Gallina Blanca* reklāma "**Mīlestība no pirmās karotes**", kas parādījās visos masu saziņas līdzekļos, kā arī radio un televīzijā. Šī reklāma ir frazeoloģiskās vienības **mīlestība no pirmā acu uzmetiena** īpašs stilistisks lietojums, kas iespēžas potenciālā pircēja atmiņā un sasaistās ar firmas nosaukumu.

Reklāma arvien vairāk un vairāk izmanto vizuālo, nevis verbālo izteiksmes veidu. To izskaidro cilvēka psiholoģija – redzes sajūta bieži vien ir stiprāka par pārējām maņām. Cilvēki vieglāk notic tam, ko redz, nekā tam, ko dzird. Jāuzsver reklamētāja ticība attēla milzīgajai varai salīdzinājumā ar vārdu. Tas skaidri izpaužas dažādu preču reklāmās. Piemēram, firma *Vivacolor* reklamē jaunus jumta segumus, izmantojot skaistas mājas jumta attēlu un FV komponentu aizvietošanu, lai izceltu jumta nozīmi:

neskaties vīru no cepures

Māju skata no jumta

Vivacolor, TV1, 2000. g. sept.

Parasti tieši vizuālais konteksts un reklāmas dizains nodrošina vizuālo iedarbību, piesaistot klientu uzmanību; piemēram, firmas *Johnson's* šķidro ziepju reklāma izmanto skaistas sievietes attēlu, kas atskatās pār plecu, mazgājoties ar reklamējamo preci:

pagriezt muguru

Vai zināt, kāpēc sievietes **pagriezušas muguru** parastām ziepēm?

Ieva, 19 (84), 1999. g. 12. maijs, 22. lpp.

Reklāma ir kļuvusi par vizuālās kultūras sastāvdaļu gan vienas kultūras ietvaros, gan starpkultūru līmenī (skat. Goddard 1998). Tomēr reklāma paļaujas uz valodas lietojumu un tās stilistisko efektu, lai cilvēkiem liktu identificēt precī, atcerēties tās nosaukumu un tos pārliecinātu iegādāties šo precī. Gan psiholoģiskajam, gan lingvistiskajam elementam ir svarīga nozīme, jo kopā tie veido reklamējamās preces markas tēlu. Reklamējot civiltiesiskās atbildības apdrošināšanu, *Balta* piedāvā karikatūru, kas balstās uz FV stilistisko pielietojumu:

Vizuālā stāstījuma izpratne balstās uz valodas, tajā skaitā FV formu un nozīmju, zināšanām, kas uzglabātas valodas lietotāja ilgtermiņa atmiņā:

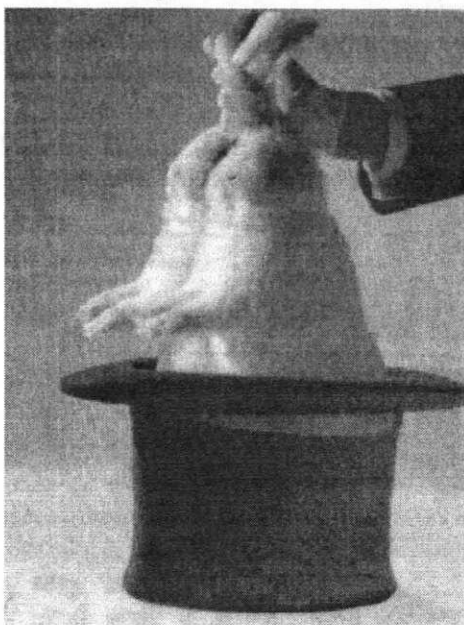
ne mats no galvas nenokrīt

Pacients: Pēc jūsu ieteikto zāļu lietošanas man izkrita
VISI MATI!

Ārsts: Man gan matiņš no galvas nenokritis, jo mani sargā BALTA!

AAS Balta piedāvā, 1998. g. 8. aug.

Ir svarīgi veltīt sevišķu uzmanību frazeoloģisko vienību īpašā stilistiskā lietojuma vizuālajai reprezentācijai reklāmā, tā spējai piešķirt jaunu dimensiju un radīt vizuālo stāstījumu. Kohezīvās saiknes starp vizuālo un verbālo atklāj to mijiedarbību un reprezentācijas jēgu. FV stilistiskā pielietojuma vizuālais veidols atsedz FV tēla radīšanas procesu un tā semantisko struktūru:

nošaut divus zaķus ar vienu šāvienu

Unibankas Lieldienu depozītā –
divi zaki vienā reizē!

Noguldiet Lieldienu depozītu no 1. aprīļa līdz 15. maijam un
noķeriet divus zakus vienā reizē! Jūs saņemsiet
paaugstinātus procentus – līdz pat **8% gadā**, turklāt par brīvu
varēsiet iegūt vairākus Unibankas pakalpojumus!

Diena, 2000. g. 6. apr., 7. lpp.

Vizuālais diskurss ir sakarīga stilistiskā lietojuma vizuālā reprezentācija ar mērķi radīt vizuālo stāstījumu. Frazeoloģiskās nozīmes kohēzija tiek saglabāta, un līdz ar to ir nodrošināta saite starp FV vizuālo un mentālo tēlu, kas stimulē potenciālā klienta iztēli, kurš apstājas, domā un prātā uzbur frazeoloģisko vienību. Vizuālā lasītprasme ir spēja uztvert, izprast un interpretēt valodas vizuālo reprezentāciju. Interesanta ir Opermūzikas svētku reklāma, kas izmanto alūzijas radīto efektu:

ja kalns nenāk pie Muhameda, tad Muhameds iet pie kalna

Opera nāk pie Kalna

Diena, Izklaide, 1999. g. 4. jūl., 1. lpp.

Tradicionāli lasītprasme norādīja uz sasniegumiem lasīšanā, jo spēja saprast un sazināties vizuālā izteiksmes formā netika uzskatīta par svarīgu. Tas nozīmē, ka verbālajam bija prioritāte pār vizuālo un vizuālā komunikācija tika uzskatīta par kaut ko necilu vai prastu (protams, izņemot zīmējumus bērnu grāmatās). Līdzīgā kārtā 20. gadsimta pirmā puse stingri noteica verbālā prioritāti pār ilustrāciju. Arī rakstos vizuālie tēli bieži vien tika uzskatīti par mazāk svarīgiem un nenozīmīgiem. Ilustrācijas bieži vien tika uztvertas kā skaistas bildītes, kam nebūtu vērts pievērsties kā nopietnam izpētes objektam.

20. gadsimta beigās aina mainījās, jo parādījās sarežģīts tehniskais nodrošinājums, lai veidotu vizuālos tekstus un tos globāli izplatītu. Līdz ar jauno tehnoloģiju attīstību 20. gadsimta

beigās vizuālajam reklāmā tika veltīta arvien lielāka vērība. Tas postmodernisma laikmetā radīja izmaiņas vizuālā statusā. Modernie teksti arvien vairāk izmanto vizuālo izteiksmes veidu. Vizuālās un verbālās informācijas mijiedarbība rada jaunas nozīmes un nozīmju nokrāsas. Postmodernisma laikmetā vārdu, attēlu un drukas stila mijiedarbība izveidojusi jaunu teksta veidu, ko sauc par *multimodālo* tekstu (skat. Goodman 1996: 38–72). Tā ir sarežģīta vizuālo un verbālo elementu mijiedarbība jaunas nozīmes radīšanas procesā. Teksta vizuālais aspekts var dramatisēt attēloto, pārspilēt kādas iezīmes vai arī iet roku rokā ar verbālo, vai arī veidot pilnīgi neatkarīgu vēstījumu. Tas nosaka vizuālās dimensijas nozīmīgumu rakstiskajā tekstā. Tādējādi arvien svarīgāku vietu ieņem FV īpašā stilistikā lietojuma vizuālā dimensija. Vizuālā efekts piešķir jaunu skanējumu verbālajam, kāds nepastāv standarta rakstītajā tekstā.

Latvijā reklāmas veidošanā ir samērā neliela pieredze, jo reklāmas izmantošana rietumu izpratnē šeit pastāv tikai 10 gadus. Līdz ar to FV stilistikais lietojums reklāmā latviešu valodā tiek retāk izmantots, bieži vien tas nav tik sarežģīts kā angļu valodā. Latviski ir arī mazāk netieši izteiktu vai pat kodētu reklāmu.

Tas nosaka stilistisko elementu izmantošanas prasmes līmeni reklāmā, kā arī reklāmas lasītāju un vērotāju stilistisko lasītprasmi, it īpaši vizuālo lasītprasmi un tās attīstību. Liela nozīme ir arī tādām kognitīvajām iemaņām kā stilistikā lietojuma uztvere, atpazīšana un stilistikā efekta apzināšanās.

Valodas materiāla analīze ļauj secināt, ka stilistikas studijas nepieciešamas ne tikai topošajiem skolotājiem un pasniedzējiem, tulkotājiem, tulkiem un leksikogrāfiem, bet arī speciālistiem pārējās lietišķās stilistikas jomās, ieskaitot reklāmu, kas nodrošinātu piemērotu valodas līdzekļu izmantošanu.

Literatūra

Cook G. ([1992] 1994) *The Discourse of Advertising*. London and New York: Routledge.

Crystal D. ([1987] 1995) *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Forceville C. (1991) Verbo-pictorial metaphor in advertisements. In: *Parlance, Journal of the Poetics Association*. Lancaster University Linguistics Department 3, Spring 1991. 7-20.

Goddard A. (1998) *The Language of Advertising*. London: Routledge.

Goodman S. (1996) Visual English. In: S. Goodman and D. Graddol (eds.): *Redesigning English: new texts, new identities*. London and New York: Routledge. 38-72.

Stylistic Use of Phraseological Units in Advertising

Summary

The article explores the stylistic use of phraseological units in advertising as an area of applied stylistics. Advertising language is a specific type of discourse which resorts to figurative means and becomes a powerful tool in marketing. In advertising semantic, stylistic, social and psychological criteria are at work to achieve an economic end. A vast number of advertisements are based on phraseological units as the most suitable language vehicle to create a striking and memorable image. The stylistic use of a phraseological unit is frequently backed by the visual representation of its mental image. This stimulates the imagination of the potential customer whose attention is attracted by the advertisement. The paper looks at the stylistic use of phraseological units in various types of advertisements. The analysis reveals the role of stylistic awareness which is essential not only in such areas of applied stylistics as teaching and learning language and literature, translation and lexicography, but also in advertising and marketing.

Andra KALNAČA**Gramatisko formu polisēmija, sinonīmija un homonīmija – izpaušme un attieksmes latviešu valodā**

Vairākās pēdējo gadu publikācijās raksta autore pievērsusies gramatisko formu polisēmijai, sinonīmijai un homonīmijai¹. Aizsākums ir doktora disertācijā "Darbības vārda laika formu funkcionālā sistēma latviešu valodā" (Rīga, 1996) analizētā verba laika formu funkcionālā sistēma, kuras ietvaros fiksējama ļoti plaša gramatiskā polisēmija un sinonīmija, kā arī daudzveidīgas gramatiskās un semantiskās opozīcijas. Tālāk pētījumi turpināti citu verba kategoriju (kārtas, izteiksmes, personas) un arī lietvārda kategoriju sakarā. Tādēļ būtu svarīgi apkopot savus secinājumus par paralēlismiem gramatikā, šajā rakstā mēģinot sniegt tematā pieteikto valodas parādību vispārīgumu.

Valodas līdzekļu variatīvuums ir objektīva un arī universāla parādība, jo saistīts ar apkārtējās pasaules un cilvēka esamības atspoguļojumu valodā. Variatīvuums sastopams jebkurā valodā visos līmeņos². Tā izpaušme ir valodas līdzekļu paralēlums – iespēja paralēli lietot dažādus valodas līdzekļus noteiktas semantikas izteikšanā. Paralēlismi veido noteiktu sistēmu ar vairākām apakšsistēmām jeb mikrosistēmām, kuras tradicionāli

¹ *Kalnača A. Darbības vārda laika formu gramatiskā sinonīmija // Baltu filoloģija VII. – Rīga, 1997, 116–126; Kalnača A. Verba laika un modalitātes mijiedarbība darbības vārda izteiksmju formās // Vārds un tā pētišanas aspekti. Rakstu krājums. 2. – Liepāja, 1998, 47–56; Kalnača A. Synonymy of Modes in Latvian // Germanic and Baltic Linguistic Studies and Translation. – Vilnius, 1998, 74–78; Kalnača A. Verba darāmās un ciešamās kārtas sinonīmija // Linguistica Lettica III. – Rīga, 1998, 155–162; Kalnača A. Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā // Baltu filoloģija IX. – Rīga, 2000, 173–186.*

² *Ярцева В. Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект // Языки мира. Проблемы языковой вариативности. – Москва, 1990, 4–35.*

klasificē kā polisēmiju, sinonīmiju, antonīmiju un homonīmiju³. Valodniecībā vispār vairāk uzmanības bijis pievērsts paralēlismiem leksikā, arī latviešu valodniecībā⁴. Par paralēlismiem valodas gramatiskajā sistēmā rakstīts galvenokārt vārdu krājuma, valodas kultūras jautājumu⁶, stilistikas problēmu⁷ un sintakses sakarā⁸. Jāatzīst, ka termini *gramatiskā polisēmija*, *sinonīmija* un *homonīmija* lingvistiskajā literatūrā lietoti, apzīmējot daudzveidīgu un dažkārt visai atšķirīgu parādību loku, nereti nenorobežojot gramatiku, leksiku un stilistiku, kā arī burtiski attiecinot terminus leksikas izpratnē uz gramatiku. Latviešu valodniecībā gramatiskās polisēmijas, sinonīmijas un homonīmijas izpausme un attieksmes kā patstāvīgs izpētes objekts līdz šim nav bijis, tāpēc raksts veltīts minētajiem jautājumiem⁹.

Valodas gramatiskajā sistēmā paralēlismu cēloņi var būt dažādi – gramatisko formu funkcionālā asimetrija, valodas iekšējās attīstības likumības, arī kontaktvalodu ietekme. Tie visi fiksējami, analizējot gramatisko formu polisēmijas, sinonīmijas un homonīmijas gadījumus latviešu valodā.

Gramatiskās polisēmijas un sinonīmijas sakarā svarīga loma ir gramatisko formu funkcionālajai asimetrijai jeb valodas zīmes asimetriskajam duālismam. Tā ir formas un satura nesakrītība – konteksta iespaidā gramatiskajām formām var atšķirties

³ I. Freimane par atsevišķu paralēlismu mikrosistēmu uzskata arī paronīmiju, skat. *Freimane I.* Valodas kultūra teorētiskā skatījumā. – Rīga, 1993, 83–84 un 104–111.

⁴ *Laua A.* Latviešu leksikoloģija. Rīga, 1981; *Veidemane R.* Latviešu valodas leksiskā sinonīmija. – Rīga, 1970.

⁶ Skat. I. Freimanes, A. Lauas un R. Veidemanes minētās monogrāfijas!

⁷ *Rozenbergs J.* Latviešu valodas praktiskā stilistika. II. – Rīga, 1983.

⁸ *Berg-Olsen S.* A Syntactic Change in Progress: The Decline in the Use of the Non-prepositional Genitive in Latvian, with a Comparative View on Lithuanian. – Oslo, 1999.

⁹ Lietuviešu valodniecībā minamas monogrāfijas *Urbutis V.* Lietuvių kalbos leksikos homonimų susidarymo būdai. – Vilnius, 1956; *Pikčilingis J.* Leksinė ir gramatinė sinonimika. – Kaunas, 1969; *Valiulytė E.* Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai. – Vilnius, 1998 u. c.

formālais un jēdzieniskais saturs, respektīvi, gramatiskās nozīmes, kas ietvertas formā, norāda uz vienu semantiku, bet reālais konteksts – uz citu¹⁰. Piemēram, verba vienkāršās tagadnes formai bez konteksta ir tikai tagadnes nozīme – to gramatiski nosaka verba tagadnes celms. Taču dažādos kontekstos un runas vai rakstu situācijās ir iespējama funkcionāla asimetrija – vienkāršās tagadnes formai atkarībā no teikuma apstākļa var būt arī nākotnes vai pagātnes nozīme. Šādos gadījumos tajā pašā kontekstā, nemainoties saturam, iespējams arī paralēls tādas formas lietojums, kas gramatiski un semantiski *a priori* izsaka attiecīgo nozīmi:

<i>dodos</i>	vienkāršā tagadne
<i>Rīt es dodos uz laukiem</i> (= <i>Rīt es došos uz laukiem</i>)	nākotnes funkcija
<i>Vakar es dodos uz teātri un ceļā sastopu savu draudzeni</i> (<i>Vakar es devos uz teātri un ceļā sastopu savu draudzeni</i>)	pagātnes funkcija

Runātā tekstā nereti, atstāstot kādu notikumu vai runājot par nākotnes iecerēm, vienkāršās tagadnes formai var būt pagātnes vai nākotnes nozīme. Laiku teikumā norāda apstākļi, piemēros apstākļa vārdi *rīt* (nākotne) un *vakar* (pagātne). Bez nozīmes atšķirības sinonīmiski var lietot arī vienkāršās nākotnes vai vienkāršās pagātnes formas (*došos* un *devos, sastapu*), kuras laika ziņā sakrīt ar teikuma apstākļu norādīto laiku. Tādā gadījumā funkcionālās asimetrijas nav.

¹⁰ Šī gramatisko formu īpatnība ir plaši analizēta Sapir E. *Language*. – New York, 1921; Karcevskij S. *Système du verbe russe*. – Prague, 1927, *Sur la structure du substantif russe*. – Prague, 1932; Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. – Москва, 1967, 119–127; Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. – Москва, 1999 и. с.

Gramatiskās formas funkcionāla asimetrija vērojama arī citos gadījumos, piemēram, ja superlatīva funkcijā lieto komparatīva formu (piemēra analīzi skat. tālāk):

labākais

labākais draugs

(=*vislabākais draugs*)

komparatīvs

superlatīva funkcija

Cieši saistīta ar minēto parādību ir konversija. Formas un satura atšķirības iespēja ļauj noteiktā kontekstā vienas vārdšķiras vārdus lietot citas vārdšķiras sintaktiskajās funkcijās, tādā gramatisko formu funkcionāla asimetrija ir arī konversijas pamats. Tā valodā iespējama, piemēram, substantivācija – īpašības vārdu un lokāmo divdabju lietojums lietvārda funkcijā. Taču gramatiskais sinonīms ir cita leksēma, substantivācijas gadījumā lietvārds, nevis kāda tā paša vārda paradigmātiska forma:

kurināmais

kurināmais ir sagādāts

(=*malka ir sagādāta*)

tagadnes pasīvais divdabis

substantīva funkcija

Gramatisko formu funkcionālajai asimetrijai var būt divējāda izpausme:

- 1) viena un tā pati gramatiskā forma var būt izmantota dažādu nozīmju izteikšanā; tas norāda uz polisēmiju valodas gramatiskajā sistēmā;
- 2) viena un tā pati nozīme var būt izteikta ar dažādām gramatiskām formām; tas norāda uz sinonīmiju valodas gramatiskajā sistēmā¹¹.

¹¹ Par gramatiskās formas un nozīmes attieksmēm tuvāk skat. nodaļu *Synonymy, form and meaning* grāmatā *Harris R. Synonymy and Linguistic Analysis*. – Oxford, 1973. 5–20, kā arī *Bybee J. Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. – Amsterdam / Philadelphia, 1985, 12–48 un *Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка*, 53–62.

Gramatisko formu **polisēmija** ir konteksta nosacīta gramatiskās formas nozīmes variēšanās atkarībā no komunikatīvā mērķa un situācijas. Piemēram, īstenības izteiksmes polisēmija latviešu valodā:

- 1) izsaka reālu darbību – *Es lasu, es lasīju, es lasīšu;*
- 2) vēlējuma izteiksmes funkcija – *Vai kāds neaizdos (=neaizdotu) man grāmatu?; Kad tikai vilks neizbiedē (=neizbiedētu) zirgus!*
- 3) atstāstījuma izteiksmes funkcija – *Māte lūdza, lai es aizeju (=aizejot) uz veikalu; Un mājās tev teica, ka mēs esam aizbraukuši (=esot aizbraukuši) uz laukiem?*
- 4) pavēles izteiksmes funkcija – *Atļausit (=atļaujiet) atvadīties!; Atvainosit (=atvainojiet), man vairs nav laika, es steigšos projām!*¹²

Gramatisko formu nozīmēm ir viens semantiskais invariants, kas paradigmātiski ir saistīts ar attiecīgo gramatisko kategoriju kā kategoriālā nozīme¹³, tāpēc to sauc arī par gramatiskās formas primāro nozīmi. Semantiskajam invariantam forma un saturs vienmēr sakrīt neatkarīgi no konteksta vai runas situācijas. Pārējās gramatisko formu nozīmes izriet no galvenās kā konteksta atvasināti varianti un funkcionē sintagmātiski, tāpēc šīs nozīmes ir sekundāras¹⁴. Šīm nozīmēm tad arī vērojama funkcionālā asimetrija. Piemēram, ja īstenības izteiksmes forma izsaka reālu darbību, tas ir izteiksmes kategorijas semantiskais invariants, funkcionālas asimetrijas nav. Ja īstenības izteiksmes forma izsaka ireālu darbību (izteiksmju sinonīmijas piemērā 2., 3., 4. gadījums), tas uzskatāms par konteksta nosacītu izteiksmes kategorijas variantu. Šis variants valodā funkcionē kā gramatisks

¹² Plašāk skat. *Kalnača A.* Izteiksmju sinonīmija latviešu valodā.

¹³ *Jakobson R.* Zur Struktur der russischen Verbums // Selected Writings. 2nd volume. – The Hague. Paris, 1971, 3–15 un *Jakobson R.* Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb // Selected Writings. 2nd volume. 130–147.

¹⁴ *Hjelmslev L.* Prolegomena to a Theory of Language. – Madison, 1961, 74.

sinonīms kādai citai gramatiskai formai, kas pati ir semantiskais invariants.

Gramatisko formu polisēmija ir gramatiskās sinonīmijas cēlonis. Gramatiskā sinonīmija ir konteksta nosacīts dažādu gramatisko formu paralēls lietojums viena un tā paša satura izteikšanā¹⁵. Ja kontekstā gramatiskās formas var savstarpēji aizstāt, nemainoties visa izteikuma saturam, tad šādas formas uzskatāmas par sinonīmiem¹⁶. Gramatiskās formas sekundārā nozīme var funkcionēt paralēli ar citas formas primāro nozīmi, taču tas notiek tikai vienas gramatiskās kategorijas robežās. Semantiskais tuvums ar citas formas primāro nozīmi ir sintagmātisks, to nodrošina konteksts (skat. iepriekšminētos piemērus). Ārpus konteksta gramatiskā sinonīmija nav iespējama. Tādējādi gramatiskā sinonīmija ir gramatisko opozīciju hierarhijas pamats – viena gramatiskā forma tās primārajā funkcijā var būt sinonīmiska citai formai tās sekundārajā funkcijā.

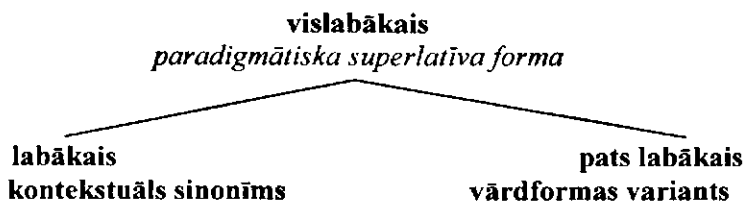
Lai gan gramatiskā polisēmija un sinonīmija parasti nosakāma vienas gramatiskās kategorijas robežas, tomēr ir dažas atkāpes. Izņēmums ir laika un izteiksmes kategorijas savstarpējā mijiedarbība latviešu valodā, jo indikatīva laika formu polisēmija un sinonīmija ir arī izteiksmju sinonīmijas cēlonis. Arī laika un veida kategorijas mijiedarbība ir saistīta ar laika formu polisēmiju un sinonīmiju. Tātad te būtu jārunā par gramatisko funkciju sinkrētismu – funkcionāli atšķirīgu gramatisko kategoriju un formu sakritumu vienā formā, ko noteikusi valodas attīstība. Sinhroniskā valodas aprakstā tā ir divu vai vairāku

¹⁵ Gramatiskās sinonīmijas apzīmēšanai valodniecībā tiek lietoti arī termini *neitralizācija* un *sinkrētisms*, skat. *Hjelmslev L. Prolegomena to a Theory of Language*, 87–88; *Matthews P. H. Morphology*. – Cambridge, 1991, 27–28 un *Trask R. L. The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. – Edinburgh, 2000, 333.

¹⁶ Gramatisko sinonīmu noteikšanā izmantojamas tās pašas metodes, kas leksisko sinonīmu nošķiršanā – substitūcijas metode, distribūcijas metode un denotācijas metode. Par šīm metodēm tuvāk skat. *Bally Ch. Linguistique générale et linguistique française*. 4e éd. – Berne, 1965, *Veidmane R. Latviešu valodas leksiskā sinonīmija* u. c.

gramatisko nozīmju vienlaicīga realizācija kādā gramatiskā formā¹⁷. Vienas un tās pašas verba formas sinkrētiski izsaka laiku, izteiksmi, veidu un arī kārtu. Tādējādi verba formu gramatiskā polisēmija un sinonīmija realizējas vairāku gramatisko kategoriju mijiedarbībā.

Gramatiskie sinonīmi noteikti būtu šķirami no **vārdformu variantiem**¹⁸. Gramatisko sinonīmu definīcijās vai definīciju piemēros nereti kā sinonīmi minēti vārdformu varianti¹⁹. Piemēram, tādi paralēlismi kā *vislabākais* un *pats labākais, ir jāpērk* un *vajag pirkt* būtu uzskatāmi par morfoloģiskiem variantiem, ne sinonīmiem (arī *nāksiet / nāksit; sakiet / sakait; brālim / brālam*)²⁰. Šīm formām nozīme ir vienāda – tās izsaka noteiktu semantiku neatkarīgi no konteksta. Tie ir varianti, jo, ietverdami paradigmātisku nozīmi, nav saistīti ar gramatisko formu polisēmiju. Salīdzinājumam superlatīva formu paralēlisms latviešu valodā²¹:

¹⁷ Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. 57; Мельчук И. А. Курс общей морфологии. Т. 2. – Москва – Вена, 1998, 14.

¹⁸ A. Lauas terminoloģijā *vārda formālie varianti*, skat. Laua A. Latviešu leksikoloģija, 63–66.

¹⁹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966, 407 Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika, 11. u. c.

²⁰ Freimane I. Valodas kultūra teorētiskā skatījumā, 96–98. Arī K. Župerka tos uzskata par vārdformu variantiem, tādējādi šķirot no gramatiskajiem sinonīmiem, skat. Župerka K. Stilistika. – Šiauliai, 1997, 28.

²¹ Latviešu valodā iespējams arī komparatīva paralēlisms, par to plašāk skat. Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. – Rīga, 1951, 477–479; Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. – Rīga, 1959, 460–461; Ozols A. Latviešu tautasdziesmu valoda. – Rīga, 1993, 83.

Mūsdienu latviešu valodā iespējams lietot trīs paralēlas formas *vislabākais*, *labākais* un *pats labākais*, kas, būdamas gramatiski atšķirīgas, var izteikt superlatīva semantiku. Paradigmātiskā forma ir veidota ar piedēkli *vis-* no pārākās pakāpes formas – *lab-s* → *lab-āk-s* → *vis-labāk-ais*. Kā kontekstuāls sinonīms šai formai paralēli funkcionē arī pārākās pakāpes forma, piemēram, *labākais draugs*. To sintagmātiski nodrošina komparatīva polisēmija. Savukārt trešā paralēlā forma, kas veidota analītiski, pārākās pakāpes formai piesaistot vietniekvārdu *pats*, uzskatāma par kategoriālu vārdformas variantu. Tādas formas kā *pats labākais*, *pats skaistākais*, *pats lielākais* utt. savu gramatisko semantiku – īpašību vispārākajā pakāpē – izsaka neatkarīgi no konteksta, t. i., forma ietver paradigmātisku nozīmi, bet tās formālā izteiksme ir atšķirīga. Šajā piemērā sintētiskas formas vietā iespējams lietot analītisku, kas, liekas, veidojusies krievu valodas kā kontaktvalodas ietekmē, formas semantikai abos gadījumos neatšķiroties.

Tātad gramatiskās sinonīmijas cēlonis ir gramatisko formu daudznozīmība jeb polisēmija kādas gramatiskās kategorijas ietvaros²². Savukārt gramatiskās sinonīmijas sekas ir gramatisko formu konkurence noteiktas semantikas izteikšanā. Piemēram, mūsdienu latviešu valodā lietvārda locījumu paradigmā vērojama nominatīva un vokatīva formu konkurence, kur nominatīvs tiek lietots ar vokatīva intonāciju un sintaktisko kontekstu. Tā nominatīva forma vairākās lietvārda celmu grupās daļēji izkonkurējusi vokatīva formu.

Morfoloģijā polisēmija un sinonīmija visbiežāk ir saistīta ar morfoloģiski sintaktiskajām kategorijām. Tās formāli ir izteiktas galvenokārt ar morfoloģiskiem līdzekļiem (priedēkļiem, piedēkļiem un galotnēm), turpretī formu nozīme atklājas sintaktiskajā saistījumā ar citiem vārdiem resp. teikumā. Nomenu formu sistēmā morfoloģiski sintaktiska ir lietvārda locījuma kategorija, verba formu sistēmā predikatīvās kategorijas – laiks, izteiksme, kārtā, daļēji arī persona. Šīm gramatiskajām

²² Шендельс Е. Многозначность и синонимия в грамматике. – Москва, 1970.

=====
kategorijām tad arī var runāt par gramatisko formu polisēmiju un sinonīmiju.

Tas neizslēdz atsevišķus gramatiskās polisēmijas un sinonīmijas gadījumus arī citās nomenu vai verbu gramatiskajās kategorijās, piemēram, jau minētā komparatīva un superlatīva formu sinonīmija latviešu valodā.

Visproblemātiskākais paralēlismu veids gramatikā ir gramatisko formu **homonīmija**. Par homonīmām gramatiskām formām parasti sauc formas, kam bez konteksta nav nosakāma konkrēta gramatiska nozīme, t. i., forma nenorāda uz dažādām atšķirīgām nozīmēm vienas paradigmas robežās²³. Latviešu valodā tādu ir visai daudz – *sit* (vienskaitļa 2. un 3. persona), *saucu* (vienkāršā tagadne un vienkāršā pagātne), *māsu* (vienskaitļa akuzatīvs un instrumentālis, daudzskaitļa ģenitīvs), *koku* (vienskaitļa akuzatīvs un instrumentālis, daudzskaitļa ģenitīvs), līdzskaņu celmu, *u*-celmu un *i*-celmu vienskaitļa nominatīvs un ģenitīvs *akmens*, *ledus*, *zivs* u. tml. Šādas homonīmijas cēlonis, iespējams, ir valodas vēsturiskā attīstība – latviešu valodā galvenokārt morfonoloģiski pārveidojoties un šķietami sakrītot viena vārda dažādām formām²⁴. Šo vārdformu gramatiskā un arī leksiskā nozīme vienmēr nosakāma kontekstā resp. konteksts konkretizē formas semantiku²⁵. Te atšķirībā no leksiskās homonīmijas nav saiknes ne ar gramatisko formu polisēmiju, ne ar sinonīmiju. Tāpēc šķiet, ka minētās homonīmiskās vārdformas būtu jāuzskata par homoformām – nejausi sakritušām vārda formām, bet ne homonīmiem. Homonīmi ir vārdi ar vienādu skanējumu un vienādu rakstījumu,

²³ Шмелев Д. Н. Омонимия // Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – Москва, 1998, 344–345.

²⁴ Akuzatīva / instrumentāļa (vienskaitlī) un datīva / instrumentāļa (dauzskaitlī) homonīmija vērojama visā mūsdienu latviešu valodas nomenu locījumu sistēmā. Par iespējamiem cēloņiem tuvāk skat. Kalnača A. Lietvārda locījuma formu paradigmatika latviešu valodā // Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums. 3. – Liepāja, 1998, 81–86.

²⁵ Lithuanian Grammar. Ed. by V. Ambrazas. – Baltos lankos, 1997, 89; Matthews P. H., op. cit.

bet savstarpēji nesaistītām nozīmēm²⁶. Vārdu formām *sit, māsu, koku* utt. iespējamās gramatiskās nozīmes ir paradigmātiski saistītas, jo ietilpst vienā gramatiskajā kategorijā, tāpēc homonīmija ir apšaubāma.

Par gramatisko formu homonīmiju varētu runāt konversijas gadījumā. Šeit var saskatīt līdzību ar leksiskās polisēmijas un homonīmijas attieksmēm. Leksiskie homonīmi rodas vai nu attālinoties polisēmiska vārda atsevišķām nozīmēm (*vilciens, cietums*), vai nu sakrītot aizgūtam vārdam ar mantotu vārdu (*spāre, kārts*)²⁷. Vairākus konversijas gadījumus – divdabju substantivāciju, adjektivāciju un adverbizāciju – varētu uzskatīt par gramatisko homonīmiju, kas veidojusies, mainoties vārda resp. vārdformas sintaktiskajām funkcijām teikumā un diferencējoties leksiskajai nozīmei (*bijušais, esošais, ēdamais, dzeramais, pakaramais, kurināmais, beidzot, nekavējoties* utt.). Tomēr A. Laua uzskata, ka šādus vārdu pārus par homonīmiem var uzskatīt tikai nosacīti, jo saglabājas zināma nozīmes kopība, bet atšķiras sintaktiskās funkcijas resp. gadījumi neiekļaujas ne polisēmijā, ne homonīmijā²⁸.

Nobeigumā gribētos vēlreiz akcentēt, ka gramatisko formu polisēmija un sinonīmija ir savstarpēji saistītas parādības, kuras valodas gramatiskajā sistēmā eksistē tikai kontekstuāli. Tādēļ nevajadzētu īpaši norobežot morfoloģisko un sintaktisko sinonīmiju, kā veiksmīgāku izmantojot terminu *gramatiskā sinonīmija*.

Polysemy, synonymy and homonymy of grammatical forms – their manifestation and relations in Latvian

Summary

Polysemy, synonymy and homonymy are notions, which are most often ascribed to the theoretical investigation of vocabulary of a

²⁶ Laua A. Latviešu leksikoloģija, 53.

²⁷ Laua A. Latviešu leksikoloģija, 54–59.

²⁸ Laua A. Latviešu leksikoloģija, 60, sal. *Freimane I.* Valodas kultūra teorētiskā skatījumā, 123 un 125–127 un *Nītiņa D.* Dažas piezīmes par morfoloģijas jautājumiem // *Savai valodai*. – Rīga, 1997, 205–209.

language. A more specific manifestation of polysemy, synonymy and homonymy can however be observed in morphology and syntax.

The reason for polysemy, synonymy and homonymy in the grammatical system of language is the functional asymmetry of grammatical forms. Content can differ from formal marking of the grammatical form under the influence of context. The opposition of form and content finds its expression in the polysemy and synonymy of grammatical forms. In morphology polysemy and synonymy are connected with the morphologically syntactic grammatical categories. These categories are formally marked by morphological means (prefixes, suffixes and endings) whereas the meaning of grammatical forms in utterance is revealed in syntactic connection with other words. In Latvian morphologically syntactic in the system of noun is the category of case; in the system of verb are the categories of tense, mood, voice and partly person.

Polysemy of grammatical forms is the modifying of meaning in context. It depends on the communicative aim and situation. There is one semantic invariant among the different meanings of the particular grammatical form. This semantic invariant is connected paradigmatically with the corresponding grammatical category. Other meanings follow from this invariant as secondary variants and function syntagmatically.

Synonymy of grammatical forms is revealed in parallel use of different grammatical forms expressing a similar meaning. Grammatical forms are synonymic if mutual contextual exchange is possible without alternation of content. Grammatical synonymy creates the concurrence of grammatical forms.

Homonymy of grammatical forms is linked neither with polysemy nor synonymy of grammatical forms. Historical development of language could be the reason of homonymy of grammatical forms. It finds an expression in morphological changes and seeming coincidence of grammatical forms of the same word in Latvian. Corresponding grammatical and lexical meanings are always shown by context.

Ingrīda PAUNIŅA**Prepozīcijas *ar* un instrumentāļa attieksmes
substantīva locījuma paradigmā**

Gan instrumentāļa locījuma izpētē, gan arī prepozīcijas *ar* aprakstā būtisks jautājums ir lietvārda locījuma un prievārda attieksmes un lietojums. D. Nītiņa, vispārīgi raksturojot prievārdu kategoriju, atzīmē, ka valodnieku viedokļi par lietvārda locījuma un prievārda attieksmēm ir ļoti dažādi. Viņa raksta: "... problemātiski ir jautājumi par to, vai prievārds funkcionē semantiskā vienībā ar nomena locījumu vai ar verbu, vai tas atzīstams par locījuma formas prefiksu resp. verba postfiks, vai arī prievārds ir jēdzieniski neatkarīga valodas vienība, kas pieskaitāma pie vārdu kategorijas."¹ Šajā jautājumā pasaules praksē ir dažādi viedokļi – tā, piemēram, J. Kurilovičs prievārda un lietvārda formas savienojumu ieteic apskatīt kā vienotu, nedalītu locījuma formu, T. Buligina prievārdu un locījuma fleksiju uzskata par vienu morfēmu ar dalītu apzīmētāju, to valodniece skaidro tā, ka vienam apzīmējamajam – morfēmai – atbilst divas dažādas apzīmētāja daļas. Tādējādi, piemēram, vārdu savienojumā *eiti ī miestā* 'iet uz pilsētu' par vienu morfēmu tiek atzīts *ī ... a*.²

"Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā"³, tāpat arī D. Nītiņas rakstā "Prievārda kategorijas funkcionālais raksturs"⁴ ir norādīts, ka prepozīciju galvenā funkcija ir attieksmju izteikšana un ka prievārdi ir palīgvārdi, kas saista lietvārdu, vietniekvārdu, substantivētu adjektīvu, divdabju vai skaitļa vārdu atkarīgo locījumu formas ar verbu, lietvārdu, vietniekvārdu,

¹ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 10. lpp.

² skat. Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 10.–12. lpp.

³ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 720. lpp.

⁴ Nītiņa D. Prievārda kategorijas funkcionālais raksturs. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1971, 126. lpp.

adjektīvu, divdabi vai apstākļa vārdu un norāda sintaktiskās attieksmes starp tiem.

Latviešu valodā gramatisko nozīmju veidošanai un attieksmju izteikšanai, kā zināms, izmanto galvenokārt ārējo fleksiju jeb galotni, kā tas ir raksturīgs sintētiskām valodām, pie kurām pieder arī latviešu valoda. Tomēr D. Nītiņa grāmatā "Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" norāda: "Attieksmju izteikšana valodā var realizēties ar dažādiem paņēmieniem: afiksi, prievārdi, postpozīcijas, partikulas, vārdu kārta, vārdu semantiskie sakari u. c. Valodās ar attīstītu un bagātu locījumu sistēmu, piemēram, latviešu, lietuviešu, krievu valodā svarīga loma attieksmju izteikšanā ir locījumu formām, respektīvi locījumu fleksijām. Tomēr savstarpējā saistījumā ar locījumiem šai procesā tiek iesaistīti arī prievārdi, kas šādos savienojumos turklāt ir galvenais attieksmes izteicējs."⁵

Secināms, ka prievārdu lietošana ir atkarīga gan no atsevišķa prievārda, gan no noteikta nomena, un prievārda lietojuma pamatā ir noteikta jēdzieniska situācija. Tātad, prievārda *ar* daudznozīmība, tāpat kā jebkura cita vārda nozīmju sistēmas sazarotība, atklājas tikai saistījumā ar citiem vārdiem.

Latviešu valodā katrs prievārds var piesaistīt noteicošam vārdam tikai noteiktas vārdu locījumu formas. Daži prievārdi vienskaitlī var pievienot tikai vienu locījumu, citi – divus, piemēram, ģenitīva un akuzatīva formu pievieno prievārds *uz*, ģenitīva – *aiz, no, pēc, pie*, datīva – *līdz*.⁶

Taču šādā locījumu sistēmā formāli neiekļaujas instrumentāļa locījuma un prepozīcijas *ar* lietojums un attieksmes.

Latviešu valodas locījumu sistēmas aprakstā gandrīz simts gadus, sākot ar J. Endzelīna un K. Mīlenbaha "Latviešu gramatiku" (1907), ir iekļauti septiņi locījumi vienskaitlī un daudzskaitlī, tie ir – nominatīvs, ģenitīvs, datīvs, akuzatīvs, instrumentālis, lokatīvs, vokatīvs. Tomēr instrumentālis, kam vairs nav savas locījuma galotnes, bet ir noteikta nozīme, latviešu

⁵ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 9. lpp.

⁶ skat. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 724. lpp.

=====

valodas gramatiskā apraksta vēstures sākumposmā, pirms minētās J. Endzelīna un K. Mīlenbaha gramatikas, kā arī pēdējos desmit gados ne vienmēr ir atzīts par reālu locījumu.

Instrumentālim kā neatkarīgam, patstāvīgam locījumam raksturīgas visas locījuma kategorijas pazīmes. Kā vienai no locījuma sistēmas vienībām tam piemīt gan gramatiskā forma, gan gramatiskā nozīme. Instrumentāļa traktējums ir kļuvis aktuāls tāpēc, ka šim locījumam nav sava atšķirīga formālā rādītāja un instrumentāļa tagadējā forma vienskaitlī ir sakritusi ar akuzatīvu, daudzskaitlī ar datīvu; tomēr atšķirībā no pārējiem locījumiem, kas ir sintētiskas formas, instrumentālis ir analītiska forma ar prepozīciju *ar*, jo locījumu paradigmā instrumentālis iekļaujas kopā ar šo prepozīciju. Tātad, latviešu valodā instrumentālis ir vienīgais locījums, kura formā paradigmas ietvaros iekļauta prepozīcija *ar*.

Valodnieks Aksels Holvuts (Axel Holvoet) rakstā "Bemerkungen über die Entwicklung des lettischen Kasussystems: der Instrumental" instrumentāli raksturo kā pārejas periodā esošu locījumu. Rakstā ir minēts, ka pašlaik vēl instrumentāļa savienojums ar prievārdu *ar* ir kā pamatforma, kamēr tīrs instrumentālis bieži tiek lietots kā stilistisks variants prepozīcijas nelietošanas gadījumā.⁷

Prepozīcijas *ar* lietojums cieši saistīts ar instrumentāļa locījuma lietojumu latviešu valodā, līdz ar to, aprakstot instrumentāļa izpēti latviešu valodniecībā, nevar neminēt arī prepozīcijas *ar* apskatu dažādos periodos.

Jau A. Bīlenšteins, aprakstot prepozīciju *ar*, kas pārvalda akuzatīvu, norāda, ka tā tiek bieži lietota kopā ar "tīru" instrumentāli (piem, *ar nazi griezt, tēvs ar dēlu strādā, ar prieku strādāt*). Gan J. Endzelīns, gan K. Mīlenbahs, aprakstot instrumentāļa gramatiskās nozīmes, min, ka bieži aprepozicionāla instrumentāļa vietā ieviesusies prepozīcija *ar* ar piederošo locījumu. Tā, piemēram, J. Endzelīns raksta: "Ir

⁷ Holvoet A. Bemerkungen über die Entwicklung des lettischen Kasussystems: der Instrumental. – Colloquium pruthenicum primum. Warszawa: Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1992, 145. lpp.

gadījumi, kur vēl tagad iespējams instrumentālis vien (piem., *kājām iet*), gadījumi, kur *ar* pievienošana iespējama, bet nav nepieciešama, un gadījumi, kur *ar* tagad ir nepieciešams."⁸

Sākotnēji un arī pašlaik ir valodnieki, kuri uzskata, ka prepozīcija *ar* pārvalda akuzatīvu. K. Mīlenbahs par prepozīciju *ar* ir rakstījis: "Ievērojot satiksmes vārda [prepozīcijas – I. P.] *ar* nozīmi un dabu, nav ne mazāko šaubu, ka šim satiksmes vārdam pieder instrumentālis"⁹, tomēr prepozīcija *ar* tiek analizēta kā akuzatīva prepozīcija, un pamatojums ir: "Akuzatīva un instrumentāļa formām vienskaitlī pilnīgi saskatot, nav iespējams droši nosacīt, kuriem satiksmes vārdiem kurā nozīmē piekrist akuzatīvs un instrumentālis"¹⁰. Līdzīgi rīkojas arī "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas" autori; gramatikā par prepozīciju *ar* rakstīts: "Lai gan prievārds īsteni biedrojas ar instrumentāli, tā nozīmju apskats vienkāršības labad tomēr iekļauts akuzatīva prievārdos, jo nav droši nosakāms, vai arī kāds cits prievārds kādā nozīmē nav lietots kopā ar instrumentāli."¹¹ Mūsdienu skolu mācību grāmatās ir rakstīts, ka prepozīcija *ar* pārvalda instrumentāļa locījumu.

J. Endzelīns un K. Mīlenbahs atzīst, ka īsteni prepozīcija *ar* biedrojas ar instrumentāli. Šo latviešu valodas īpatnību skaidro J. Endzelīns. Viņš raksta: "Latviešu valodā, kā zināms, visām prepozīcijām, atskaitot retus izņēmumus, seko daudzskaitļa datīvs. Ka datīvs te ieviesies tikai jaunākos laikos, to mācāmies gan no radniecīgām valodām, gan no mūsu pašu tautasdziesmām, kurās dsk. ģenitīvs pēc prepozīcijām ir vēl parasta lieta. Kad šī datīva valdība sākusies, nevar vairs izzināt. Pirmos iemeslus šai savā dai rekijai varam ar pietiekošu drošību noteikt. Latviešu valodā instrumentālis zaudēja pa priekšu vienskaitlī sevišķu formu, ārēji sakusdams ar akuzatīvu (tautas apziņā arī instrumentālis vsk. vairs nav tik dzīvs kā dsk.). Līdz tam

⁸ *Endzelīns J.* Latviešu valodas gramatika. R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951, 643. lpp.

⁹ *Endzelīns J.* un *Mīlenbahs K.* Latviešu gramatika. R., 1907. 198. lpp.

¹⁰ *Endzelīns J.* un *Mīlenbahs K.* Latviešu gramatika. R., 1907. 198. lpp.

¹¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 738. lpp.

prepozīcijas kopojās citas ar ģenitīvu, citas ar akuzatīvu (piem., uz), citas ar instrumentāli (piem., ar), bet kad locījumi, kuri sekoja divām beidzamajām prepozīciju šķirām vsk. ārēji vairs ne caur ko neizšķīrās, tad ar laiku šīs abas šķiras arī valodas apziņā sākušas vsk. valdīt vienu locījumu, proti instrumentāli. Sekas bija tās, ka arī daudzskaitlī šīs prepozīcijas sāka biedroties visas ar instrumentāli. Šis pārgrozījums mazākais dažās izloksnēs noticis tad, kad instrumentālim daudzskaitlī bija vēl sevišķa galotne: to pierāda konstrukcijas uz *Lejniekis* jeb uz *ties rudzis*. Nav arī vairs no jaunāka laika piemēru, kuros pēc prepozīcijām stāvētu daudzskaitļa akuzatīvs, turpretī senos instrumentāļus sastopam adverbiāli lietotus vēl tagad (piemēram, *retis*, *krustis*). Vēlāki instrumentālis zaudēja arī daudzskaitlī sevišķu formu, pa priekšu sieviešu kārtas vārdos: galotnes vokālim *i* izkristot, instrumentālis te ārēji kļuva gluži līdzīgs datīvam (instr. *māsām(i)s* = dat. *māsāms*.) Analogijas vara būs laikam tad arī vīriešu kārtas vārdiem laupījusi instrumentāli: kad sieviešu kārtas vārdos instrumentālis dsk. bija ārēji sakusis ar datīvu, tad pamazām arī vīriešu kārtas vārdos, kā jādoma, dsk. datīvs sāka piesavināties instrumentāļa funkcijas un caur to kļuva lieka un zuda sevišķa instrumentāļa galotne.¹²

Lai gan bieži ir iespējams instrumentāļa gramatisko nozīmi izteikt bez prepozīcijas *ar*, tomēr mūsdienās, piemēram, pavadoņa instrumentāļa un līdzekļa instrumentāļa nozīmes izteikšanai lieto šo prepozīciju, respektīvi, prepozicionāls savienojums ir iekļauts locīšanas paradigmā. Attieksmi var izteikt gan ar prievārdisku, gan bezprievārdisku konstrukciju. **Mūsdienās ar nepieciešams gadījumos, kad bez prievārda varētu rasties jēdzieniskas vai gramatiskas neskaidrības.** Salīdzinot teikumus *Viņš lidoja jau neaizsniedzamos augstumos, saviem spārnēm apsedzams debesi*¹³ un *Kad es tā piespiežos pie siltā skursteņa un apsedzu galvu ar spārnu, tad nejūtu ne sniega, ne vēja*¹⁴, var konstatēt atšķirību, kāpēc aprepozicionāls līdzekļa

¹² Endzelīns, J. Par latviešu prepozīcijām. – Darbu izlase. I. R.: Zinātne, 1971, 31.–33. lpp.

¹³ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 250. lpp.

¹⁴ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 269. lpp.

instrumentālis ir lietojams tikai daudzskaitlī – proti, teikums veidots jēdzieniski neskaidrs un pārprotams, ja vienskaitlī būtu lietots aprepozicionāls instrumentālis.

Tātad, latviešu valodas nomenu locīšanas paradigmā instrumentālis ir vienīgais locījums, kuram ir iespējami divi realizācijas veidi – aprepozicionāls savienojums un prepozicionāls savienojums. Turklāt prepozicionāla instrumentāļa lietošanā iespējami divi gadījumi – potenciāli iespējams prepozicionāls lietojums līdzās aprepozicionāli lietotam instrumentālim un obligāts prepozicionāls lietojums, lai neradītu jēdzieniskas neskaidrības. Lai arī zināmos apstākļos tiek lietots vai nu bezprievārda vai tikai prievārda savienojums, lielā mērā tomēr šo savienojumu lietojums latviešu valodā ir sinonīmisks, un nav iespējams droši noteikt pamatformu. A. Kalnača rakstā "Lietvārda locījuma formu paradigmātika latviešu valodā" atzīmē: "Tomēr mūsdienu latviešu valodā ir pārkāpta sintētiskas locījumu formas un prepozicionāla savienojuma gramatiskās sinonīmijas robeža, un virknē instrumentāļa nozīmju ir iespējams tikai prepozicionāls formas lietojums. Taču šis fakts būtu jārespektē, jo analītiskā instrumentāļa forma ar prievārdu *ar* palīdz vairīties no homofornām, skaidrāk iezīmējot akuzatīva un instrumentāļa lietojuma sfēru. Tas nebūt nenozīmē to, ka gramatiski un semantiski instrumentālis latviešu valodā ir zudis."¹⁵

Laika gaitā valodnieku domas par instrumentāļa locījuma iespējamo realizāciju ir bijušas ļoti dažādas: J. Endzelīns par instrumentāļa locījuma formām atzina tikai aprepozicionālu instrumentāli, mūsdienās daudzi valodnieki pieļauj locījuma realizācijas iespējamo sinonīmiju, bet A. Holvuts par pamatformu uzskata prepozicionālu savienojumu.

Atšķirībā no J. Endzelīna pieņēmuma, ka par īstām ir uzskatāmas tikai aprepozicionālas instrumentāļa formas, "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā" jau ir skaidra norāde, ka instrumentāli balsta prepozīcija *ar* – "Instrumentāli,

¹⁵ Kalnača A. Lietvārda locījuma formu paradigmātika latviešu valodā. – Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums 3. Liepāja, 1999. 86. lpp.

kas formas ziņā vienskaitlī ir sakritis ar akuzatīvu, daudzskaitlī ar datīvu, mūsdienu valodā bieži balsta prievārds *ar*".¹⁶ Arī J. Endzelīns rakstā "Instrumentalis" norāda: "Atskaitot atliekas no vīriešu kārtas dsk. galotnes *-is* (*vienis prātis*), instr. sevišķas galotnes latviešu valodā vairs nav: viensk. tas kļuvis līdzīgs akuzatīvam, daudzskaitlī – datīvam. Šī locījuma neatkarīga lietošana ir tāpēc, īpaši vienskaitlī, stipri mazinājusies: vieglākas saprašanas dēļ tam tagad pa lielākai daļai piebiedrojas prepozīcijas *ar, pa, par*".¹⁷ Jāsecina, ka instrumentāļa aprepozicionāls lietojums laika gaitā ir mazinājies, bet paplašinājies prievārda *ar* lietojums. Kāpēc prepozīcija *ar* ir vienīgā prepozīcija, kas latviešu valodas locījumu sistēmā ir iekļauta paradigmā? A. Kalnača raksta: "Formu homonīmija acīmredzot ir galvenais cēlonis prepozīcijas *ar* ienākšanai sintētisku locījumu vienskaitļa un daudzskaitļa paradigmā mūsdienu latviešu valodā."¹⁸ Domājams, ka to nosaka arī prepozīcijas *ar* semantika.

D. Nītiņa grāmatā "Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" atzīmē: "Zīmīgi, ka jau pats par sevi prievārds var radīt kādas noteiktas asociācijas, kas valodas lietotāju apziņā ir zināma invariantās nozīmes nojausme. Tā, piemēram, prievārds *ar* asociējas ar saistības attieksmju izteikšanu. Valodā prievārda invariantā jeb abstrahētā nozīme iemiesojas, konkretizējas un gūst izpaudumu noteiktā jēdzieniski situatīvā kontekstā."¹⁹ Autore norāda, ka latviešu valodā prievārdam *ar* ir sadalīts semantiskais kodols, kas sastāv no vairākām galvenajām nozīmēm, kurās laika gaitā ir modificējusies vispārīgā nozīme.

¹⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. 1. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 401. lpp.

¹⁷ Endzelīns J. Instrumentalis. – 13. krājums. Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas. R., 1901, 7. lpp.

¹⁸ Kalnača A. Lietvārda locījuma formu paradigmatika latviešu valodā. – Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums 3. Liepāja, 1999, 82. lpp.

¹⁹ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 18. lpp.

Kā jau iepriekš minēts, prepozīcijas *ar* invariantā nozīme ir saistības attieksmju izteikšana. D. Nītiņa raksta: "Visi prievārda *ar* lietošanas gadījumi apvienojas vairākās saistību attieksmju grupās, kas pamatos konstatējamas jau vecajos latviešu valodas tekstos, lai gan dažādos rakstu valodas attīstības posmos to izplatība nav vienāda."²⁰ Tam pamatā ir jau šī prievārda cilme. Prepozīcijas *ar* cilmi un attīstību ir aprakstījis jau A. Bīlenšteins un vēlāk gan J. Endzelīns, gan K. Mīlenbahs, gan arī A. Holvuts. Viņi visi norāda, ka prepozīcija *ar* cēlusies no partikulas *ar*. Pirms tam instrumentālis ticis lietots bez prepozīcijas *ar*, bet kontaminācijas rezultātā *ar* no pastiprinājuma partikulas pie pavadoņa instrumentāļa, apvienojoties ar nomena, kļuvis par prepozicionālu sintagmu.

J. Endzelīna "Latviešu valodas gramatikā" lasām: "Prepozīciju *ar* pareizi domā cēlušos no partikulas *ar*. Domājams, šis *ar* senāk nozīmējis ne vien (tā arī leišu valodā) 'arī' (kā vēl tagad), bet arī (tāpat kā radniecīgais leišu *ir 'un; arī' 'un'*). Tai gadījumā varēja, piemēram, kontaminējoties vienādas nozīmes savienojumam *tēvs dēlu* (pavadoņa instrumentālis) *gāja* un *tēvs ar dēls gāja*, rasties jauns savienojums *tēvs ar dēlu gāja*, kur *ar* varēja dabūt prepozīcijas nozīmi."²¹ Arī K. Mīlenbahs par šo jautājumu raksta tā: "Tuvā radniecības sakarā pēc nozīmējuma stāvošas konstrukcijas daudzkārt šaujās runātāja prātā abas vienā lāgā, tā ka ne viena, nedz otra konstrukcija neparādās savā parastā veidā, bet izceļas treša jauna konstrukcija, kurai piemīt abu konstrukciju daļas. Tātad no abām konstrukcijām *tēvs gāja*, *ar dēls* un *tēvs gāja dēlu* (sociatīvs) izcēlās treša jauna konstrukcija: *tēvs gāja ar dēlu*."²²

K. Mīlenbahs skaidro arī prepozīcijas *ar* etimoloģiju: "Šī prepozīcija laikam cēlusies no saknes *ar* – salaist, savienot, pielikt. Pēc šīs etimoloģijas būtu kā pirmais vārdiņa *ar*

²⁰ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 60. lpp.

²¹ Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951, 642. lpp.

²² Mīlenbahs K. Par prepozīciju *ar*. – "Austrums" Nr. 1, 77. lpp.

nozīmējums uzlūkojams: 'klāt, kopā, līdz, arī,' p. p. *tēvs gāja, dēls ar jeb arī dēls līdz, klāt.*²³

A. Bīlenšteins "Lettische Grammatik" prepozīciju aprakstā min, ka prepozīcija *ar* pārvalda akuzatīvu un *ar* nozīmes realizējas:

a) izteicienos, kuros parādās pavadonis: *tēvs ar dēlu strādā, ar ienaidniekiem kautis,*

b) iekšējo sajūtu izteikšanā, psihisko izjūtu raksturojumā: *ar prieku strādāt.*

c) izteikumos, kuros parādās līdzeklis: *ar nazi griezt, ar naudu palīdzēt.*²⁴

Kā norādīts gan Mllvg I daļā²⁵, gan arī D. Nītiņas "Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā"²⁶, mūsdienās konstrukcijas ar prievārdu *ar* var norādīt saistījuma, līdzdalības, pavadonības attieksmes.

Salīdzinot prepozīcijas *ar* un instrumentāļa locījuma gramatiskās nozīmes (šīs nozīmes aprakstītas Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā, I daļā), veidojas šādas atbilstmes:

prepozīcijas <i>ar</i> gramatiskā nozīme	instrumentāļa loc. gramatiskā nozīme
apzīmē pavadoni	pavadoņa instrumentālis
apzīmē rīku, ieroci, ar ko veic darbību	līdzekļa instrumentālis
izsaka cēloni	cēloņa instrumentālis
norāda laiku	laika instrumentālis
raksturo norises veidu	veida instrumentālis

²³ *Mīlenbahs K.* Par prepozīciju *ar*. – "Austrums" Nr. 1. 77. lpp.

²⁴ *Bīlenšteins A.* Lettische Grammatik. Mitau: Fr. Lucas Buchhandlung, 1863, 302. lpp.

²⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 738.–739. lpp.

²⁶ *Nītiņa D.* Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 18. lpp.

No tabulas redzams, ka gandrīz katrai prepozīcijas *ar* nozīmei adekvāti atbilst arī kāda instrumentāla locījuma nozīme. Tik precīza atbilde nav konstatējama gandrīz nevienai citai prepozīcijai, tik semantiski tuva locījumam, ko tā pārvalda, nav neviena prepozīcija. Tā, piemēram, salīdzinājumam var ņemt ģenitīva prepozīciju *aiz*. Prievārds *aiz* kopā ar pārvaldošo un tam piesaistīto atkarīgo vārdu apzīmē vietu, *aiz* kā kas atrodas (*kaktā aiz krāsns*), *aiz* kā notiek darbība vai norise (*aiz dūmakām kaist nespodra saule, Aiz melnā lodziņa mājas galā vējš locīja ābeles zarus*), *aiz* kā kas virzās (*ripo aiz kalna*) vai arī izsaka iemeslu (*aiz tiem kokiem, aiz tiem zariem nemaz neredz*).²⁷ Taču analogas nozīmes ģenitīvam kā locījumam nav. Ģenitīva galvenās nozīmes: norāda cilmi, piederību (*liepas lapa*), īpašību (*saldūdens zivs*), vielu (*koka māja*).

Iespējams, tieši tāpēc, ka prepozīcija *ar* semantiski ir tik tuva instrumentālim kā neviena cita prepozīcija, tā iekļāvusies instrumentāla locījumā.

Uz to netieši norāda arī J. Endzelīns, aprakstot prepozīciju rekciju: "Latviešu valodā, kā zināms, visām prepozīcijām, atskaitot retus izņēmumus, seko daudzskaitļa datīvs. Kad šī datīva valdība sākusies, nevar vairs izzināt. Kāpēc priekšroka dota instrumentālim, nav man skaidri noprotams. Varētu būt, ka lietu izšķīrusi instrumentāla labā prepozīcija, kuras dabiskais sakars ar instrumentāli bija valodas apziņā dzīvāki uzglabāties nekā, piemēram, prepozīcijas *uz* (jeb citu akuzatīva prepozīciju) sakars ar akuzatīvu."²⁸ Arī K. Mīlenbahs "Latviešu gramatikā" atzīmē: "Ievērojot satiksmes vārda *ar* nozīmi un dabu, nav ne mazāko šaubu, ka šim satiksmes vārdam pieder instrumentālis."²⁹

Iespējams, tāpēc rodas doma, ka prepozīcija *ar* būtu uzskatāma par visvairāk desemantizējušos latviešu valodā un ka tā tuvojas gandrīz vai tikai formāla vārdu saistītāja funkcijām. Taču D. Nītiņa, plaši izpētījusi prepozīciju lietojumu un nozīmes

²⁷ skat. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 726. lpp.

²⁸ Endzelīns J. Par latviešu prepozīcijām. – Darbu izlase. I. R.: Zinātne, 1971, 32. lpp.

²⁹ Endzelīns J. un Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. R.: 1907, 198. lpp.

latviešu valodā, uzskata, ka latviešu valodā arī ir vērojama prievārdu desamentizēšanās un to tuvošanās gandrīz vai tikai formāla vārdu saistītāja funkcijām [tiek minēts arī prievārds *ar*]. Tomēr ne latviešu, ne lietuviešu, ne krievu valodā prievārdi pilnībā nav zaudējuši leksisko patstāvību un semantisko nozīmīgumu, un neviens no prievārdiem nav kļuvis tikai par locījuma prefiksu, proti, "nav sasniedzis to gramatiskās abstrakcijas vai desamentizēšanās pakāpi, kāda raksturīga dažiem angļu un franču valodas prievārdiem."³⁰ Par to ir norāde arī "Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā": "Lai gan prievārdiem nav savas pilnīgi patstāvīgas leksiskās nozīmes un tos atsevišķi bez piesaistījuma patstāvīgās nozīmes vārdiem nelieto, tomēr prievārdi nav gluži neitrāli divu vārdu savienotāji vien un to uzdevums nav tikai veikt formāli sintaktisku funkciju. Latviešu valodā prievārdi ne vien norāda uz zināmām attiecībām starp patstāvīgas nozīmes vārdiem teikumā, bet ar savu nozīmi atklāj un precizē šo attiecsmju saturu un raksturu."³¹

Par vēsturisku instrumentāļa prepozicionālu vai aprepozicionālu lietojumu latviešu valodā daudz ir rakstījusi D. Nītiņa. Rakstā "Aprepozicionāla izteiksme latviešu valodā" valodniece atzīmē: "Aprepozicionālo konstrukciju lietojuma ziņā mūsdienu latviešu literārā valoda atšķiras gan no veco rakstu valodas, gan arī no latviešu tautasdziesmām. Veco rakstu valodā atšķirībā no tautasdziesmām, izloksnēm vai mūsdienu literārās valodas parasti tikai lieto konstrukcijas ar prievārdu. Piem., *Es esmu savu gultu ar gardinēm izgreznojusi*. (Bīb. 1167), *..min man ar kājām* (Manc. Post. 272). Tomēr mūsdienu literārajā valodā savukārt nav atrodamas daudzas tādas aprepozicionālas konstrukcijas, kas izplatītas latviešu tautasdziesmās, piem., *Vienu roku vērtus cēla, otru slauka asariņas* (pantmēra dēļ)."³² D. Nītiņa "Prievārdu lietojuma pārmaiņas latviešu rakstu un literārās valodas attīstības

³⁰ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zināte, 1978, 12. lpp.

³¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 720. lpp.

³² Nītiņa D. Aprepozicionāla izteiksme latviešu valodā. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1973, Nr. 2, 115.–116. lpp.

gaitā" pamato: "Veco rakstu valodā aprepozicionālās konstrukcijas nav raksturīgas tāpēc, ka salīdzinājumā ar tautasdziesmām vai mūsdienu literāro valodu veco tekstu izteiksme vācu valodas ietekmē ir analītiskāka. Turklāt konstrukciju struktūru neapšaubāmi ietekmējis veco tekstu reliģiskais raksturs, kas noteicis stingru turēšanos pie oriģināla. Sakarā ar vācu valodas analītiskās izteiksmes ietekmi vecajos tekstos nereti pilnībā nerealizējas latviešu valodas locījumu formu semantiski sintaktiskās iespējas."³³

Jau 19. gadsimta otrajā pusē vērojama atsacīšanās no nevajadzīga prievārdlietojuma, kas radies citvalodu, it īpaši analītisko valodu ietekmē. Tāpēc kopš 19. gadsimta otrās puses rakstu valodā aizvien parastāks kļūst aprepozicionālais instrumentālis. Savukārt jāatzīst, ka mūsdienās latviešu valodā saglabājas sintētiskās izteiksmes iespējas, bet vienlaicīgi arvien vairāk tomēr paplašinās prievārda *ar* lietojums. D. Nītiņa norāda: "Sintētiskās un analītiskās izteiksmes variantu saduras nosacījumos viegli var rasties pārspīlējumi."³⁴

Arī dažādās komunikatīvās situācijās prievārdiskais un bezprievārdiskais instrumentāļa izmantojums ir atšķirīgs. Ja lietota aprepozicionālā izteiksme, attieksme parasti ir mazāk akcentēta, nekonkrētāka nekā konstrukcijās ar prievārdu. Piemēram, šādi teikumi: *Putniņš slēpās viņa [koka] lapu biezokņos no asām vanaga acīm, vāverīte – no puikām, kas viņu dzenāja, apmētādami sprunguļiem*³⁵ un *Suņi viņu [kaķīti] dzenāja, kaķi plēsa un puikas mētāja ar sprunguļiem un akmeņiem.*³⁶

Salīdzinot aprepozicionālo un prepozicionālo lietojumu, nevar droši noteikt, kad lietojams prepozicionāls un kad aprepozicionāls savienojums, kaut gan konstatējams, ka

³³ Nītiņa D. Prievārdu lietojuma pārmaiņas latviešu rakstu un literārās valodas attīstības gaitā. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1975, Nr. 12, 95. lpp.

³⁴ Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 219. lpp.

³⁵ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 261. lpp.

³⁶ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 87. lpp.

prepozicionālu instrumentāli var lietot gan daudzskaitlī, gan vienskaitlī, bet aprepozicionāls lietojums parasti ir izteiktāks daudzskaitlī. Tāpat nedaudz iezīmējas arī šāda atšķirība – īpašības instrumentālim bez prievārda parasti ir raksturīgs lietojums kopā ar apzīmētāju. Tātad instrumentālis bez prievārda *ar* sastopams lielāko tiesu tādos gadījumos, kur teikumā instrumentāli paskaidro tuvāk kāds cits vārds, un daudzskaitļa formā, piemēram, *Viņš mīlēja arī tautu, un ganu zēnam pakulu biksītēs, kas to sēņojot pavadīja pa savām ganību norām, ļāva nest savu svārku pērlēm izšūto malu.*³⁷ Savukārt prepozicionāls instrumentālis var tik lietots arī bez apzīmētāja, piemēram, *tam [kādam vīram] bij rudi mati, pleci ar kaudzi un labsirdīga seja*³⁸, *Ceļā viņš satika vecu saimnieku ar kulīti un spriguli pār plecu*³⁹..

D. Nītiņa pētījumā "Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā" raksta: "Tautasdziesmu un mūsdienu literārās valodas salīdzinājums liecina, ka daudzos kontekstos bezprievārdisku savienojumu vietā laika gaitā stājušās prievārdiskas konstrukcijas. Pat gadījumos, kad jēdzieniskas neskaidrības it kā nerodas, dažas aprepozicionālas konstrukcijas, kuras sastopamas ne vien folklorā, bet arī jaunākajos rakstu avotos, pašreizējā literārās valodas attīstības pakāpē jau šķiet neparastas."⁴⁰

Te vēl var piebilst, ka S. Kļaviņa grāmatā "Valodas daba" raksta: "Valodas tips ir vēsturiski mainīga kategorija, kaut arī tā pārmaiņas notiek ļoti lēni. Jebkurā valodu tipā var konstatēt arī citu tipu iezīmes. Piemēram, baltu un slāvu valodās, kas pamatos ir sintētiskas fleksīvās valodas, sastopami arī izolējošo un aglutinatīvo valodu elementi, iekšējā fleksija un analītisma tendences."⁴¹

Interesantu domu ir izteicis A. Holvuts darbā "Bemerkungen über die Entwicklung des lettischen Kasussystems: der

³⁷ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 267. lpp.

³⁸ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 119. lpp.

³⁹ Skalbe K. Pasakas. R.: Liesma, 1979, 246. lpp.

⁴⁰ Nītiņa. D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978, 33. lpp.

⁴¹ Kļaviņa S. Valodas daba. Lielvārde: Lielvārds, 1997, 62. lpp.

Instrumental". Viņš raksta: "Pieņemums, ka gan *zēns gaišiem matiem*, kā arī *zēns ar gaišiem matiem* ir instrumentālis, norāda, ka mēs stāvam vecās indoeiropiešu locījumu sistēmas pozīcijās, kur prepozīcijai nebija noteikta funkcija un svarīgs bija pats locījums. Ja mēs noraidām šo argumentu un pieņemam, ka pēc prepozīcijām daudzskaitlī sastopama neitrāla forma, tad formām *zēns gaišiem matiem* un *zēns ar gaišiem matiem* ir jābūt dažādām interpretācijām."⁴²

Jāsecina, ka instrumentālis kā vienīgais analītiskais locījums mūsdienās ir opozīcijā pārējiem sintētiskajiem locījumiem un mūsdienās sintētiski analītiskā izteiksme instrumentāļa locījuma lietojumā joprojām pastāv un turpina attīstīties.

Literatūra

Bielenstein A. Lettische Grammatik. Mitau: Fr. Lucas Buchhandlung, 1863.

Endzelīns J. Instrumentālis. – Rakstu krājums izdots no Rīgas Latviešu Biedrības Zinību komisijas. 13. krājums. R., 1901, 7–12. lpp.

Endzelīns J. Par latviešu prepozīcijām. – Darbu izlase. I. R.: Zinātne, 1971.

Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. R.: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.

Endzelīns J. un Mīlenbahs K. Latviešu gramatika. R.: 1907.

Holvoet A. Bemerkungen über die Entwicklung des lettischen Kasussystems: der Instrumental. – Colloquium pruthenicum primum. Warszawa: Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 1992, 143.–149. lpp.

Kalnača A. Lietvārda locījuma formu paradigmātika latviešu valodā. – Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums 3, Liepāja, 1999, 86. lpp.

Klaviņa S. Valodas daba. Lielvārde: Lielvārds, 1997.

Mīlenbahs K. Par prepozīciju ar. – "Austrums" Nr. 1. 76.–78. lpp.

⁴² Holvoet A. Bemerkungen über die Entwicklung des lettischen Kasussystems: der Instrumental. – Colloquium pruthenicum primum. Warszawa: Wydawnictwo uniwersytetu Warszawskiego, 1992, 145. lpp.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. R.: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.

Nītiņa D. Aprepozicionāla izteiksme latviešu valodā. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1973, Nr. 2, 115.–119. lpp.

Nītiņa D. Prievārda kategorijas funkcionālais raksturs. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1971, 125.–134. lpp.

Nītiņa D. Prievārdu lietojuma pārmaiņas latviešu rakstu un literārās valodas attīstības gaitā. – Latvijas PSR ZA Vēstis, 1975, Nr. 12, 87.–98. lpp.

Nītiņa D. Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā. R.: Zinātne, 1978.

Relations between Preposition *ar* and Instrumental in the Paradigm of the Case of Substantive

Summary

Both in the instrumental case study and preposition *ar* description there is an essential question about relations between and use of the case of the substantive and the preposition. The use of the preposition *ar* is closely connected with the use of instrumental case in the Latvian language.

In the case paradigm of the Latvian language the instrumental is the only case that has two possible forms of expression – a non-prepositional linking and a prepositional linking as far as the preposition *ar* is also included in the paradigm of the instrumental. Though either a non-prepositional linking or a prepositional linking is used in the known circumstances, yet the use of the linking in the Latvian language is largely synonymic, and it is impossible to determine the main form.

Having compared the grammatical meaning of the preposition *ar* and the meaning of the instrumental, it should be concluded that some of the meanings of the instrumental case corresponds adequately to each meaning of the preposition *ar*. Such high correspondence is not stated for any other preposition. Probably just because the preposition *ar* is so close semantically to the instrumental as no other preposition, it has been incorporated in the instrumental case establishing an analytical form.

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

Daugiaskiemenių vardažodžių kirčiavimo ypatumai šiaurės panevėžiškių tarmėje (audicinis tyrimas)

Įvadinės pastabos

Šiaurės panevėžiškių tarmė iš kitų rytų aukštaičių tarmių išsiskiria ne tik savitomis vokalizmo, ypač žodžio galo, ypatybėmis, bet ir įdomia kirčiavimo sistema (žr. K. Garšvos, G. Kačiuškienės, A. Girdenio, G. Židonytės, Z. Zinkevičiaus darbus). Kirčiuojama čia dažniausiai pagal visuotinį kirčio atitraukimo dėsnį, t. y. kirtį iš trumpos ir tvirtagalės (kartais ir iš tvirtapradės) galūnės atitraukiant į bet kokio ilgumo šaknį, pvz.: *vaik̄bs* 'vaikūs', *gr̄až̄b* 'gražū', *vaik̄e* 'vaikai', *gr̄až̄ę* 'gražiai' ir pan.

Kirčiuodami daugiaskiemenių žodžius (ypač vardažodžius) šiaurės panevėžiškiai elgiasi nevienodai. 2-osios ir 4-osios kirčiavimo paradigmos vardažodžiai paprastai kirtį turi antrajame nuo galo skiemenyje, pvz.: *vaik̄èl'bs* 'vaikeliūs', *pan̄š'bs* 'panašiūs' ir pan.¹ 3-osios kirčiavimo paradigmos vardažodžių dažniausiai būna kirčiuojamas ne antrasis nuo galo, o tolimesnis žodžio skiemuo, pvz.: *vúodæḡb* 'uodegà', *līḡom̄b* 'lygumà'². Į tolimesnį nuo galo skiemenį kirtis dažniausiai atitraukiamas tada, kai žodžio paradigmoje būna kamieno kirtį turinčių linksnių, pvz.: *àvèl'bs* 'avilys', nes *àvèl'b* 'àvilì', *vúodæḡb* 'uodegà', nes *vúodæḡo*. 'úodegà' ir pan. Kitaip tariant, šie ir kiti šio tipo žodžiai gali turėti ne atitrauktinį, o apibendrintą (koloninį) kirtį. Apibendrintą kirtį turi daugelis lietuvių kalbos tarmių, nes viena iš morfologinių sąlygų, skatinančių atitraukti kirtį iš galūnės yra polinkis išlyginti paradigmą ir apibendrinti koloninį žodžių formų kirtį (plg. Zinkevičius, 1979; Atkočaitytė, 2000). Tačiau įdomiausia šiaurės panevėžiškių tarmėje yra tai, kad gana dažnai

¹ Kirtis paprastai neatitraukiamas iš veiksmažodžių būs. I. 3a., pvz.: *pasak'ús* 'pasakys', *atvaž'uos* 'atvažiuos', kai kurių būdo prieveiksmių, pvz.: *pagal'áu* 'pagaliau', *daugel'áu* 'daugėliau' ir pan.

² Dėl galimo kirčiuočių sumišimo žr. Z. Zinkevičius [1979].

net tas pats žodis gali turėti ir apibendrintą, ir atitrauktinį kirtį; pvz.: *gə̀laž'ɨsɨ* / *gə̀laž'ɨ's* 'geležis', *pəsval'ɨs* / *pasval'ɨs* 'Pasvalys', *ə̀jære* / *ajære* 'ajeraī', *lašə̀n'u* / *laš'n'u* 'lašinių' ir pan. Kaip yra pastebėjęs šios tarmės tyrinėtojas K. Garšva [1982] apibendrintą kirtį yra linkę turėti tie žodžiai, kurie trečiajame nuo galo skiemenyje turi dvigarsį, o po jo einantis skienuo yra trumpas, pvz.: *daržinəs* 'daržinės', arba jeigu žodis yra priesagos *-ėlė* vedinys, pvz.: *ù.tə̀la* 'utėlė' *skribə̀la* 'skrybėlė' ir pan. Autoriaus teigimu, neretai net tas pats žmogus gali pavartoti ir apibendrinto, ir atitrauktinio kirčio formą, intuityviai suvokdamas, kad atitrauktinio kirčio forma yra senoviškesnė.³

3-osios kirčiavimo paradigmos vardažodžių tyrimas

Norint išsiaiškinti, kiek yra pagrįstas K. Garšvos teiginys dėl daugiaskiemenių vardažodžių kirčiavimo apibendrintu ir atitrauktinio kirčiu, iš maždaug 50 valandų trukmės magnetofoninių rišlių tekstų įrašų⁴ buvo išrinkti daugiaskiemeniai vardažodžiai, lietuvių bendrinėje kalboje priklausantys 3-ajai kirčiavimo paradigmai.

Sukaupta medžiaga parodė, kad aiškiai išsiskiria dvi daugiaskiemenių vardažodžių grupės:

- 1) vardažodžiai, turintys apibendrintą kirtį;
- 2) vardažodžiai, galintys turėti ir apibendrintą, ir atitrauktinį kirtį.

Vardažodžiai, šiaurės panevėžiškių tarmėje turintys apibendrintą kirtį

Kaip parodė rišlių tekstų analizė, apibendrintą kirtį dažniausiai linkę turėti:

³ Panašią išvadą yra padaręs ir V. Grinaveckis [1973].

⁴ Įrašai daryti įvairiose šiaurės panevėžiškių ploto vietose: Vaškuose, Saločiuose, Klovainiuose, Joniškėlyje, Žeimelyje.

1) sudurtiniai vardažodžiai, pvz.: *pīldgal'bs'* 'plytgalys', *bāt's'ov'bs'* 'batsiuvys', *kraičvež'bs'* 'kraičvežys', *šienpjov'bs'* 'šienpjovys';

2) priešdėlių *pa-*, *pra-*, *ap-*, *at-*, *su-* vediniai, pvz.: *pāreigb* 'pareigà', *prānašē.* 'pranašai', *āpeigu.* 'apeigū', *ātram̄b* 'atramà', *sū.tart'bs'* 'sutartis';

3) priesagų *-ēlē*, *-inīs*, *-ulīs*, *-uolīs* vediniai, pvz.: *keřmāla.* 'kirmėlė', *trāuken'u.* 'traukiniū', *s'p'ōndol'bs'* 'spindulys', *brōndol'bs'* 'branduolys';

4) audinių rūšių pavadinimai, pvz.: *čærkazu.* 'čerkazū', *bāt'ostu.* 'batistū'⁵.

Vardažodžiai, šiaurės panevėžiškių tarmėje galintys turėti ir apibendrintą, ir atitraukinį kirtį

Šioje daugiaskiemenių žodžių grupėje galima išskirti du dažnesnius vardažodžių kirčiavimo posistemius:

1) vardažodžiai, galintys turėti apibendrintą ir atitraukinį kirtį, pvz.: *žl.ú.gen'b / žl'ogēn'b* 'žliugini', *ās'olē. / as'olē.* 'asilai';

2) vardažodžiai, galintys turėti apibendrintą ir dvejoją atitraukinį kirtį, realizuojamą antrajame arba trečiajame nuo galo skiemenyje, pvz.: *kē.ldam̄b / kældam̄b / kældàm̄b* 'keldamà', *rā.unam'b / raúnam'b / raunàm'b* 'raunami'.

Surinkti pavyzdžiai rodo, kad apibendrintą ir atitraukinį kirtį (1-osios grupės vardažodžiai) dažniausiai turi:

1) vyriškosios ir moteriškosios giminės būdvardžiai su priesagomis *-inas*, *-à*, *-imas*, *-à*, pvz.: *krú.vēn'b / krovēn'b* 'kruvinì', *svēt'om̄b / svet'om̄b* 'svetimà', *sklī.don̄b / sklīd'om̄b* 'sklidinà';

⁵ Nei į vieną iš minėtų grupių nepakliūva keletas daugiaskiemenių žodžių, dažniausiai trečiajame nuo galo skiemenyje turinčių ilgąjį balsį arba dvigarsį, pvz.: *līgom̄b* 'lygumà', *sk'autere.* 'skiauterė'.

2) daugiskaitiniai vyriškosios giminės daiktavardžiai, pvz.: *vi.dorę. / vedõrę. 'viduriaĩ, lãšęņ. / lašęņ. 'lašiniaiĩ, pãvalķe. / pavalkę. 'pavalkaiĩ;*

3) daiktavardžių žymėtieji giminės nariai, pvz.: *žõs'õņe. / žõs'õņe. 'žãšiniaiĩ, mãšãle. / mãšãle. 'mašalaiĩ, ãv'õņe. / av'õņe. 'aviniaiĩ⁶.*

Apibendrintą ir dvejoją atitrauktinį kirtį (2-osios grupės pavyzdžiai) dažniausiai linkusios turėti kai kurios veiksmazodžio formos:

1) vyriškosios ir moteriškosios giminės pusdalyviai, pvz.: *pjã.udam'b / pjãi.udam'b / pjãudãm'b 'pjãudami', plã.udam'b / plãi.udam'b / plãudãm'b 'plãudamã', lã.izdam'b / lãi.izdam'b / lãizdãm'b 'leisdamã', bã.izdam'b / bãi.izdam'b / bãizdãm'b 'belsdami';*

2) neveikiamosios rūšies esamojo laiko vyriškosios ir moteriškosios giminės dalyviai, pvz.: *krã.unam'b / krãi.unam'b / krãunãm'b 'krãunami', mē.lž'am'b / mēi.lž'am'b / mēlž'ãm'b 'melžiamã'.*

Pastebėta, kad apibendrintą ir dvejoją atitrauktinį kirtį dažniausiai turi tie daugiaskiemeniai vardažodžiai, kurių trečiajame nuo galo skiemenyje esti diftongas, o apibendrintą ir atitrauktinį kirtį linkę turėti vardažodžiai, kurių trečiajame nuo galo skiemenyje būna monoftongas.

Audicinio tyrimo, atlikto Vilniaus universitete, rezultatų aptarimas

Pastebėjus daugiaskiemenių vardažodžių kirčiavimo įvairavimus tarmės rišliuose tekstuose, su 10 tarmės atstovų studentų, kilusių iš įvairių šiaurės panevėžiškių tarmės ploto

⁶ Apibendrintą ir atitrauktinį kirtį gali turėti nepritampantys nei prie vienos iš trijų minėtų grupių daiktavardžiai: *šakalę. / šakalę. 'šakaliaĩ, pašarę. / pašarę. 'pašaraĩ, avęļę. / avęļę. 'aviliaĩ'.*

vietų, buvo atliktas gana paprastas audicinis tyrimas. Eksperimento dalyviams buvo išdalinti lapai su 140 iš D. Robinsono [1976] atvirkštinio žodyno išrinktų ir tarmiškai užrašytų daugiaskiemenių vardažodžių, gana dažnai tarmėje vartojamų, kurie lietuvių bendrinėje kalboje priklauso 3-ajai kirčiavimo paradigmai. Auditorių buvo paprašyta sukirčiuoti arba pabraukti jiems artimesnę kirčiuojamą formą (ar formas). Šio darbo autorė po vieną kartą perskaitė pateiktus žodžių variantus, kirčiuodama ir apibendrintu, ir atitrauktiniu kirčiu, pvz.: *áv'one.* / *av'one.*, *mé.lž'am̃* / *mæłž'am̃* / *mæłž'àm̃* ir pan.

Suvedus rezultatus (atsakymų gauta 1970), pasirodė, kad 59,3 % žodžių buvo sukirčiuoti trečiajame nuo galo skiemenyje, t. y. apibendrintu kirčiu, pvz.: *ásòle.*, *áv'one.*, *lášęne.* ir pan. 40,7 % pateiktų pavyzdžių turėjo ir apibendrintą, ir atitrauktinį kirtį, t.y. auditoriai buvo sukirčiavę arba pabraukę po dvi žodžių formas. Šios grupės žodžiai pasiskirstė taip: 69,7 % turėjo atitrauktinį kirtį trečiajame nuo galo skiemenyje, (*raúnam̃*, *keik'am̃*, *lauk'am̃* kirčiavimo tipas), 18,6 % vardažodžių buvo sukirčiuoti antrajame nuo galo skiemenyje (*raunàm̃*, *keik'àm̃*, *lauk'àm̃* kirčiavimo tipas), 11,7 % pavyzdžių turėjo apibendrintą (koloninį) kirtį trečiajame nuo galo skiemenyje (*rá.unam̃*, *ké.ik'am̃*, *lá.uk'am̃* kirčiavimo tipas).

Auditoriai komentaruose pažymėjo, jog, jų nuomone, pirmąjį dvigarsio dėmenį linkęs pabrėžti jaunimas, stengdamasis pamėgdžioti bendrinę kalbą, o vyresnioji karta dažniau kirčiuoja priesagą arba pabrėžia antrąjį dvigarsio dėmenį.

Audicinio eksperimento, atlikto Pasvalyje, rezultatų aptarimas

Norint išsiaiškinti, kaip daugiaskiemenių daiktavardžius kirčiuoja skirtingų amžiaus grupių tarmės atstovai, buvo atliktas antrasis audicinis eksperimentas su dviem Pasvalio šnektos

auditorių grupėmis⁷. Grupelės po 10 atstovų kiekvienoje sudarė 15–16 m. ir 60–75 m. pasvališkiečiai.

Audiciniam eksperimentui buvo sudaryti 28 trumpi nepilni sakiniai, užrašyti įprastine rašyba, kuriuos turėjo pabaigti (t.y. garsiai perskaityti) tarmės atstovai, pavartodami mums rūpimą daugiaskiemenių daiktavardžių. Tiriamieji žodžiai buvo užrašyti bendrine kalba ir pateikti sakinio gale, skliausteliuose, pvz.:

Daba mažiau sėj (avižų);
Sudeg malkos, paliek (pelenai);
Nėr šiena, nereik nė (žaginių);
Bitės gyven tarp (avilių) ir t. t.

Atlikus eksperimentą, kurio tiriamąją medžiagą sudarė 560 atsakymų, gauti tokie rezultatai:

Daugiaskiemenių daiktavardžių kirčiavimas: vyresnioji (VK) ir jaunesnioji (JK) karta

1 lentelė

Tarmės atstovai	Dalyvių skaičius	Atsakymų skaičius	Apibendrintas kirtis	%	Atitrauktinis kirtis	%
JK	10	280	210	75	70	25
VK	10	280	128	45,7	152	54,3

Kaip matyti iš pateiktos lentelės, vyresniosios kartos atstovai apibendrintu kirčiu sukirčiavo 45,7 % pateiktų pavyzdžių, 54,3 % daugiaskiemenių daiktavardžių turėjo atitrauktinį kirtį. Didžioji dalis auditorių atitrauktiniu kirčiu kirčiavo žodžius: *pæ̀lànẽ.* (100 %)⁸, *lašẽnẽ.* (90 %), *akẽnẽ.* (90 %), *av'òžu.* (60 %), *av'ònẽ.* (60 %). Apibendrintą kirtį dažniausiai turėjo daiktavardžiai: *pl'.n'ògẽ.* (60 %), *sónarẽ.* (80 %) ir kt.

Jaunoji pasvališkių karta pirmenybę teikė apibendrinto kirčio formoms: net 75 % visų pavyzdžių buvo sukirčiuoti trečiajame nuo galo skiemenyje, tik 25 % daugiaskiemenių daiktavardžių turėjo atitrauktinį kirtį antrajame nuo galo skiemenyje.

⁷ Plačiau apie šį eksperimentą žr. R. Debesytė [1998].

⁸ Skliausteliuose pateikiamas žodžio pavartojimo procentas.

Dažniausiai apibendrintu kirčiu buvo kirčiuojami žodžiai: *pī.n'ògu.* (100 %), *áveļ'u.* (90 %), *áv'ònu.* (80 %), *žágen'u.* (70 %), *vánage.* (70 %). Atitrauktinį kirtį dažniausiai turėjo daiktavardžiai: *pæ̀lànē.* (90 %), *akḕņē.* (80 %), *lašḕņē.* (60 %) ir kt.

Palyginus abiejų grupių tyrimo rezultatus, matyti, kad tarmėje yra gana daug daugiaskiemenių daiktavardžių, kurių kirčiavimas tarp jaunesniosios ir vyresniosios kartos atstovų mažai skiriasi. Iš tokių daiktavardžių minėtini: *sónarē.* (80 % vyresniosios kartos atsovų ir 100 % jaunųjų pasvališkių šį žodį kirčiavo apibendrintu kirčiu), *pæ̀lànē.* (100 % ir 90 % žodžių buvo sukirčiuoti atitrauktiniu kirčiu), *lašḕņē.* (90 % ir 60 % turėjo atitrauktinį kirtį) ir pan.

Apibendrinant audicinio tyrimo rezultatus, galima atsargiai teigti, kad vyresnioji pasvališkių karta yra linkusi išlaikyti senąjį daugiaskiemenių vardažodžių kirčavimo tipą, o jaunesnioji – yra stipriau veikiama bendrinės kalbos, todėl jų kalboje yra daug daugiau daugiaskiemenių daiktavardžių formų, kirčiuojamų pagal kitų paradigmos linksnų analogiją.

Trumpos išvados

1. Audiciniai eksperimentai rodo, kad šiaurės panevėžiškių tarmės daugiaskiemeniai vardažodžiai kamiene gali turėti:

- a) apibendrintą paradigmos kirtį (stiprujį),
- b) atitrauktinį kirtį (silpnąjį).

2. Stiprusis kirtis daugiaskiemenuose vardažodžiuose gali būti realizuojamas antrajame (2-osios ir 4-osios kirčiuotės vardažodžiai) ir trečiajame (3a, 3b kirčiuotės vardažodžiai) nuo galo skiemenyje.

3. Silpnojo kirčio vieta daugiaskiemenuose vardažodžiuose gali priklausyti nuo trečiojo nuo galo skiemens sudaromųjų garsų. Diftonginiuose skiemenyse (bent jau akūtiniuose) silpnasis kirtis gali būti realizuojamas trečiajame nuo galo, monoftonginiuose – antrajame nuo galo skiemenyje.

4. Ir stiprusis, ir silpnasis kirtis yra realizuojamas ir senesniosios, ir jaunesniosios kartos tarmės atstovų. Silpnasis daugiaskiemenių vardažodžių (bent jau daiktavardžiuose) kirtis dažnesnis vyresniosios, stiprusis – jaunesniosios šiaurės panevėžiškių tarmės atstovų kalboje.

Literatūra

Atkočaitytė, 2000 – Atkočaitytė D. Kirčio atitraukimas pietų žemaičių raseiniškių tarmėje // *Baltistica*. – 2000. – T. 34(2).

Debesytė, 1998 – Debesytė R. Šiaurės panevėžiškių kirčiavimo sistema: daugiaskiemieniai daiktavardžiai. – Šiauliai, 1998 (magistro darbas).

Garšva, 1982 – Garšva K. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės // *Baltistica*. – 1982. – T. 18(1).

Girdenis, Židonytė, 1994 – Girdenis A., Židonytė G. Šiaurės panevėžiškių (Rozalimo šnektos) balsių sistema // *Baltistica*. – 1994. – T. 29(2).

Grinaveckis, 1973 – Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija. – Vilnius, 1973.

Качюшкене, 1984 – Качюшкене Г. Фонологическая система северопаневежского диалекта литовского языка: прозодия и вокализм. – Вильнюс, 1984 (канд. дисс.).

Kazlauskas, 1968 – Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. – Vilnius, 1968.

Pabrėža, 1981 – Pabrėža J. Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje // *Kalbotyra*. – 1981. – T. 32(1).

Robinson, 1976 – Robinson D. F. Lithuanian Reverse Dictionary. – Cambridge, 1976.

Zinkevičius, 1979 – Zinkevičius Z. Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos // *Kalbotyra*. – 1979. – T. 30(1).

Daudzzilbīgu nomenu akcentėšanas īpatnības Ziemeļpanevēžas izloksnē (audiālais pētījums)

Kopsavilkums

Rakstā aplūkojama vienas lietuviešu valodas izloksnes – Ziemeļpanevēžas – daudzzilbīgo nomenu akcentēšana.

Pamatojoties uz audiālo eksperimentu rezultātiem var secināt, ka vecākajai Ziemeļpanevēžas izloksnes runātāju paaudzei vairāk

raksturīgs senāks daudzsilbīgo nomenu akcentēšanas tips (atvilktais uzsvars), jaunākajai – jaunāks (vispārinātais uzsvars).

**Besonderheiten der Betonung mehrsilbiger Nomina in der
Mundart von Nord-Panevėžys (auditive Forschung)**

Zusammenfassung

Im vorliegenden Beitrag wird die Betonung mehrsilbiger Nomina in einer der nordostlitauischen Mundarten – der von Nord-Panevėžys – behandelt.

Aufgrund der auditiven Forschungen lässt folgendes schließen: für die ältere Generation, die Mundart von Nord-Panevėžys spricht, ist die mehr archaische vorgezogene Betonung charakteristisch, während die jüngere Generation den neueren Typ, und zwar den der verallgemeinerten Betonung von mehrsilbigen Nomina bevorzugt.

Regina PETKEVIČIENĖ**Lietuvių kalbos dviskiemenių nesandūrinių žodžių
pradiniai fonologiniai atvirieji #V- ir #VC_R- tipo
skiemensys**

1. Šiame straipsnyje nagrinėjami lietuvių kalbos dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų pradiniai atvirieji fonologiniai skiemensys – t. y. #V- ir #VC_R- tipo skiemensys, kurie susideda tik iš vienafonemio ar išplėstinio dvifonemio centro, vadinasi, neturi nei pradinės, nei galinės priebalsinės dalies. Jei po skiemens branduolio atsiduria kokia nors žodžio pradžia, nebūdinga priebalsių grupė, skiemensys tampa uždari, pavyzdžiui: *a-kis*, bet *āk-ti*, *ū-kas*, bet *ūk-ti*, *al-po*, bet *alp-ti*, *én-gė*, bet *éng-ti* ir t.t. Taigi pagrindinis dalykas, lemiantis atvirųjų skiemensų egzistavimą, yra po skiemens centro einančios pavienės priebalsių fonemos ar jų junginiai, savo struktūra atitinkantys žodžio pradžios priebalsių junginių struktūrą (t. y. -STR-, -ST-, -TR-, -SR- tipo junginiai).¹

2. #V- ir #VC_R- tipo skiemensų realizacija yra geresnė negu sudėtingesnės struktūros skiemensų, tačiau dažnumo atžvilgiu nuo jų labai atsilieka: #V- tipo skiemensys rečiau si vienafonemio centro skiemensų grupėje, o #VC_R- tipo skiemensys tėra priešpaskutiniai išplėstinio centro skiemensų grupėje.²

3. Nors balsių fonemų drauge su kintamojo pakilimo monofongais */iel/*, */uol/* lietuvių kalboje 12, pradinių skiemensų, kuriuose yra tik balsinės fonemos, randama 10. Šioje pozicijoje dviskiemeniuose nesandūriniuose žodžiuose nerealizuojama fonema */iel³/*; nėra čia ir ilgosios-įtemptosios aukštosios kompaktinės fonemos */eː/*. #V- tipo skiemensys sudaro vos

¹ Nustatant skiemensų ribas, čia remiamasi Pulgremo (1970, 48–51), Girdenio (1981, 56–57; 1985, 5–11) teiginiais.

² Tai matyti iš 1 ir 2 lentelės. Išsamiau apie sudėtingesnės struktūros skiemenis žr. Petkevičienė, 1988, 201–202; 1990, 49–59; 1996, 21–37; 1998, 48–54; 1999, 162–179. Ten plačiau nurodyta ir literatūra.

³ Prieš šią fonemą visada pridedama fonema /j/: ievà /jjeva/, iėšmas /jješmas/, iena /jiena/.

0,5 visų (t. y. 1991) pradinių skiemenų, o jais prasidedančių žodžių ir formų tėra tik 1584, arba 1,45 % visų (109. 008) dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų.

4.1. Kaip atrodo balsinių fonemų klasių realizacija, skiemenų gausa, dažnumas, #V- tipo skiemenyse, parodyta 3-iojoje lentelėje. Kadangi trukmės ir įtempimo atžvilgiu lietuvių kalboje daugiau ilgųjų įtemptųjų balsinių fonemų, tai jų sudarytų skiemenų gausiau (60 %); nors ir ne visos jos realizuotos; ilgųjų-įtemptųjų fonemų sudaryti skiemenys yra ir dažnesni. Panašiai atrodo ir daugumos kitų vienafonemio centro (#CCV-, #CCCV-tipo) skiemenų balsinių fonemų klasių realizacija. Negausi trumpųjų-neįtemptųjų fonemų klasė geriau realizuojama, bet skiemenų su jomis mažiau ir jie retesni.

4.2. Tembros (arba eilės) atžvilgiu gausesnė žemųjų (užpakalinės eilės) balsių fonemų klasė #V- tipo skiemenis sudaro 100 %, o jų dažnumas – 69,32 %. Priešakinės eilės, arba aukštosios, balsinės fonemos realizuoja tik 4 skiemenis, jų dažnumas – 30,68 %. Pažymėtina, kad sudėtingesnės struktūros vienafonemių skiemenų centruose geriau realizuotos būtent aukštosios, o ne žemosios fonemos. Vis dėlto dažnumo atžvilgiu ir tenai vyrauja žemųjų (užpakalinės eilės) balsių fonemų sudaryti skiemenys.

4.3. Pagal spektro sklaidą (arba liežuvio pakilimą) daugiau skiemenų sudaro difuzinės (arba aukštutinio pakilimo) fonemos (realizacija – 100 %); jie yra ir patys dažniausi – 37,31 %. Kompaktinės fonemos aptinkamos tik 3 skiemenyse (realizacija 75 %), o jų dažnumas – 20,96 %. 100 % realizuotos tarpinės (vidutinio pakilimo) fonemos /e/, /o/ /dažnumu lenkia kompaktines – 25,95 %, o tik vienos kintamojo pakilimo fonemos /uo/ dažnumas 15,78 %.

Palyginti su sudėtingesnės struktūros vienafonemio branduolio skiemenimis, #V- tipo skiemenų įvairios spektro sklaidos fonemų klasės realizuotos geriau, nes nėra pradinės priebalsinės dalies, prie kurios reikėtų derintis. Vis dėlto pastebima ir bendra tendencija – skiemenys, kurių centre yra gausesnės balsinių fonemų klasės, yra dažnesnė. Visų tipų

vienafonemio centro skiemenų sudėtingos artikuliacijos kintamojo pakilimo fonemos yra gana retos.

5. #V- tipo skiemenų atskirų balsinio centro fonemų dažnumas matyti 4-oje lentelėje. Akivaizdu, kad pati dažniausia žemoji (užpakalinės eilės) difuzinė (aukštutinio pakilimo) ilgoji-įtemptoji /u/, aptinkama 17,49 % visų šio tipo skiemenimis prasidedančių žodžių ir fonemų. Pavyzdžiui: *ũ-kė, ũ-kis, ũ-sai, ũ-žė...* Antroji pagal dažnumą – žemoji (užpakalinės eilės), kompaktinė (žemutinio pakilimo), trumpoji-neįtemptoji /a/; pavyzdžiui: *a-klà, a-riù, a-slà, a-šis...* Trečioje vietoje – žemoji kintamojo pakilimo ilgoji-įtemptoji /uo/ – 15,78 %: *ũo-ga, uo-là, ũo-sis, ũo-sto...* Rečiausia – žemoji kompaktinė ilgoji-įtemptoji /a- / – tik 0,82 % #V- tipo skiemenimis prasidedančių dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų: *a-sà, a-sòs...* Ši fonema labai reta ir #CCV- tipo skiemenų branduoliuose.⁴

6.1. Iš 20 galimų dvifonemio, arba išplėstinio, branduolio (#V_R- tipo) skiemenų yra 18, vadinasi, 90 %. Nors ir labai gerai realizuoti, šie skiemenys sudaro tik 0,90 % visų dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų pradinių skiemenų ir aptinkami tik 2129-iuose žodžiuose ir formose (t. y. 1,95 % visų dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų).

6.2. #VC_R- tipo skiemenų balsinės fonemos tik trumposios-neįtemptosios. Kitaip nei kitų išplėstinio centro pradinių atvirųjų skiemenų, tembro (eilės) atžvilgiu šio tipo skiemenų centre gana gerai (90,90 %) realizuotos žemosios, arba užpakalinės eilės, fonemos /a/, /u/, jų dažnumas – 65,38.⁵ Kiek menčiau (88,88 %) realizuotos aukštosios (priešakinės eilės) fonemos /e/, /i/, dažnumas – 34,62 %.

6.3. Pagal spektro sklaidą balsinių fonemų klasės realizuotos taip: kompaktinės (žemutinio pakilimo) /a/, /e/ – 90,90 %, o

⁴ Kitaip yra #CV- ir CCCV- tipo skiemenyse; iš jų rečiauši tie, kurių branduolys atitinkamai aukštoji (priešakinės eilės), kompaktinė (žemutinio pakilimo) ilgoji-įtemptoji /e/ ir žemoji kintamojo pakilimo ilgoji-įtemptoji fonema /uo/.

⁵ Dažnumo atžvilgiu panašūs duomenys ir sudėtingesnės struktūros išplėstinio centro skiemenų.

difuzinės (aukštutinio pakilimo) – 88,88 %. Kompaktinių fonemų sudaryti centrai lenkia difuzines ir dažnumu – 62,62 % visų #VC- tipo skiemenimis prasidedančių žodžių ir formų. Ši tendencija labai ryški ir sudėtingesnės struktūros dvifonemio išplėstinio centro skiemenyse. Difuzinių balsių fonemų sudaryti skiemenų centrai daug retesni – 34,38 %.

6.4. Kaip realizuotos ir kokio dažnumo #VC_R- tipo skiemenų išplėstinuose centruose atskiros balsių fonemos, parodyta 5-ojoje lentelėje. Matyti, kad 100 % realizuota žemoji (užpakalinės eilės) kompaktinė (žemutinio pakilimo) fonema /a/ yra pati dažniausia – ja pradama kone pusė dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų, prasidedančių šiais (#VC_R- tipo) skiemenimis. Toks šios balsinės fonemos dažnumas pastebimas ir kituose išplėstinio centro skiemenyse. Taigi patvirtinamas Cipfo dėsnis dėl paprastos artikuliacijos vienetų dažnumo. Patys rečiausi skiemenys, kurių dvifonemis branduolys pradamas tik 80 % realizuota žemąja difuzine fonema /u/.

6.5. Iš visų #VC_R- tipo skiemenų daugiau tokių, kurių sonantas yra C_r poklasio (t.y. archifonemos /r/, /l/). Pavyzdžiui: #a_l- (aĩ-kis), #ar_l- (arĩklas); #u_l- (uľbės), #ur_l- (urĩbia); #e_l- (eĩkis), #er_l- (erĩkė); #il_l- (ilgas), #ir_l- (irĩti). Jų dažnumas – 52,98 %, realizacija – 44,44 %. Gerokai mažiau skiemenų, kurių branduolyje C_n poklasio archifonemos /m/, /n/ – jie realizuoti 33,33 %, o dažnumas visai menkas – tik 12,21 %. Pavyzdžiui: #am_n- (amsės); #an_n- (angà); #un_n- (uĩžgė) (visai nėra skiemens #um_n- ir #em_n-/en_n- (ėngė); #im_n- (imĩti), #in_n- (inĩdas).

Nors C_v potipio skiemenys ir daug menčiau realizuoti (jų yra tik 4), bet gana dažni – jais pradama 34,81 % visų #VC_R- tipo skiemenimis prasidedančių dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų. Pavyzdžiui: #aj- (aĩbė), #av_l- (aušrà), #ej- (eĩsiu); #uj- (uĩti).

7.1. Kaip realizuotos ir kokio dažnumo yra atskiros balsingųjų (R) klasės fonemos ar archifonemos, matyti iš 6-osios lentelės. Net 5 (iš 6) fonemų ir archifonemų realizuotos 100 %, tačiau jų dažnumas labai skirtingas. Šiais archifonemų dažnumo pavyzdžiais #VC_R- tipo skiemenys gerokai skiriasi nuo

=====
 sudėtingesnės struktūros išplėstinio centro skiemenų. Pavyzdžiui, tarp #CCC VC_R- tipo skiemenimis prasidedančių dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir fonemų daugiau tokių, kurių išplėstinio centro sonantas yra archifonema /v₁/. Tik #CVC_R- tipo skiemenų išplėstinio centro skiemenų sonoringoji archifonema /r₁/ yra dažniausia – kaip ir #VC_R- tipo skiemenų.

8. Kaip atrodo #VC_R- tipo atskirų skiemenų dažnumas parodytas 6-oje lentelėje. Pats dažniausias skienuo #av₁- (*aũ-las, au-sís, aũ-šta, aũ-ti...*) – 14,94 žodžių ir formų; antras iš eilės #ur₁- (*uĩ-bia, uĩ-zgia, uĩ-pia, ùr-vas...*) – 12,96 %; III – #ar₁- (*aĩ-do, ar-klýs, ar-muõ, aĩ-ti...*) – 11,3 %; #aj- (*ái-bè, aĩ-džiai, ái-škus, aĩ-tris, ai-žùs...*) – 11,09 %.

Patys rečiausi skiemenys #un₁-, #en₁- (*uĩ-zgia, én-gia*) – po 0,56 % visų #VC_R- tipo skiemenimis prasidedančių dviskiemenių nesandūrinių žodžių ir formų.

Svarbesnės išvados

1. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesandūrinių žodžių pradiniai fonologiniai atvirieji skiemenys yra gerai realizuoti, tačiau palyginti reti.

2. #V- tipo skiemenų balsinių fonemų klasių geresnis ar menkesnis realizavimas ne visada priklauso nuo artikuliacijos paprastumo ar sudėtingumo; ypač tai pasakytina apie trukmės ir įtempimo, pakilimo (spekro sklaidos) požymius (plg. 4.1, 4.3).

3. Išplėstinio centro #VC_R- tipo skiemenų gera realizacija taip pat neatitinka palyginti menko jų dažnumo.

4. Išplėstinio centro #VC_R- tipo skiemenyse esančių tik trumpųjų-neįtemptųjų balsių fonemų klasių palyginti gerai realizuotos visos klasės; tačiau paprastesnės artikuliacijos žemosios (užpakalinės eilės) ir kompaktinės (žemutinio pakilimo) fonemos yra dažnesnės (plg. 6.2, 6.3).

5. Išplėstinio centro skiemenų balsingosios R klasės archifonemos, išskyrus /m₁/, realizuotos 100 %, o dažnumu visas lenkia sudėtingos artikuliacijos archifonema /r₁/ (plg. 7.1, 7.2).

Literatūra

Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. Vilnius: Mokslas.

Girdenis, 1985 – Girdenis A. Fonologinio skiemens riba: konstruktas ar realybė? – Kalbotyra, 1985. T. 36(1). P. 5–11.

Petkevičienė, 1988 – Petkevičienė R. Dviskiemenių nesanūrinių žodžių pradiniai #CCV- struktūros skiemenys. – Mokslinės-metodinės konferencijos... pranešimų tezės. Šiauliai, 1988. P. 201–202.

Petkevičienė, 1990 – Petkevičienė R. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesanūrinių žodžių fonologiniai #CCCV- tipo skiemenys. – Kalbotyra. 1990. T. 41 (1). P. 49–59.

Petkevičienė, 1993 – Petkevičienė R. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesanūrinių žodžių pradiniai atvirieji fonologiniai #CC VC_R- tipo skiemenys. – Filologija ir metodika. T. 3. P. 23–27.

Petkevičienė, 1998 – Petkevičienė R. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesanūrinių žodžių pradiniai #CCVC_R- tipo skiemenys. – Filologija. T. 1(4). P. 48–54.

Petkevičienė, 1999 – Petkevičienė R. Lietuvių kalbos dviskiemenių nesanūrinių žodžių pradiniai atvirieji fonologiniai #CVC_R- tipo skiemenys. – Linguistica Lettica. 5. 1999. P. 162–179.

Pulgrems, 1970 – Pulgrems R. Syllable, Word, Nexus, Cursus. The Hague; Paris.

**Initial open phonological #V- and #VC_R type syllables
of Lithuanian disyllables unjunctional words***Summary*

The article analyzes Lithuanian initial open phonological syllables of disyllable unjunctional words, which are of the simplest structure #V-type and extended centre #VC_R type, showing the realization and frequency of vowel phoneme classes, individual vowel phonemes, voiced phonemes (R class) and archiphoneme. It mostly depends on complication and simplicity of phonemes and archiphonemes.

Lietuviešu valodas divzīlbigo bezsaduras vārdu vajējās fonoloģiskās #V- un VC_R- tipa sākumzilbes

Kopsavilkums

Rakstā aplūkotas lietuviešu valodas vienkāršākās struktūras – vienas fonēmas (#V- tipa) un paplašinātā centra (#VC_R- tipa) – divzīlbigo bezsaduras vārdu vajējās fonoloģiskās sākumzilbes; parādīta patskaņu fonēmu, balsīgo (R klases) fonēmu un arhifonēmu realizācija un biežums, kas parasti, taču ne vienmēr, ir atkarīgs no tā, cik sarežģīta vai vienkārša ir fonēmu un arhifonēmu artikulācija.

1 lentelē

Vienafonemio centro atvirījū pradinių skiemenų struktūra

Skiemenų tipas	Galimi skiemenys	Kiek yra skiemenų	Realizacija (%)	Skiemenų (%) nuo bendrosios vienafonemio centro atvirījū pradinių skiemenų sumos (567)	Dažnumas (%) nuo vienafonemio centro atviraisiais pradinių skiemenimis prasidedančių žodžių (45.613)
#V-	11	10	99,91	1,76	3,47
#CV-	298	209	70,13	36,86	58,27
#CCV-	608	311	51,15	54,85	35,89
#CCCv-	100	37	37	6,53	2,36

2 lentelē

Dvifonemio (išplėstinio) centro skiemenų struktūra, realizacija, dažnumas

Skiemenų modeliai	Galimi skiemenys	Yra skiemenų	Realizacija (%)	% nuo bendrosios šio centro skiemenų sumos (606)	Dažnumas (%) nuo bendrosios žodžių ir formų sumos (40.088)
#VC _R -	20	18	90	2,97	5,3
#CVC _R -	485	277	57,11	45,71	61,81
#CCVC _R -	910	281	30,88	46,37	30,43
#CCCVC _R -	162	30	18,52	4,95	2,45

#V- tipo skiemenų balsinių fonemų klasių realizacija
ir dažnumas

	Balsinių fonemų klasės	Skiemenų skaičius	Skiemenų realizacija (%)	Dažnumas (%)	Pastabos
Pagal įtempimą (trukmę)	Įtemptosios (ilgosios)	5	85,71	66,16	Nerealizuota fonema /e· /; negali būti realizuota fonema /ie/
	Neįtemptosios (trumposios)	4	100	33,84	
Pagal tembrą (eilę)	Aukštosios (priešakinės eilės)	4	80	30,68	Nerealizuotos fonemos /e· /, /ie/
	Žemosios (užpakalinės eilės)	6	100	59,32	
Pagal spekto sklaidą (liežuvio pakilimą)	Difuzinės (aukšutinio pakilimo)	4	100	37,31	
	Kompaktinės (žemutinio pakilimo)	3	75	20,96	Nerealizuota fonema /e· /
	Tarpinės (vidutinio pakilimo)	2	100	25,95	
	Kintamojo pakilimo	1	100	15,78	Negali būti šioje pozicijoje fonema /ie/

4 lentelė

#V- tipo skiemenų vokalinio centro fonemų dažnumas

Balsinės fonemos	Dažnumas (procentais)
[temptoji žemoji difuzinė /u/]	17,49
Neįtemptoji žemoji kompaktinė /a/	16,35
[temptoji žemoji kintamojo pakilimo /uo/]	15,78
[temptoji aukštoji tarpinė /e/]	13,32
[temptoji žemoji tarpinė /o/]	12,62
Neįtemptoji aukštoji /i/	7,74
Neįtemptoji žemoji difuzinė /u/	6,25
[temptoji aukštoji difuzinė /i/]	6,12
Neįtemptoji aukštoji kompaktinė /e/	3,79
[temptoji žemoji kompaktinė /a/]	0,82

5 lentelė

#VC_R apie skiemenų dvifonemio centro balsinės fonemas

Balsinės fonemos	Realizacija (%)	Dažnumas (%)
#/a/C _R -	100	49,41
#V/u/C _R -	80	15,97
#V/e/C _R -	80	16,20
#V/i/C _R -	100	18,41

6 lentelė

#VC_R- tipo skiemenų išplėstinio centro sonantai
(archifonema)

	Realizacija (%)	Dažnumas (%)
#V/r ₁ /	4 skiemenys (100)	37,90
#V/l ₁ /	4 skiemenys (100)	15,08
#V/m ₁ /	2 skiemenys (50)	4,60
#V/n ₁ /	4 skiemenys (100)	7,61
#V/v ₁ /	1 skiemuo (100)	14,94
#V/j/	3 skiemenys (100)	19,87

7 lentelė

Atskirų #VC_R- tipo skiemenų dažnumas (%)

/al ₁ /	/ul ₁ /	/el ₁ /	/il ₁ /	/ar ₁ /	/ur ₁ /	/er ₁ /	/ir ₁ /	/am ₁ /	/um ₁ /	/em ₁ /
5,87	1,03	1,22	6,95	11,3	12,96	7,05	6,76	1,08	-	-

/im ₁ /	/an ₁ /	/un ₁ /	/en ₁ /	/in ₁ /	/aj/	/uj/	/ej/	/av ₁ /
3,52	0,56	0,56	1,17	11,09	1,41	7,37	7,37	14,94

Asnate BAŅĪERE

Anaptikse uz morfēmu robežas
verba nenoteiksmes formā

Pētot latviešu valodas zemgalisko izlokšņu anaptiksi, jāaskaras ar vairākiem diskutabliem jautājumiem. Viens no tādiem ir jautājums par anaptikses cilmi un saistību ar līdzīgām parādībām citās valodās. Respektīvi, vai, piemēram, zemgalisko izlokšņu formām *dar^ags* 'dārgs', *var^ana* 'vārna', *bar^ada* 'bārda', *zel^ats* 'zelts' ir ģenētiska vai tikai tipoloģiska saistība ar krievu valodai raksturīgo pilnskaņu (*polnoglasije*), kas realizējas vārdos *дорогой, ворона, борода, золото* u. c., cik lielā mērā seno zemgaļu valodai (un līdz ar to arī latviešu valodas zemgaliskajām izlokšnēm) raksturīgais vokāliska elementa iespraudums aiz tautosillabiska savienojuma ar *-r* un *-l* izrunas atvieglināšanas labad atzīstams par fonētisku universāliju. Kā zināms, izrunu atvieglinoša dažādas kvantitātes un kvalitātes vokāļa iespraudums raksturīgs arī citām valodām (vācu, angļu, lietuviešu, nīderlandiešu), tostarp arī neindoeiropiešu valodām (somu val.). Tomēr, atgriežoties pie latviešu valodas zemgalisko izlokšņu anaptikses un aplūkojot to no morfoloģijas viedokļa, jāatzīst, ka eksistē vismaz viens anaptikses izpausmes veids, kam ir minimāla saikne ar šīm parādībām citās valodās. Tā ir anaptikse darbības vārda nenoteiksmes formā pirms nenoteiksmes galotnes *-t* (vai *-ties*). Iespraustais patskanis šai gadījumā atrodas uz morfēmu robežas – starp saknes morfēmu un galotnes morfēmu. Te, piemēram, minama forma *ar^at* < *art*, kas pierakstīta Līvberzē (Birzniece 1959: 322) un Bēnē (Tambergs 1936: 141), *ķer^at* < *ķert*, kas fiksēta Cieceres (LVDA: Ciecere 56) un Lestenes izlokšnē (LVDA: Lestene 60), un *mi^rt* < *mirt* no Džūkstes (LVDA: Džūkste 62) un Penkules izlokšnes (LVDA: Penkule 62), kā arī citas.

Analizējot anaptiksi verba nenoteiksmē, jāpiemin, ka ir, protams, arī citas pozīcijas, kādās šajā verba formā iespējama anaptikse, piemēram, saknes morfēmas vidū – *pir^akt* < *pirkt* Bukaišos, Platonē, Zaļeniekos, Glūdā un Svētē (Bičole 1932: 12), *pir'kt* < *pirkt* Gramzdā (Ābele 1929: 107), *dzir^adēt* < *dzirdēt*

Bēnē (Tambergs 1936: 153), *mēr^rkt* < *mērkt* Blīdienē (Danēvičs 1936: 96), tomēr anaptiksei šādā pozīcijā ir cita specifika, kas nav saistāma ar anaptiksi uz morfēmu robežas.

Ja par anaptiksi uzskata **jebkuru** lieka patskaņa iespraudumu (latviešu valodniecībā ir arī šāda izpratne), tad jāatgādina, ka anaptikse uz morfēmu robežas (arī starp saknes un galotnes morfēmu galvenokārt vienzilbes vārdos) valodnieciskajā literatūrā fiksēta vēl dažos gadījumos. Tā, piemēram, Kārlis Mīlenbahs "Baltijas Vēstnesī" 1902. gadā publicē informāciju par *vidējo* izlokšni, pie kuras pieder arī valoda no Priekules līdz Krūtei. Kā vienu no svarīgākajām šīs apkaimes iedzīvotāju valodas īpatnībām autors min "*r, l, n* līdzskaņu izrunu līdzskaņu priekšā" (Mīlenbahs 1902: 1). K. Mīlenbahs pierakstījis vairākus piemērus ar divu veidu patskaņu iespraudumiem: gan ar vairumam vidusdialekta izlokšņu raksturīgo patskaņa iespraudumu galotnes priekšā *o*-celma nomenos (*resns, stiprs, gudrs, nikns = resnas, stipras, gudras, niknas* Kalētos, Gramzdā), gan ar lieka patskaņa iespraudumu pēc tautosillabiska savienojuma ar *r*. Zemgalisko izlokšņu pētniece Zelma Birzniece raksta, ka Līvberzē lieks patskanis ieradies arī aiz tādas skaņu kopas, kur tieši aiz *r* skaņas zudis sens patskanis – *zar^us, gar^us* (Birzniece 1959: 322). Brigītas Bušmanes monogrāfijā par Nīcas izlokšni lasāms, ka 20. gadsimta 60. gadu vākumos Nīcā reģistrēta nenoteiktas kvalitātes anaptikse aiz *-r* – *dar's* (Bušmane 1989: 51).

Piemēri, kuros anaptikses patskanis atrodas pirms nenoteiktas galotnes *-t* (nedaudzos gadījumos pirms atgriezeniskās galotnes *-ties*), galvenokārt ir vienzilbīgi *io-* un *sto-*celma vārdi, kuros zilbes centrā ir tautosillabisks savienojums ar *-r* vai (daudz retāk) ar *-l*. Valodnieciskajā literatūrā un Latviešu valodas dialektu atlanta materiālos fiksēti 17 šādi vārdi, kuros zemgaliskajās izlokšnēs pierakstīta anaptikse. No tiem 13 ar tautosillabisko savienojumu ar *-r* (*art, bārt, bērt, birt, burt, durt, dzert, kārt, kurt, ķert, mirt, spert, vērt*) un 4 ar tautosillabisko savienojumu ar *-l* (*kult, gulties, smelt, celt*). Visvairāk piemēru pierakstīts ar leksēmām *urbt, durt, mirt, pirkt, vērpt, dzert*. Kā

redzams, lielākajā daļā pierakstīto gadījumu tautosillabiskā savienojuma patskanis ir īss.

Anaptikses patskaņa kvalitāti šajā pozīcijā (tāpat kā arī citās pozīcijās), šķiet, neietekmē tautosillabiskā savienojuma patskaņa kvalitāte. Jāsaka, ka arī anaptikses leksēmu pierakstītājiem nav bijis īstas skaidrības par iespraustā patskaņa kvalitātes saistību ar iepriekšējās zilbes patskaņa kvalitāti, tomēr reizēm ir centieni anaptikses patskaņa kvalitāti skaidrot, kā arī meklēt saistību starp to un tautosillabiskā patskaņa kvalitāti. Latviešu valodas dialektu atlanta materiālos un valodnieciskajā literatūrā lasāmas triju tipu atbildes uz jautājumu par šo saistību:

- 1) norādes, ka anaptikses patskaņa kvalitāte var būt atkarīga no iepriekšējās zilbes tautosillabiskā savienojuma patskaņa kvalitātes,
- 2) Juris Plāķis (Plāķis 1940: 68) raksta, ka anaptikses vokāļa kvalitāte dažās izloksnēs var būt atkarīga no nākamās zilbes patskaņa kvalitātes,
- 3) atrodami arī apgalvojumi vai piebildes, ka šādas saistības nav, kaut arī vokāļa nianse nav visos vārdos vienāda (Dambe 1959: 423).

Tā, piemēram, darbības vārds *durt* dažādās izloksnēs pierakstīts ar dažādas kvalitātes un dažādas kvantitātes anaptikses patskani – *dur^at* Bēnē (Tambergs 1936: 141), *dur^ot* Blīdienē (LVDA: Blīdiene 64), *durⁱt* un *dur^ut* Džūkstē (LVDA: Džūkste 64). Tātad te varētu būt runa vienīgi par lokālām atšķirībām. Zīmīgi, ka tautosillabiskais savienojums, neskatoties uz pārisā patskaņa iespraudumu, reizēm ir saglabājis zilbes intonāciju – *dur^ot* Jaunpilī (LVDA: Jaunpils 64), *dur^ut* Remtē (LVDA: Remte 64), tomēr tai pašā laikā vairāki citi piemēri liecina, ka zilbes intonācija tajos, acīmredzot, nav bijusi dzirdama – *dur^at* Līvberzē (Birzniece 1959: 322) un Lestenē (Krīgere 1935: 19). Ņemot vērā pētījumu sporādiskumu un iegūto rezultātu variatīvumu, jautājums par to autentiskumu ir samērā strīdīgs, turklāt vokāļa niansi bez īpašiem mēraparātiem, kā zināms, uztvert nav viegli. Šis jautājums, tāpat kā tas, vai tautosillabiskajā savienojumā dzirdama intonācija, šķiet, drīzāk ir rakstības resp. pierakstītāju ziņā. To, ka uz pierakstu

autentiskumu ne vienmēr var droši paļauties, apliecina ne vien piemēri ar dažādas kvalitātes, bet arī ar dažādas kvantitātes anaptikses patskani no vienas un tās pašas izlokšnes, piemēram, Vilces izlokšnē verbs *dzert* pierakstīts gan kā *dzer't*, gan *dzer't* (LVDA: Vilce 60). Runājot par kvantitatīvām atšķirībām anaptikses patskaņa pierakstos, jāņem vērā, ka, tāpat kā daudzas izlokšņu parādības, arī anaptikse literārās valodas ietekmē dažviet ir zudusi vai arī šobrīd pamazām izzūd. Jau pirmajos avotos, kuros fiksēta šī īpatnība, anaptikse parādās kā fakultatīva fonētiska parādība, bieži pierakstīti divi vai vairāki leksēmu varianti – viens bez anaptikses (šāds variants parasti dots pirmais, vai arī ar norādi, ka lietots biežāk), otrs – ar anaptikses patskani vai apostrofu aiz tautosillabiska savienojuma ar *-r* vai *-l*, tādējādi akcentējot šīs parādības samazināšanās tendenci. Gan "Filologu biedrības rakstos" publicētajos izlokšņu aprakstos, gan Latviešu valodas dialektu atlanta materiālos lasāma informācija par kādreiz eksistējušu, bet tagad vairs nesastopamu (vai reti, tikai vecāko pagasta iedzīvotāju runā dzirdamu) anaptiksi. Tomēr, šķiet, atkarībā no anaptikses patskaņa kvantitātes pakāpes tomēr iespējams izdalīt divus šo patskaņu tipus, un tautosillabiskā savienojuma intonācijas esamība vai neesamība te var palīdzēt tos noteikt – jo vairāk reducēts anaptikses patskanis, jo labāk dzirdama zilbes intonācija iepriekšējā zilbē. Un – jo iespraustais patskanis mazāk reducēts, jo lielāka iespēja, ka intonācija dzirdama nebūs. Tautosillabiskā savienojuma intonācijas liktenis un patskaņa redukcijas pakāpe nosaka arī to, vai anaptikses patskanis jāņem vērā sinhroniskajā aspektā, dalot vārdu morfēmās.

Latviešu valodas biežuma inversā vārdnīca (LVIBV, 1976) dod iespēju salīdzināt manis apskatāmo materiālu ar pārējo latviešu vienzilbes verbu sistēmu, kur zilbes centrā ir tautosillabisks savienojums ar *-r* un *-l*. Šajā vārdnīcā, neskaitot verbus ar priedēkļiem, minēti 22 verbi, kas beidzas ar *-rt* (sal. ar 13 piemēriem ar anaptiksi – 59 %) un 20 verbu ar *-lt* (sal. ar 4 piemēriem ar anaptiksi – 20 %). Nav šaubu, ka turpinot apzināt un analizēt dialektu materiālu, šiem skaitļiem būtu jāmainās. Tomēr jau minētā zemgaliskajās izlokšnēs novērotā tendence

anaptikses patskani iespraust galvenokārt aiz tautosillabiska savienojuma ar *-r* (un daudz retāk aiz *-l*) apstiprinājusies arī šajā aspektā.

Literatūra

- Ābele, A. 1929. *Gramzda draudzes izloksne*. – FBR, IX.
- Bičole, L. 1932. *Mežamuižas izloksne*. – FBR, XII.
- Birzniece, Z. 1959. *Džūkstes un dažu apkārtējo izlokšņu fonētika*. // Rakstu krājums: Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerai. – Rīga.
- Bušmane, B. 1989. *Nīcas izloksne*. – Rīga.
- Dambe, V. 1959. *Blīdienes vietvārdi kā pagātnes liecinieki*. // Rakstu krājums: Veltījums akad. prof. Dr. J. Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerai. – Rīga.
- Danēvičs, M. 1936. *Blīdienes pagasta izloksnes apraksts*. – FBR, XVI.
- Kriģere, V. 1935. *Lestenes izloksnes apraksts*. – FBR, XV.
- Mīlenbahs, K. 1902. *Vidējā izloksne*. // Baltijas Vēstnesis, 188. nr., 21. aug. (3. sept.).
- Plāķis, J. 1940. *Anaptikse Lejaszemgales izloksnēs*. // Rīgas Latviešu Biedrības Zinātņu komitejas Rakstu krājums, 23. krājums. – Rīga.
- Rudzīte, M. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. – Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rudzīte, M. 1993. *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika*. – Rīga: Zvaigzne.
- Tambergis, J. 1936. *Bēnes izloksne*. – FBR, XVI.
- LVDA: Blīdiene 64. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Blīdiene. 64. jautājums. Vākusi V. Dambe (1953; ir arī 1952, 1961 u. c. gadu pieraksti).
- LVDA: Ciccere 56. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Ciecere. 56. jautājums. Vācis J. Kušķis (1953).
- LVDA: Džūkste 62. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Džūkste. 62. jautājums. Vākusi Z. Birzniece (1928, 1929, 1930), pēc savākto ziņu piezīmēm uzrakstījusi 1977.
- LVDA: Džūkste 64. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Džūkste. 64. jautājums. Vākusi Z. Birzniece (1928, 1929, 1930), pēc savākto ziņu piezīmēm uzrakstījusi 1977.
- LVDA: Lestene 60. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Lestene. 60. jautājums. Vācis J. Bunkšs (1959).

LVDA: Penkule 62. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Penkule. 62. jautājums. Vākusi M. Graudiņa (1958), papildinājusi B. Laumane (1979).

LVDA: Remte 64. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Remte. 64. jautājums. Vākusi A. Bulkovska (1953), papildinājusi E. Lāce (1982).

LVDA: Vilce 60. *Latviešu valodas dialektu atlanta materiāli*. Vilce. 60. jautājums. Vākusi M. Brence (1954). papildinājusi B. Laumane (1979).

LVIBV, 1976. *Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca*. Sast. T. Jakubaite, V. Ozola, A. Rubīna, N. Sika. Rīga, 1976.

Anaptyxis auf der Morphemgrenze im Infinitiv des Verbes

Zusammenfassung

Im Artikel wird aus morphologischer Hinsicht die für die semgallischen Mundarten der lettischen Sprache charakteristische Erscheinung *Anaptyxis* betrachtet – die Einfügung eines vokalischen Elements zwischen dem Sonanten und dem Geräuschlaut, das die Aussprache erleichtert. Diesmal habe ich mich auf Anaptyxis in einer bestimmten morphologischen Position konzentriert: auf der Grenze der Morpheme (zwischen dem Stamm-Morphem und dem Endungsmorphem) im Infinitiv des Verbes vor der Endung des Infinitivs *-t* oder *-ties* (*ar^at* < *art* 'pflügen' in Līvberze (Birzniece 1959: 322¹) und in Bēne (Tambergs 1936: 141), *ķer^at* < *ķert* 'fangen' in Ciecere (LVDA: Ciecere 56) und in Lestene (LVDA: Lestene 60), *mi^rt* < *mirt* 'sterben' in Džūkste (LVDA: Džūkste 62) und in Penkule (LVDA: Penkule 62)).

Die betrachteten Lexeme mit dem Vokal der Anaptyxis vor der Endung des Infinitivs *-t* (in einigen Fällen vor der reflexiven Endung *-ties*) sind hauptsächlich einsilbige Verben der Stämme *io-* und *sto-*, bei denen sich in der Mitte der Silbe eine tautosyllabische Verbindung mit *-r* oder (viel seltener) mit *-l* befindet. In der sprachwissenschaftlichen Literatur und dem Atlas der lettischen Mundarten sind 17 solche Verben festgestellt, die in den semgallischen Mundarten eine Anaptyxis aufweisen. 13 davon haben tautosyllabische Verbindung mit *-r* (*art* 'pflügen', *bārt* 'schelten', *bērt* 'schütten', *birt* 'fallen', *burt* 'zaubern', *durt* 'stechen', *dzert* 'trinken', *kārt* 'hängen', *kurt* 'heizen', *ķert* 'fangen', *mirt* 'sterben', *spert* 'treten', *vērt* 'aufmachen') und 4 – tautosyllabische Verbindung mit *-l* (*kult* 'dreschen', *gulties* 'sich legen', *smelt* 'schöpfen', *celt* 'bauen').

Die Untersuchungen beweisen, dass die Qualität des Anaptyxisvokals in dieser Position von der Qualität des Vokals der tautosyllabischen Verbindung nicht beeinflusst wird. Man muss anmerken, dass die tautosyllabische Verbindung, ungeachtet der Einfügung des Anaptyxis-vokals, mitunter die Intonation der Silbe beibehalten hat – *dur^at* in Jaunpils (LVDA: Jaunpils 64), *dur^at* 'stechen' in Remte (LVDA: Remte 64), doch einige andere Beispiele beweisen, dass die Intonation der Silbe bei diesen offensichtlich nicht hörbar war, – *dur^at* 'stechen' in Līvberze (Birzniece 1959: 322) und in Lestene (Krīgere 1935: 19).

* Quellenangaben s. Literaturverzeichnis.

Māris BALTIŅŠ**Maz pieminēts fakts Jāņa Endzelīna biogrāfijā**

Par profesora Jāņa Endzelīna mūžu un zinātniskajiem nopelniem rakstīts visai daudz, bieži piesaistot šos rakstus viņa dzīves jubilejām, diemžēl izvērsta zinātniska biogrāfija līdz šim nav tapusi. Lai uzsvērtu starptautisko atzinību, ko izpelnījušies viņa pētījumi, itin labprāt tiek uzskaitītas tās ārzemju augstskolas, zinātņu akadēmijas un zinātniskās biedrības, kuras viņu ievēlējušas par savu biedru, goda biedru vai izrādījušas citādu cieņas apliecinājumus. Šāds uzskaitījums atrodams, piemēram, 1958. gadā publicētajā viņa bibliogrāfijā¹ un pēc tam gandrīz nemainīgi citēts arī turpmāk. Tāpēc liekas dīvaini, ka pat daudzās pēdējo gadu publikācijās nav nemaz pieminēts, ka viņš ievēlēts par Latvijas Universitātes goda biedru. Arī pilnīgākajā līdz šim publicētajā LU goda biedru sarakstā², kas publicēts LU 75 gadu jubilejā veltītajā rakstu krājumā, viņa uzvārds nav atrodams.

Atbilstoši 1923. gada 16. martā Saeimā apstiprinātajai LU Satversmei goda biedra (*socius honorarius*) nosaukums ir visaugstākais pagodinājums, kuru augstskola var kādai personai piešķirt. To parasti īsi pirms LU gadasvētkiem 28. septembrī piešķirta Universitātes padome "par izciliem nopelniem zinātnē, mākslā un tehnikā vispār, kā arī īpaši Latvijas kulturālā uzplaukuma veicināšanā"³. LU goda biedri ieguva privilēģiju ar pilnām balss tiesībām piedalīties Universitātes padomes darbā, kaut gan reāli šīs tiesības neviens no viņiem nav izmantojis.

Pirmie 1920. gada 28. septembrī šo pagodinājumu saņēma Krišjānis Barons un Rainis, bet kopumā visbiežāk šis nosaukums piešķirts līdz 1923. gadam, lai cildinātu ievērojamus zinātniekus un Latvijas neatkarības centienu atbalstītājus ārvalstīs

¹ Egle K. Akadēmiķis profesors Dr. Jānis Endzelīns. Grām.: Akadēmiķis Jānis Endzelīns. Bibliogrāfija. R.: Latvijas ZA izd., 1958, 7.–16. lpp.

² Latvijas Universitātes goda biedri. Grām.: Latvijas Universitāte 75. R.: LU, 1994, 374.–375. lpp.

³ Latvijas Universitātes Satversme. // Valdības Vēstnesis, 1923. g. 28. martā, Nr. 66.

(piemēram, Ogistu Forelu un Emīlu Dumergu). Savas darbības pārskatos LU allaž pašā sākumā publicēja visu goda biedru sarakstu un adreses, lai īpaši izceltu šo personu nozīmīgumu. Vēlākos gados šo nosaukumu neskaidru iemeslu dēļ sāka piešķirt retāk (tas varētu būt saistīts ar goda doktora grāda ieviešanu), pavisam tas līdz 1939. gadam ticis piešķirts 19 reizes.

Nedrīkstētu jaukt goda biedra nosaukumu ar goda doktora grādu, kuru ar $\frac{3}{4}$ pilntiesīgo locekļu balsīm piešķīra katras fakultātes padome, bet Universitātes padome šo lēmumu tikai apstiprināja. Goda doktora grāds dažādās nozarēs laikā no 1924. līdz 1944. gadam ticis piešķirts 110 reizes. Kopumā līdz vācu okupācijas laikam tika ievērots princips, ka LU mācībspēki par goda biedriem netika ievēlēti, tādēļ arī Jānis Čakste kā bijušais LU profesors 1924. gadā kļuva par *Dr. iur. h. c.* atšķirā no citiem valsts prezidentiem, kuri tika ievēlēti par LU goda biedriem.

Atkāpe no šī principa notika 1943. gadā, kad LU (tolaik – Universitāte Rīgā) gatavojās atzīmēt septiņdesmit gadu jubileju vienam no saviem starptautiski pazīstamākajiem zinātniekiem – J. Endzelīnam. Ņemot vērā okupācijas laika apstākļus, nekādu valstisku atzinību piešķirt nebija iespējams, tāpēc galvenā atbildība par jubileju bija jāuzņemas augstskolai. Zinot viņa noraidošo nostāju pret goda doktora grādu, no kura viņš jau iepriekš bija atteicies (arī pēc tradīcijas to parasti nepiešķīra savas augstskolas mācībspēkam, kas bija ieguvis attiecīgo grādu, aizstāvot disertāciju), Universitātes Padome 1943. gada 13. janvārī pēc Dekānu Padomes ierosinājuma ievēlēja Jāni Endzelīnu par LU goda biedru.⁴ Par šādu lēmumu tika nodota 31 balss, vienam padomes loceklim atturoties. Domājams, ka šis lēmums guvis atspoguļojumu sava laikā presē un atreferējumos par jubilejas svinībām LU Aulā, tomēr šo faktu nav pieminējis neviens vēlāk publicēto atmiņu autors.

Šāds Universitātes Padomes lēmums, šķiet, kalpojis par precedentu, jo jau nākamajā sēdē 1943. gada 17. februārī par LU goda biedru vienbalsīgi ievēlēts ilggadējais Latvijas

⁴ Universitātes Padomes sēžu protokoli. Protokols Nr. 344. – LVA, 7427. f., 7. apr., 4. l., 114. lp.

konservatorijas rektors un Teoloģijas fakultātes ārštata profesors Jāzeps Vītols.⁵ Arī viņa pat visjaunākajā biogrāfijā šis fakts nav minēts ne ar pušplēstu vārdu. Līdzīgi 1944. gada 19. aprīlī par goda biedru kļuva ievērojamais sanitārinženieris un kādreizējais LU rektors profesors Mārtiņš Bīmanis.⁶ Savukārt visai ticami, ka vienīgi iepriekšēja precedenta trūkums nav ļāvis līdzīgā situācijā 1942. gadā par goda biedru ievēlēt profesoru Vilhelmu Purvīti, kurš paralēli darbam Latvijas Mākslas akadēmijā visu laiku bija pildījis ārštata profesora pienākumus Arhitektūras fakultātē. Tādēļ viņam vienīgajam vācu okupācijas laikā tika piešķirts arhitektūras goda doktora grāds.⁷

Domājams, ka padomju laikā šie fakti kā neērti tikuši apzināti noklusēti, bet nevar izslēgt, ka tie vienkārši piemirsti, jo bijuši publicēti vienīgi periodikā. Tādēļ, kaut gan par minētajām personām (izņemot M. Bīmani) rakstīts samērā daudz, tie joprojām nav atraduši tiem pienācīgu vietu viņu biogrāfijās. Īpaša piesardzība tādēļ nepieciešama, precizējot norises daudzu ievērojamu zinātnieku mūžā pēc 1939. gada (resp. pēc plašā faktu apkopojuma "Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919.–1939." iznākšanas), jo šis laiks (gan 1939./1940. akadēmiskais gads, gan vēlākās okupāciju varu maiņas) uzskatāms par relatīvi maz pētītu, un apkopojošu darbu par to tikpat kā nav.

A rarely mentioned fact of life of Jānis Endzelīns

Summary

The scientific merit of professor J. Endzelīns was recognised by many foreign universities, academies of science and academic societies. However even the most recent biographies do not include the fact that he became the Honorary Member of the University of Latvia in 1943.

⁵ Universitātes Padomes sēžu protokoli. Protokols Nr. 345. – LVA, 7427. f., 7. apr., 4. l., 118. lp.

⁶ Universitātes Padomes sēžu protokoli. Protokols Nr. 355. – LVA, 7427. f., 7. apr., 4. l., 179. lp.

⁷ Universitātes Padomes sēžu protokoli. Protokols Nr. 338. – LVA, 7427. f., 7. apr., 4. l., 80. lp.

ATCERAMIES**Kārlim Draviņam – 100**

2001. gada 30. decembrī apirt 100 gadu, kopš dzimis Kārlis Draviņš – kurzemnieks, dzimtās Stendes, tās ļaužu dzīves aprakstītājs, kura nesen izdotais apjomīgais darbs *Kurzemē aizgājušos laikos* (Rīgā, 2000), kas veltīts *mūsu mīlās dzimtenes turpmākiem pēitājiem*, ir nozīmīgs ieguldījums latviešu kultūrvēsturē. Bet tā ir tikai daļa no viņa ražīgā devuma.

Krājumā *Pašportreti*¹ K. Draviņš atzīst, ka *visdziļāko prieku mūžā man sniegusi sieviešu mīlestība un radošs pētnieka darbs, vissāpīgāk skārušas mūsu tautas dziļās nelaimes un nevainīgu cilvēku lielās ciešanas*. Mūsu tautas likteņgaitas lielā mērā ir nosacījušas K. Draviņa mūža ritējumu, bet viņa pētnieciskais darbs vienmēr ir bijis rosīgs un daudzpusīgs. Viņš ir sarakstījis pāri par četriem simtiem darbu, kas ietver pētījumus dažādās zinātņu nozarēs – literatūrvēsturē, folkloristikā, tekstoloģijā, kultūrvēsturē, etnogrāfijā. Bagāts un nozīmīgs ir K. Draviņa devums arī valodniecībā.²

K. Draviņš dzimis 1901. gada 30. decembrī Pastendes pagasta Peķos mežsarga ģimenē. Viņš ir mācījies Stendes Ģibuļu pagastskolā (1910–1914), Talsu augstākajā elementārskolā (1914–1915). Pēc atgriešanās no bēgļu gaitām Krievijā K. Draviņš strādāja dažādus gadījuma darbus un pašmācības ceļā apguva zināšanas. No 1921. gada viņš ir mācījies pamatskolas skolotāju sagatavošanas kursos, ieguvis pamatskolas skolotāja tiesības. K. Draviņš strādājis par skolotāju Talsu apriņķī Dursupes pamatskolā un Grobiņas apriņķī Tāšu pamatskolā. Strādājot Tāšos, viņš ir atsaucies uz J. Endzelīna aicinājumu iesūtīt izlokšņu materiālus *Latviešu valodas vārdnīcai*. Viņš sūtīja J. Endzelīnam Tāšu un arī Stendes izlokšnes leksiku.

¹ Pašportreti. Autori stāsta par sevi. Sakārtojies un rediģējis Teodors Zeltiņš. – ASV: Grāmatu Draugs, 1965. – 78. lpp.

² K. Draviņa bibliogrāfiju sk. Baltu filoloģija X. – R., 2001. – 207.–234. lpp.

1925. gadā K. Draviņš tiek iesaukts karadienestā, un vairākus gadus viņš strādā par rakstvedi Galvenajā intendantūras pārvaldē. Šajā laikā viņš mācās arī vakara vidusskolā un 1928. gadā iestājas Latvijas Universitātē Baltu filoloģijas nodaļā.

Studiju gados K. Draviņš ļoti aktīvi iesaistījās LU Filoloģijas un filozofijas studentu organizācijas *Ramave* darbā. *Ramaves* izdotajos rakstu krājumos *Ceļi* ir publicēti K. Draviņa pirmie raksti (piemēram, *Atskaņas, Stendes vietu vārdi, Dažas ziņas par mērī izmirušām Stendes mājām*).

1938. gadā K. Draviņš beidz Latvijas Universitāti. J. Endzelīns ierosina viņu atstāt universitātē gatavoties zinātniskajam darbam valodniecībā. Savukārt fakultāte viņu iesaka darbam par latviešu valodas lektoru Tartu universitātē.

Pēc atgriešanās Rīgā 1944. gadā, kara beigās, K. Draviņš kopā ar dzīvesbiedri Veltu Rūķi uzturējās tēva mājās, vēlāk Ventspilī, no kurienes laivā devās uz Zviedriju.

Visu trimdas laiku K. Draviņš dzīvoja Lundā. No 1945. gada līdz aiziešanai pensijā viņš strādāja Lundas universitātes Slāvu valodu institūtā par zinātnisko izdevumu redaktoru un latviešu valodas un folkloras lektoru. Savus pētījumus K. Draviņš ir publicējis vairākos izdevumos, piemēram, *Scando-Slavica, Sprāklīga Bidrag, Årsbok, Latvju enciklopēdijā*. K. Draviņa vadībā trimdā turpinājās rakstu krājuma *Ceļi* (10.–17. sēj.) izdošana.

K. Draviņa devums valodniecībā saistās ar dažādām tās apakšnozarēm. Jau kopš studiju gadiem viņu ir interesējuši senākie rokraksti un literatūra. Ar vairākiem seniem izdevumiem un manuskriptiem viņš iepazinies gan Tartu universitātes bibliotēkā, gan vēlāk Zviedrijā, Dānijā un Vācijā. K. Draviņš trimdā ir ievērojamākais senāko rakstu pētnieks. Viņš ir rakstījis par atsevišķiem autoriem, valodnieciskā un vēsturiskā skatījumā aplūkojis un izvērtējis daudzus maz pazīstamus vai nepazīstamus senus tekstus. Ir publicēti raksti un apceres, piemēram, par Ādolfiju, J. Birgeru, P. Einhornu, G. Manceli, K. Fīrekeru. Daļa periodiskajos izdevumos vācu valodā publicēto K. Draviņa darbu ir apkopota grāmatā *Altlettische Schriften und Verfasser* (Lundā, 1965).

Nozīmīgs K. Draviņa veikums seno rakstu apzināšanā un izpētē ir 17. gs. autora Georga Elgera rokraksta *Evangelien und Episteln, ins lettische übersetzt von Georg Elger* komentēšana un publicēšana (Lundā, 1961). Par šo darbu Ziemeļamerikas kultūras fonds 1962. gadā K. Draviņam piešķir K. Barona prēmiju literatūras vēsturē. 1976. gadā publicēts (kopā ar Mirdzu Ozolu sagatavotais) tulkojumā sastopamo vārdu reģistrs (*Wortregister*).

1971. gadā K. Draviņš laiž klajā K. F. Temlera 1772. gadā sarakstīto *Glossarium Letticum*, kur pirmo reizi daļa latviešu vārdu salīdzināta ar radniecīgiem vārdiem citās valodās.

Dažos rakstos K. Draviņš ir pievērsies atsevišķu sintakses, morfoloģijas un leksikas jautājumu izpētei, piemēram, *Zur Bejahung der Satzfrage im Lettischen* (*Årsbok 1951/1952*, 1957), *Dažas piezīmes par salikteņiem latviešu valodā* (*Archivs VIII*, 1968), *Let. šķīda 'der Schild'* (*Årsbok 1953/1954*, 1958), *Let. dižs 'groß; erwachsen' und liels dass. in einigen nordkurländischen Mundarten* (*Ceļi XVII*, 1979).

Lielu ieguldījumu K. Draviņš ir devis dialektoloģijā. Kopā ar dzīvesbiedri Veltu Rūķi-Draviņu Lundā publicētais pētījums par Stendes izloksni (*Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden I–II*, 1955–1956; *Verbalformen und undeklinierbare Redeteile der Mundart von Stenden*, 1958; *Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden*, 1962) ir viens no plašākajiem un nozīmīgākajiem vienas izloksnes aprakstiem, kurā ļoti sīki, balstoties uz bagātu ilustratīvo materiālu, atklāta Stendes izloksnes fonētika, morfoloģija.

Vairākos rakstos K. Draviņš ir aplūkojis atsevišķas izlokšņu parādības, kā arī galvenokārt Stendes apkārtnes vietvārdus, to cilmi, piemēram, *Stabilie salīdzinājumi Stendes izloksnē* (*Ceļi XIX*, 1991), rakstu sērijā *Zur Deutung einiger nordkurländischer Ortsnamen* (*Scando-Slavica*, kopš 1968. gada), *Trīs somugru cilmes ūdeņu vārdi Ziemeļkursā* (*Ceļi XII*, 1965), *Die alte Grenze der livischen Dialekte in Nordkurland* (*Språkliga Bidrag*, Vol. 5, Nr. 21, 1965).

Jāpiebilst, ka plašs Stendes izloksnes vārdu krājums ir ietverts K. Draviņa darbā *Kurzemē aizgājušos laikos*, kurā detalizētais

dzimtā novada, tā ļaužu dzīves atspoguļojums sniedz ieskatu kā materiālajā, tā arī garīgajā kultūrā un atklāj ar to saistīto savdabīgo apkārtnes leksiku.

K. Draviņš aizsaules ceļos aizgāja 1991. gada 18. janvārī Lundā. Tā paša gada 14. septembrī viņa pelnus guldīja dzimtenē Stendes kāpos.

K. Draviņa radošais pētnieka darbs valodniecībā jau savulaik ir saņēmis atzinību – izsakot pateicību par nerimtīgo darbību latvisko zinātņu laukā, Annas Ābeles piemiņas fonds 1982. gadā K. Draviņam piešķīra goda balvu par lielo darbu valodas un rakstniecības pētīšanā.

Brigita Bušmane

Latvian Studies, University of Alberta

1937. gada 10. oktobrī Krišjāni Ancīti pieminot

Krišjānis Ancītis (28.10.1911.–08.01.1963.) ir viens no spožākajiem Sēlijas zinātniekiem un daudzpusīgākajiem *Ramaves* filologiem. K. Ancīša dzimtā puse ir Aknīste, kur viņa vectēvs bijis pirmais skolotājs pagastā, tēvs Jānis Ancītis – sabiedrisks darbinieks, labs amata pratējs (seglinieks), muzikants un liels stāstītājs, māte Emīlija (dzimusi Mežaraupe) – veikla audēja, tautas gudrības glabātāja, dziesmu un rakstu zinātāja. Par vecāku gaišumu un ticību savu bērnu panākumiem liecina jaunākajam dēlam dotais vārds Valdemārs. Valdemārs daudzās jomās turpinājis Krišjāņa iesākto.

Pēc mācībām Aknīstes pamatskolā (1920–1924) un Subates reālgimnāzijā (1924–1929) K. Ancītis studējis LU Baltu filoloģijas nodaļā līdz 1934. gadam, strādājis Rīgas komercskolā un 1. ģimnāzijā, mācījies vasaras kursos Polijā, bijis latviešu valodas lektors Varšavas universitātē (1938.X–1939.VI), darbojies Rakstu un mākslas kamerā, bet pēc "baigā gada" – Vēstures muzejā pie Latvijas kultūras atlanta veidošanas. Lai arī vājās redzes dēļ K. Ancītis bijis atbrīvots no dienesta armijā, 1944. gada vasarā viņš tika aizturēts Rīgā uz ielas, iekļauts leģiona 15. divīzijā un nosūtīts uz Vāciju, kur nonācis krievu gūstā un izsūtīts uz Komi APSR Uhtas raktuvēm. Mājās viņš pārnācis 1946. gada Mārtiņos. Padomju gados K. Ancītis

strādājis dažādās darbvietās: bijis izlokšņu materiālu vācējs Latviešu valodas un literatūras institūtam, asistents LVU, zinātniskais līdzstrādnieks ZA Ģeoloģijas un ģeogrāfijas institūtā, korektors izdevniecībā u. c. Mūža nogalē K. Ancītis bija zinātniskais līdzstrādnieks Valodas un literatūras institūta vārdnīcu sektorā. Krišjānis Ancītis apbedīts Rīgas Meža kapos vienā smilšukalniņā ar Alvilu Augstkalnu un Rūdolfu Grabi.

K. Ancīša zinātniskās intereses galvenokārt ietekmējuši viņa LU profesori Ludis Bērziņš un Jānis Endzelīns. Viņa pirmais zinātniskais darbs bija folkloras materiālu vākšana 1931. gada Lieldienu brīvdienās Aknīstes pagasta Kriškānu Ancīšos. Folkloras materiāli [LFK 1268] ir pierakstīti fonētiskajā transkripcijā, papildināti ar skaidrojumiem un pārdomām. Viņa pirmais raksts *Luža Bērziņa garīgā dzeja* ievietots L. Bērziņa sešdesmitās dzimšanas dienas piemiņas rakstu krājumā.¹ Profesora Jāņa Endzelīna aicināts, K. Ancītis izveidojis *Reģistru R. Klaustiņa sakārtotajām dainām*², kurā ietverti *vārdi, kam nozīme mūsu kultūras un dabas vēsturē*.³ No plašā lietvārdu klāsta te var atrast gan visas mitoloģiskās mātes, gan dažādu naudu nosaukumus, vietvārdus, mājvārdus, doti arī raksturīgākie verbi latviešu tautasdziesmās.

K. Ancītis pievērsies folkloras metrikai (gan tautasdziesmu, kā arī mīklu un sakāmvārdu formai), kam veltīti vairāki raksti, bet liela daļa vēl palikusi nepublicēta. Viņš ļoti aktīvi sekojis visiem notikumiem un izdevumiem folkloristikā, recenzējis dažāda satura grāmatas, piedalījies kopkrājuma *Kronvalds* (R., Ramave 1937) veidošanā. K. Ancīša pētījumi par Ansi Lerhi-Puškaiti un Jāni Purapuķi iekļauti *Latviešu literatūras vēsturē*⁴, kuras virsredaktors bija Ludis Bērziņš.

K. Ancītis ir publicējis daudz rakstu par literatūras, pedagoģijas u. c. tematiem, piemēram, *Ceļos* – par Raiņa lugu *Pusideālists*, Jāni Kauliņu, Krišjāni Baronu, par Kārļa Ulmaņa rakstiem, par Andreja Pumpura *Lāčplēša avotiem un paraugiem*;

¹ *Ceļi*, I. – R., 1931. – 46.–63. lpp.

² *Latvju tautas dainas*, XII. – R., 1932. – 334 lpp.

³ Turpat. 6. lpp.

⁴ *Latviešu literatūras vēsture*, III. – R., 1935. – 228.–241. lpp.

Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā – par Jāni Misiņu, Jāni Endzelīnu, Neredzīgo Indriķi, Annu Brigaderi, pedagoģijas vēsturnieku un savas mātes krusttēvu Jāni Kriškānu, Mārtiņu Zīvertu, Garlību Merķeli, Jāni Akurāteru; dažādos laikrakstos – par Vili Plūdoni, Rūdolfu Blaumani u. c. K. Ancītis ir arī dzejojis, rakstījis stāstus, tulkojis. Bet 16 padomju gados viņam bija iespējams publicēt tikai trīs rakstus laikrakstā *Literatūra un Māksla*. K. Ancītis sagatavojis arī kinoscenāriju par latviešu nacionālās atmodas darbiniekiem, bet tas pazudis.

K. Ancīša pirmajās publikācijās valodniecībā ir apkopoti dzimtās Aknīstes vietvārdi. Profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltītajā rakstu krājumā⁵ ir minēts ap 450 vietvārdu, no kuriem daļai pievienotas piezīmes, kas var palīdzēt etimoloģiju skaidrošanā. Daži papildinājumi ietverti *Ceļu* 3. krājumā⁶.

Turpmākajās publikācijās K. Ancītis, tāpat kā citi tā laika LU Baltu filoloģijas nodaļas studenti, pievērsies dzimtās izloksnes izpētei dažādos aspektos. Atsevišķos rakstos valodas dotumi ir atspoguļoti saistībā ar kultūrvēsturisku materiālu. Tā rakstā *Tautas medicīnas materiāli no Aknīstes*⁷ ir apkopoti brāļa Valdemāra izloksnē pierakstītie 30 ārstniecībā lietoto augu nosaukumi kopā ar ilustratīvo materiālu, kas atklāj paaudzēs uzkrāto pieredzi un izmantojams gan tautas medicīnā, gan arī valodniecībā. Piemēram, uzzinām, ka *výtka kàulus* 'purva vārnkājas' *sutynoāj in* 'un' *mozgoāj bārņus, ka soāp kòajas, ka meík's't'i kàuliņi vai ka lèikas kòajiņas. Mozgoāj i ðel vacuma kàiteš*'.

Rakstā *Kā Aknīstē ved siena gabanas*⁸ K. Ancītis detalizēti ir atainojis siena pārvešanu no tālajām pļavām, ar to saistītās palīgiecīmes, stāstījumā ietverot arī izloksnes vārdus, piem., *līkāns* 'apmēram 1,5 m garš iesmam līdzīgs koks ar līku resno

⁵ Ancītis K. Aknīstes vietu vārdi // *Filoloģijas materiāli*. – R., 1933. – 30.–41. lpp.

⁶ Ancītis K. Aknīstes vietu vārdi // *Ceļi*, III. – R., 1933. – 92. lpp.

⁷ *Ceļi*, VIII. – R., 1937. – 234.–239. lpp.

⁸ *Ceļi*, VIII. – R., 1937. – 186.–188. lpp.

galu *gabanu* vešanai', *stubulni* 'nopļauto zāļu gali', *tēcis* 'ar ūdeni pārplūdis, arī [oti slapjš] ceļš vai taciņa'.

Sistemātisku Aknīstes izloksnes izpēti K. Ancītis ir aizsācis visai plašajā apcerējumā *Par Aknīstes izloksni*⁹, kas pamatos balstīts uz paša dzimtā fiksēta izloksnes materiāla. Tajā autors atklāj vairākas izloksnes īpatnības vārdu akcentējumā, raksturojis galvenās intonācijas, minējis svarīgākās iezīmes vokālismā un konsonantismā. Morfoloģijas daļā ir ietverts raksturīgāko piedēkļu apskats, dotas īsas ziņas par vārdšķirām (piemēram, par substantīvu celmiem, to locīšanu, verbu formām, prepozīcijām). Atšķirībā no daudziem citiem 30. gados publicētajiem izloksņu aprakstiem K. Ancīša pētījumam pievienots arī Aknīstes izloksnes vārdu krājums (apmēram 400 vienību). Jāpiebilst, ka *Ceļu* 6. krājumā¹⁰ K. Ancītis ir minējis vēl dažas citas Aknīstes izloksnes parādības, kā arī norādījis uz iespieduma kļūdām FBR 15. sējumā.

Turpinot darbu pie Aknīstes izloksnes izpētes, K. Ancītis, balstoties uz bagāta ilustratīvā materiāla, uzrakstīja apjomīgu monogrāfiju *Aknīstes izloksne*¹¹, kuras izdošanu diemžēl nepieredzēja. Manuskriptu publicēšanai sagatavoja Silvija Raģe, pievienojot tam kopsavilkumu krievu un vācu valodā, kā arī vārdu rādītāju. Lielu darbu rediģēšanas laikā neskaidrību novēršanā, vārdu izrunas, nozīmju, lietojuma precizēšanā ieguldīja arī brālis Valdemārs Ancītis – teicams izloksnes pratējs. Savukārt vārdu rādītāja izveidē iesaistījās dēls Jānis Ancītis. Marta Rudzīte savā recenzijā par K. Ancīša pētījumu ir uzsvērusi tā nōzīmi latviešu valodniecībā: "K. Ancīša monogrāfija *Aknīstes izloksne* ir jauna tipa izloksnes apraksts, kurā atrodams ne tikai fonētikas un morfoloģijas parādību sistemātisks apskats, kā bijis līdz šim, bet ir arī mēģinājums noteikt šo parādību senumu, pārvērtību secību un savstarpējās attiecības. Tā ir pēc iespējas pilnīga izloksnes tagadne un pagātne, pirmā kādas mūsu

⁹ *Filologu biedrības raksti*, XV. – R., 1935. – 161.–196. lpp.

¹⁰ Ancītis K. Daži sīkumi par Aknīstes izloksni // *Ceļi*, VI. – R., 1935. – 89.–90. lpp.

¹¹ Ancītis K. *Aknīstes izloksne*. Izloksnes statika un dinamika. Ievads, fonētika, morfoloģija. – R., Zinātne, 1977. – 375 lpp.

izloksnes vēsturiskā fonētika un morfoloģija."¹² K. Ancīša pētījums palīdz risināt augšzemnieku dialekta un vispār baltu valodu vokālisma jautājumus. Tajā ir raksturota izlokšņu mijiedarbe un tās nozīme izlokšņu attīstībā, aplūkoti arī baltu un slāvu valodu kontakti. K. Ancīša monogrāfija *Aknīstes izloksne* tādējādi ir nozīmīgs ieguldījums ne tikai baltu valodniecībā, bet arī Sēlijas etniskās vēstures jautājumu risināšanā.

Vidzemes etniskās vēstures jautājumu izpētei ir veltīts kopā ar Aleksandru Jansonu sarakstītais plašais darbs *Vidzemes etniskās vēstures jautājumi*¹³. Tā pamatā ir dažādu zinātņu nozaru – antropoloģijas, arheoloģijas, vēstures, valodniecības, etnogrāfijas un folkloristikas – dotumi, kas ļauj izsekot Vidzemes iedzīvotāju etniskajai piederībai, sākot no vidējā akmens laikmeta. Šajā izvērstajā pētījumā ir atklāta somugru un baltu savstarpējā ietekme, parādīts, ka Vidzemē (dažādā skaitā) ir konstatējami gandrīz visu baltu cilšu un tautību pārstāvji, izteiktas atziņas par ģermāņu un slāvu nozīmi latviešu etniskajā vēsturē. Rakstam pievienotas 355 atsauces, ļoti daudz izmantota zinātniskā literatūra arī poļu valodā.

Mūsdienās, kad aktualizējusies svešas cilmes īpašvārdu (personvārdu, uzvārdu, vietu nosaukumu) rakstība, interesi var izraisīt K. Ancīša pētījums *Kādas valodnieciskas polemikas simtgadu piemiņai*, kas publicēts J. Endzelīna 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei veltītajā *Rakstu krājumā* (R., 1959, 269.–303. lpp.). Tajā ir sīki izsekots polemikai, kas risinājās 19. gs. 50. gados, kurā jaunlatvieši J. Alunāns, K. Valdemārs vērsās pret A. Bīlenšteina, R. Šulca uzskatiem. K. Ancītis ciešā saistībā ar tā laika kultūrvēsturisko apstākļu raksturojumu izklāstījis polemikas dalībnieku uzskatus par svešas cilmes īpašvārdu atveidi latviešu valodā, kā arī dažkārt paudis savu attieksmi pret konkrētu jautājumu risinājumu. Piezīmējams, ka savulaik K. Ancīša interesi ir saistījuši arī pareizrakstības jautājumi – par to liecina kopā ar studiju biedru Kārli Kurcaltu sagatavotais darbs *Latviešu pareizrakstība* (R., 1936).

¹² Rudzīte M. No vienas izloksnes vēstures līdz latviešu etniskās vēstures problēmām // *LPSR ZA Vēstis* 1978. Nr. 9. – 150. lpp.

¹³ *Arheoloģija un etnogrāfija*, V. – R., 1963. – 25.–68. lpp.

Nozīmīgs ieguldījums etnogrāfijā un folkloras vākšanas metodikā ir K. Ancīša sagatavotā *Latvju kultūras atlanta* instrukcija līdzstrādniekiem¹⁴. Darbs pēc kultūrģeogrāfiskās metodes uzsākts 1939. gadā. Līdz 1940. gadam jau bijis piesaistīts ap 1000 līdzstrādnieku visos Latvijas pagastos. Liekas, ka savās prasībās pret palīgiem viņš pats sevi izvēlējis par paraugu. Galvenais – līdzstrādniekam jābūt savas zemes un patiesības mīlētājam, izturīgam un lietišķam. *Jūsu darbs ir svarīgs, ievērojams un būs ilgi lietojams [...] tas vajadzīgs zinātnei un tautai!*¹⁵ Lai gan vadītājs ticējis, ka turpmāk mūsu tautas dzīvē nebūs tādu laikmetu, kad pat zinātnei nepieciešamo ziņu vākšana būs bīstama¹⁶, tomēr lieliskā iecere, labi noorganizētā darba aizsākums palicis nerealizēts jau 60 gadus.

Ceram, ka nākotnē sagaidīsim Krišjāņa Ancīša nozīmīgāko rakstu izlasi.

Brigita Bušmane,
Māra Vīksna

¹⁴ Ancītis K. *Latvju kultūras atlants*. – R., 1943. – 78 lpp.

¹⁵ Turpat, 75. lpp.

¹⁶ Turpat, 74. lpp.

HRONIKA**Ceturtā baltistu konference Sanktpēterburgā**

Pateicoties Sanktpēterburgas valodnieka, baltu valodu speciālista **Alekseja Andronova** entuziasmam un enerģijai, neticamais ir kļuvis par realitāti un Ņevas krastos, Sanktpēterburgas universitātes Filoloģijas fakultātē ik gadu marta sākumā tiekas krietns pulciņš dažādu valstu baltistu. 2001. gada **1.–2. marta** konference (tās oficiālais nosaukums ir garš un nedaudz maldinošs: *XXX augstskolu pasniedzēju un aspirantu zinātniskās un metodiskās konferences Baltistikas sekcija*) bija jau ceturtā pēc kārtas un šoreiz tikā veltīta **baltu valodu sintakses jautājumiem**.

Konferences tēžu krājumā pārstāvēti 23 autori no 7 valstīm (Krievijas, Latvijas, Lietuvas, Ukrainas, Norvēģijas, Somijas un Vācijas), nolasīti tika 20 referāti (līdz ar to varēja secināt, ka sintaksistu starp baltistiem tomēr ir mazāk, nekā iepriekšējos gados pulcināto fonētikas vai morfoloģijas un vārddarināšanas speciālistu).

Latviju pārstāvēja **Ilze Lokmane**, analizēdama datīva sintaktiskās funkcijas mūsdienu latviešu valodā un, cita starpā, izvirzīdama jautājumu par to, vai datīvs pie izteicēja debitīvā atzīstams par teikuma priekšmetu vai par determinantu, t.i. teikuma locekli ar sinkrētisku subjekta un objekta nozīmi (starp citu, par latviešu valodas datīva funkcijām runāja arī somu valodniece un tulkotāja **Mirja Itkonena**), **Andra Kalnača**, referēdama par lietvārda locījumu formu sinonīmiju un konkurenci, **Ojārs Bušs**, aplūkodams rakstu nosaukumus kā valodas faktu, kas pētams gan no sintakses, gan no onomastikas viedokļa. **Jānis Rozenbergs** sniedza visai detalizētu pārskatu par dažādām teksta vienībām. Savu ieguldījumu Latvijas sintaksistu pārstāvniecībā deva **Raita Makare** ("Daži jautājumi teikuma sakarā"), kā arī daugavpilietes **Inga Milēviča** ("Latvijas publicistikas valoda: dažas sintakses īpatnības") un **Svetlana Polkovņikova** ("Runas verbu valence").

Latviešu valodas izpētei resp.debitīva sintaktisko īpatnību raksturojumam pievērsās arī **Aleksejs Andronovs** (referāta līdzautors – Lietuvā dzīvojošais flāmu valodnieks **Aksels Holvuts**); cita starpā, šī referāta autori pievienojās dažu valodnieku jau senāk izteiktajam viedoklim, ka debitīvs nav uzskatāms par vienu no latviešu valodas darbības vārda izteiksmēm. Savukārt jaunie norvēģu valodnieki **Sturla Bergs-Ulsens** un **Hanne M. Ekhofa** savā kopīgajā referātā "Ģenitīvs un no lietvārdiem atvasinātie adjektīvi baltu valodās un krievu valodā – tipoloģisks un diahronisks salīdzinājums" secināja, ka plašais minētā adjektīvu tipa lietojums krievu (un it sevišķi senkrievu) valodā pretstata šo valodu ne tikai baltu valodām (kur atbilstīgajās funkcijās lieto gandrīz tikai lietvārda ģenitīvu), bet arī vairākām citām indoeiropiešu valodām, kurās aplūkotā tipa adjektīvi sastopami reti.

Sintaktiskām parādībām, kas pārstāvētas dažādos reģionos, tostarp arī baltu valodās, plašākā areālā skatījumā pievērsās **Anatolijs Nepokupnijs** (Ukraina), kā arī Sanktpēterburgas valodnieki **Jurijs Otkupščikovs** un **Fatima Jelojeva**.

Viens referāts tika veltīts prūšu valodai – **Audrone Kaukiene** (Klaipēda) analizēja saitiņas vietu saliktās darbības vārda formās un secināja, ka prūšu valodā tā bijusi tāda pati, kā citās baltu valodās.

Konkrētām lietuviešu valodas sintakses problēmām pievērsās mūsu kolēģi no Viļņas **Kēstutis Bredelis** (starp citu, uzskatāmi parādīdams, cik daudzveidīgas var būt komatu lietošanas iespējas leksiski nemainīgā teikumā), **Rasole Vladarskiene**, **Vīts Labutis**, klaipeđietis **Albīns Drukteinis**, kā arī **Marija Zavjalova** (Maskava) un **Valentīns Trubinskis** (Sanktpēterburga).

Nākošā baltistu tikšanās Sanktpēterburgā – 2002. gada martā – būs veltīta leksikoloģijas un leksikogrāfijas problēmām.

Ojārs Bušs

Starptautiskā zinātniskā konference "Valoda un augstākā pedagoģiskā izglītība"

Šī gada 27. aprīlī Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskolā (RPIVA) notika Humanitāro zinātņu katedras organizētā starptautiskā zinātniskā konference "Valoda un augstākā pedagoģiskā izglītība", kurā tika risināti lingvodidaktikas, valodas filozofijas, psiholingvistikas un citi jautājumi. Liela uzmanība tika pievērsta valodu pētniecībai pedagoģiskajās augstskolās, kā arī uzsvēta valodas studiju nozīme nākamā skolotāja personības veidošanā. Konference notika Eiropas Valodu gada ietvaros.

Konference bija saturiski bagāta. *Plenārsēdē* ar referātu uzstājās RPIVA rektors, asoc. prof. **Juris Stabiņš**, RPIVA zinātņu prorektore, prof., ĻZA īstenā locekle **Dace Markus**, LZA īstenā locekle **Aina Blinkena** un RPIVA Humanitāro zinātņu katedras vadītāja, asoc. prof. **Viktorija Kuzina**. Trijās sekcijās uzstājās seši referenti no Polijas, pieci – Lietuvas, viens no Baltkrievijas un 13 no Latvijas dažādām augstākajām mācību iestādēm.

Pirmās sekcijas vadītāji: Dr. philol. V. Kuzina, Dr. philol. J. Korsaks, Dr. habil. J. Mendelska. Šajā sekcijā tika analizēts mūzikas terminu lietojums speciālajos tekstos un tematiski neitrālās vārdnīcās (**J. Korsaks** un **M. Streikute** (abi no Lietuvas)). **V. Kuzinas** (Rīga) referātā tika pievērsta uzmanība biežuma vārdnīcu izstrādei un to nozīmei valodu apgūvē. **Mareks Maršaleks** un **Jolanta Mendelska** (abi no Polijas) pievērsās padomju poļu valodas pētniecības vēsturei un uzsvēra, ka padomju poļu valoda ir jauns lingvistisko pētījumu objekts. **Evas Pajevskas** (Polija) referātā analizēta ekoloģijas terminoloģijas veidošanās mūsdienu poļu valodā un šī procesa saistība ar ikdienā lietoto poļu valodu. **Vitauts Rimša** (Lietuva) savā referātā izskatīja tādus latviešu vārdus, ko nepamatoti uzskata par somismiem vai citādiem aizguvumiem (ne lituānismiem), arī dažas citas valodu parādības. **Juzefs Surovaņecs** (Polija) pievērsa uzmanību logopēdijas terminoloģijai un tās indeksa un tēzaura veidošanai. Šajā jomā ir

vajadzīgas tādas programmas, kurām piemīt gan nepieciešamā specifika, gan spēja veicināt valodas tālāku attīstību. **Eva Tīrlinga** (Polija) pieskārās vairākām literatūras un tās mācīšanas problēmām, kas saistītas ar Polijai nozīmīgiem kultūrvēsturiskiem austrumu apgabaliem, kas šobrīd neietilpst valsts teritorijā. Referente analizēja austrumu pierobežas apgabala (*Kresy*) izpratnes divus variantus un austrumu pierobežas literatūras nozīmi poļu literatūras studijās.

Otrās sekcijas vadītāji: Dr. philol. L. Pavlovska, Dr. philol. I. Freidenfelds.

Ilmāra Freidenfelda (Rīga) referātā atzīmētas *dažādas teksta izpratnes iespējas, kas ir atkarīgas no valodas materiāla interpretācijas*, tika minēti piemēri no dažādu valodas stilu un dažādu autoru tekstiem, kas pietiekami raksturo teksta izpratnes dažādumu respektēšanas principu praktiskajā darbā ar valodas materiālu. **Jeļena Jarkova** (Baltkrievija) savā referātā uzsvēra psiholingvistiskas pieejas nozīmi runas uztveršanā un producēšanā divvalodības apstākļos. Viņas pētījumā sintagmātiskai, sintaktiskai, morfoloģiskai un fonētiskai analīzei tika pakļauti teksti, ko bija ierunājuši dzimtajā valodā angļiski runājošie. **Valentīna Kaļiņina** (Liepāja) runāja par studentu sagatavošanu efektīvai sarunu mijietekmei mācību stundās, **Miroslava Kozlovskā** (Polija) sniedza teātra darbu aprakstu, tos analizējot un interpretējot, **Larisa Pavlovska** (Liepāja) uzsvēra frazeoloģijas lomu "Krievu valodas praktiskajā kursā", **Astrīda Skrinde** (Daugavpils) izcēla studentu individuālās atšķirības svešvalodu apguves procesā, **Virdžīnija Tomaite** un **Audrone Raskauskiene** (abas no Lietuvas) pievērsās akadēmiskās prasmes veidošanai svešvalodu apguves procesā: sagatavošanās posmā, rakstīšanā un rediģēšanā, **Gražina Šopa** (Polija) savā referātā sniedza izpratni par vizuālo poēziju, balstoties uz dažu poļu futūristu dzejoļiem.

Trešās sekcijas vadītāji: Dr. habil. philol. Z. Ikere, Dr. philol. V. Ernstsone, Dr. habil. philol. J. Kida.

Trešajā sekcijā nolasītie referāti aptvēra plašu problēmu loku. Šajā sekcijā tika aplūkoti jautājumi gan par valodas kompetences veidošanu, gan svešvalodu prasmju izkopšanas dažādiem

aspektiem, gan par svešvalodu skolotāju izglītības politiku multilingvālas Eiropas kontekstā. Referenti pievērsās mūsdienu lingvistisko teoriju ietekmei uz valodiskās izglītības modernizāciju, dekonstrukcijai kā valodas iekšējai domāšanai, valodas loģiskās analīzes modeļa izmantošanai konkrētas hipotēzes pierādīšanā, kā arī tādām humanitārās izglītības jautājumam kā kultūras identitātes veidošana.

Rota Bankava un **Zigrīda Vinčela** (Rīga) referātā "Starpkultūru komunikācijas iemaņu izkopšana akadēmiskās rakstīšanas apguves procesā" apskatīja mūsdienu sakaru līdzekļu, tostarp datortehnikas izmantošanu akadēmiskās rakstības iemaņu izkopšanā. LU Moderno valodu fakultātes studenti ir iesaistījušies plašā starptautiskā projektā "Kultūru mijiedarbība interneta tīkla simulācijās Eiropas augstākajās mācību iestādēs" (Simulation ideals project: tertiary level). Šajā projektā piedalās universitāšu studenti arī no Vācijas (Brēmenes Universitāte), Francijas, Norvēģijas un Spānijas. **Vineta Ernstsonē** (Rīga) referēja par saskarsmes veidošanas nosacījumiem. Veiksmīgas saskarsmes realizācijai svarīgi ir vairāki komponenti. Tos veido lingvistiskā, sociolingvistiskā un komunikatīvā kompetence. Referātā tika plašāk apskatīti komunikatīvās kompetences jautājumi. **Viktora Galuško** (Sanktpēterburga) un **Natālijas Dainovičas** (Daugavpils) kopreferāts sniedz valodas loģiskās analīzes piemēru, pamatojot tēzi par Kristus tēlā iemiesoto divējādo dabu un tās nedalāmību. Šī tēze tika pierādīta, analizējot sengrieķu terminus, kuri sakņojas Aristoteļa filozofijā izvīrīto kategoriju sistēmā. **Oksana Filina** (Rīga) savā referātā atklāja literatūras nepārvērtējamo lomu skolēnu kultūras identitātes apziņas veidošanā. Referente saistoši parādīja dažādu literatūras ciklu ("literāro koncertu") piemērošanu dažāda vecuma skolēnu grupām.

Tā kā šī konference tika veltīta Eiropas Valodu gadam, tad DPU Angļu valodas katedras vadītāja prof. **Zaiga Ikere** runāja par svešvalodu izglītības virzību uz jauna līmeņa svešvalodu skolotāju sagatavošanu. Mūsdienu svešvalodu skolotājam jāapgūst ne tikai viena, bet gan vairākas svešvalodas, turklāt vienlīdz labā kvalitātē. Šādu svešvalodu skolotāju izglītošana jau

vairākus gadus sekmīgi tiek veikta Daugavpils Pedagoģiskajā universitātē. Profesore uzskatāmi parādīja šādu akadēmisko un profesionālo studiju programmu saturu un realizācijas iespējas.

Jans Kida (Polija) runāja par jauninājumiem valodu apguvē mūsdienu valodniecības teoriju kontekstā. Profesors pieskārs jautājumam par to, ka strauji attīstās jaunas valodniecības nozares, piemēram, lietišķā valodniecība, datorlingvistika, kā arī robežzinātnes: psiholingvistika un sociolingvistika. Referātā tika plaši aplūkoti mūsdienu lietišķās valodniecības uzdevumi un saturs, kas veido teorētisko pamatu sekmīgai valodu mācīšanai. Lielu klausītāju interesi un diskusijas izraisīja RPIVA docētāja **Valda Turina** referāts par dekonstrukcijas kā fenomenoloģiskās redukcijas izmantojamību valodā. Dekonstrukcija ir līdzeklis, lai mēģinātu runāt par valodu no iekšpuses, caur pašu valodu. Dekonstrukcija ir instruments, kā piekļūt valodai no iekšpuses, jo dekonstrukcija kā viena no 20. gs. filozofijas metodēm pievēršas nevis reālajai objektivitātei, bet gan cilvēka pasaules iekšējai realitātei – cilvēka dzīvei, cilvēka pārdzīvojumam.

Ar konferences dalībnieku referātiem var iepazīties RPIVA III rakstu krājumā.

Zaiga Ikere,

Viktorija Kuzina

Romas simpozijs par frazeoloģiju

No 9. līdz 11. aprīlim Romas 3. universitātē notika 4. Starptautiskais frazeoloģijas simpozijs. Simpozijā tika nolasīti 24 referāti, pārstāvot tādas valstis kā Lielbritāniju, Itāliju, Grieķiju, Zviedriju, Ungāriju, Latviju, Šveici un Krieviju.

Trīs dienu darbā izkristalizējās šodienas frazeoloģijas pamatjautājumi. Interesanti, ka arī angļiski runājošo zemju pārstāvji ir pieņēmuši terminu "frazeoloģisms" un vārdu "idioma" (resp., *idiom*) lieto tikai attiecībā uz noteiktu frazeoloģismu tipu. Arvien lielāku nozīmi frazeoloģiskajos pētījumos ieņem valodas korpusa analīze. Savukārt otrs interešu loks lielā mērā saistījās ar parādībām, ko korpuslingvistika nespēj analizēt, proti, ar okazionālām izmaiņām frazeoloģismos

runā. Šī tēma, kas savulaik tika visai nopietni analizēta padomju valodniecībā 70.–80. gados, tagad tiek it kā atklāta vēlreiz, par to liecina arī nenostabilizējusies terminoloģija – daudzi referenti runāja par vienu un to pašu parādību, saucot to dažādos vārdos.

Dažu valodnieku, piemēram, **Džona Sinklēra**, uzstāšanās liecināja par vēlmi rast frazeoloģijai īpašu, savu vietu valodas teorijā, jo frazeoloģija apvieno gan gramatikas, gan leksikas un semantikas problēmas. Tas savukārt marginalizē frazeoloģiju un izkaisu tās pētījumus pa dažādām nozarēm.

Šo domu turpināja arī **Rozamunda Mūna**, kas, šķiet, patlaban ir frazeoloģisko pētījumu aktivitāšu centrā, runājot par frazeoloģismu lietošanas biežuma analīzes iespējām. Šie pētījumi rāda, ka angļu valodā frazeoloģija koncentrējas lēto laikrakstu valodā (divas reizes vairāk nekā kvalitatīvajos laikrakstos un žurnālos). Savukārt reti tā lietota biznesa un akadēmiska satura literatūrā, arī sarunvalodā.

Korpusa jautājumiem pievērsās **Rozamunda Mūna** (Birmingema), **Deivids Minugs** (Stokholma), **Rema Rosīni Favreti**, **Kristīna Desantisa**, **Fabio Tamburīni** (visi no Boloņas), **Deivids Oukjjs** (Halla). Korpuslingvistika attīstījies tik tālu (Angļu valodas bankā uzkrātais leksikas apjoms tuvojas pusmiljardam vārdu), ka lietotāji var tagad izvēlēties dažādu korpusa sastāvu pēc savas izvēles, piemēram, aplūkojot tikai daiļliterāuru vai tikai mutisko valodu, vai tehnisko un mutiski tehnisko korpusa daļu kopā. Tas ļauj daudz precīzāk raksturot atsevišķu vienību izmantošanu attiecīgā reģistrā vai nozarē. Iespējams aplūkot arī tulkoto tekstu korpusu un salīdzināt to ar oriģināltekstiem, vai arī ar valodas korpusu, no kura izslēgti tulkojumi, rodot interesantas atziņas par tulkojumvalodas īpatnībām.

Otram centrālajam jautājumam, proti, okazionālajām izmaiņām, pievērsās **Stīvens Kofijs** (Piza), **Andijs Langlocs** (Bāzele) un **Andrejs Veisbergs** (Rīga), kas analizēja okazionālās izmaiņas frazeoloģijā saistībā ar sinhrono tulkošanu.

Pārējie referāti galvenokārt skāra specifiskus frazeoloģijas jautājumus atsevišķās valodās. Interesanta bija diskusija par tā saukto klišeju jautājumu. Dalībnieki vienojās, ka lietojuma

biežumam nav izšķiroša nozīme klišejas formulējumā, bet tās pamatbūtība ir mēģinājumā lietot vairs neoriģinālu frāzi tādā veidā, it kā tā būtu oriģināla un krāsaina.

Simpozijā tika skarti arī vairāki citi jautājumi, piemēram, tas ka interneta frazeoloģijas bibliogrāfija (www.ims.uni-stuttgart.de/euralex/bibweb) ir tā izvēršusies, ka tajā vairs nav iespējams orientēties.

Simpozijam bija arī moderns jaunievedums, katra dalībnieka izvērstas tēzes (ap 7 lpp.) tika publicētas interneta mājaslapā WWW.uniroma3.it/ling.isp4, kas ļāva interesentiem un dalībniekiem iepazīties ar referātiem jau pirms simpozija. Tādējādi uzstāšanos varēja ierobežot ar tēzēm vai jauna materiāla izklāstu un daudz vairāk laika varēja atlicināt debatēm un diskusijām.

Pamatsecinājums, ko varētu ņemt vērā Latvijas valodnieki, kam rūp frazeoloģija – bez korpusa pētījumiem frazeoloģijas izpēte acīmredzot paliks impresionisma līmenī.

Andrejs Veisbergs

Par kontrastīvistiku Kijevā

Kontrastīvistikai jeb sastatījuma pētījumiem valodniecībā nav sena vēsture. Radusies pirms gadiem 60, pakāpeniski pilnveidojusies, tā šobrīd ieņēmusi stabilu vietu pārējo valodniecības zinātņu vidū. Pētījumu virzieniem tālāk diferencējoties, jau var izdalīt atsevišķas kontrastīvistikas apakšnozares, piem., sastatāmo leksikoloģiju, morfoloģiju, frazeoloģiju, semantiku utt.

Laika gaitā izveidojušies arī kontrastīvistikas pētījumu centri. Par vienu no tādiem nopietniem centriem ir atzīstama Kijevas Valsts lingvistiskā universitāte (agrākais Svešvalodu institūts). Tas arī pats par sevi saprotams, jo mācoties un pasniedzot svešvalodas, valodu salīdzināšana ir zinātniski pamatota un drošs pamats tālākām tipoloģiskām studijām.

Kijevas Valsts lingvistiskā universitāte kopš 1991. gada rīko ik pārgadus plašas zinātniskas konferences par sastatāmās valodniecības jautājumiem, aicinot piedalīties speciālistus no daudzām augstskolām un zinātniskās pētniecības iestādēm. Tā

2001. gada starptautiskajā konferencē, kas bija veltīta sastatāmās semantikas aktuālajām problēmām, piedalījās valodnieki no Viduseiropas un Austrumeiropas valstīm, kā arī no Latvijas un Lietuvas. Lietuvu pārstāvēja Šauļu universitātes Senāta priekšsēdētājs profesors **Aloizs Gudavičs**, kura referāts par kognitīvo un sastatāmo semasioloģiju guva konferences dalībnieku plašu ievēribu. Faktiski tas bija teorētiski dziļi pamatots un tālākiem pētījumiem rosinošs situācijas apskats. Latviešu valodas institūta direktora vietniece **Ilga Jansone** savu referātu bija veltījusi pētījumam par kopīgo un atsevišķo apgērbu nosaukumos baltu un slāvu valodās. Izmantojot plašu lingvistisko materiālu, autore pārliecinoši pierādīja aizgūtās konkrētās leksikas semantisko daudzveidību plašā areālā. LU Romānistikas nodaļas vadītājs **Andrejs Bankavs** pievērsās valodniecībā mazpētītam jautājumam par franču valodas toponīmu un topoetnonīmu savstarpējo mijiedarbību. Visplašāk bija pārstāvēta pati Ukraina, jo, liekas, nebija tādas augstskolas, kuras pārstāvji nebūtu atbraukuši referēt par saviem pētījumu rezultātiem. Īpaši daudz referātu bija par angļu un ukraiņu valodu sastatījuma pētījumiem. Konferences abās dienās (26.–27. septembrī) tika nolasīti 56 referāti, kuri sniedza dziļu ieskatu problemātikas izpētē, ieskicēja vielu tālākiem pētījumiem. Pētījumu rezultāti apkopoti konferences rakstu krājumā, kura galvenais redaktors profesors M. Kočergans bija arī konferences organizators un dvēsele.

Andrejs Bankavs

Ikgadējā valodnieku tikšanās Liepājā

2000. g. 1. decembrī Liepājas Pedagoģijas akadēmijā (LPA) notika ikgadējā – nu jau piektā – konference "Vārds un tā pētīšanas aspekti", kurā valodnieki pulcējās, lai pārrunātu dažādus ar vārda izpēti saistītus jautājumus. Liepājas konferencē ar katru gadu ir paplašinājusies dalībnieku ģeogrāfija – ja pirmajā saietā 1996. gadā piedalījās tikai latviešu valodnieki, tad nākamajos viņiem pievienojās arī lietuviešu kolēģi no Viļņas, Kauņas, Klaipēdas un Šauļiem, baltu un slāvu valodu sakaru

pētnieki no Sanktpēterburgas un Kijevas, bet šajā gadā arī valodnieki no Tallinas un Maskavas. Tādējādi LPA Latvijā pakāpeniski kļūst par nozīmīgu reģionālu zinātniskās pētniecības centru, kas jau ir spējis piesaistīt arī citu valstu valodnieku uzmanību.

Šīgada konference bija nozīmīga arī ar to, ka pirmo reizi tika **piešķirta un pasniegta LPA iedibinātā profesores Antoņinas Reķēnas (1928–1998) vārdbalva par pētījumiem dialektoloģijā un valodas vēsturē**. Zīmīgi, ka ar šo balvu tika prēmēts viens no pēdējo gadu fundamentālākajiem veikumiem latviešu valodniecībā – karšu un komentāru kopums "Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika" (R.: "Zinātne", 1999) – kolektīvs pētījums, kas tapis apmēram pusgadsimtu ilgā laika posmā un kuram savas dzimtās puses (Kalupes, Vārkavas) valodas materiālus devusi arī A. Reķēna. Balvu saņēma darba galvenās veicējas – zinātniskā vadītāja LPA profesore **Benita Laumane** un LU Latviešu valodas institūta vadošās pētnieces **Brigita Bušmane** un **Anna Stafecka**.

Šī konference bija skaitliski un tematiski plaša, jo plenārsēdē un 4 sekcijās tika nolasīti apmēram 50 referāti dažādās valodniecības nozarēs – leksikoloģijā, onomastikā, gramatikā, semantikā, terminoloģijā un stilistikā; dažādu paaudžu latviešu, lietuviešu, igauņu, norvēģu un krievu valodas speciālisti iepazīstināja interesentus ar jaunākajos pētījumos gūtajām atziņām.

Samērā kompakta bija dialektālās leksikoloģijas nozares tematika, šīs jomas speciālisti tradicionāli aplūkoja vairāku izlokšņu leksikas tematisko grupu – ēdienu, mājsaimniecības u.c. priekšmetu, dabas parādību un dzīvu būtņu nosaukumus cilmes un izplatības aspektā. Piemēram, par latviešu un lietuviešu valodnieku kopīgā ekspedīcijā šā gada vasarā iegūtajiem materiāliem interesantu referātu (*Ēdienu nosaukumi Sventājas latviešu valodā*) nolasīja **B. Bušmane**, bet lāsteku nosaukumos latviešu valodā un to cilmes skaidrojumos bija iedziļinājusies **B. Laumane**. Tāpat klausītāju uzmanību saistīja lietuviešu etnomuzikologa **R. Apanaviča** referāts, kurā viņš pēc triju kokļu

tipu izplatības mēģināja šos tipus saistīt ar Baltijas seno iedzīvotāju etnisko piederību.

Tematiski sazarotāki bija onomastikas sekcijā nolasītie referāti – tajos tika aplūkoti kā latviešu, tā lietuviešu vietvārdi un to cilme, iesaukas un to pētīšanas aspekti, kā arī lietuviešu un latviešu valodas kopīgie vārdi.

Kā ik gadus, samērā daudz referātu bija veltīts dažādiem gramatikas jautājumiem. Tie tika risināti gan vairāk vai mazāk vispārināti teorētiskā plāksnē, gan konkrētu gramatisku parādību analīzes ietvaros (**I. Lokmane, G. Smiltiece, A. Kalnača, J. Valdmanis, A. Kaukiene** u. d. c.).

Terminoloģijas jautājumus par pedagoģijas, medicīnas un militārās nozares terminiem, to attīstību un izmaiņām aplūkoja **V. Skujiņa, M. Baltiņš, I. Pūtele**. Terminoloģijas problēmām bija veltīti arī vairāku konferences ārzemju viesu (**A. Kaulakienes, S. Šelova** u. c.) referāti.

Šāgada Liepājas konferencē samērā liela referentu uzmanība bija pievērsta arī vārda semantikas jautājumiem. Tie tika risināti, meklējot gan vārda nozīmju atbilstes citā kultūrā tulkošanas sakarā (**J. Silis**), gan pievēršoties vārdu nozīmju salīdzināšanai un atveides īpatnībām dažāda tipa un dažādu valodas sistēmu vārdnīcās – literārās valodas un izlokšņu vārdnīcās (**I. Jansone, E. Kagaine**), vārdnīcās un ģeolingvistiskos avotos (**A. Timuška**), kā arī vārda semantisko īpatnību atspoguļojumam noteiktās tematiskajās un leksiski semantiskajās grupās (**A. Tisiņa, I. Šmidebergs** u. c.).

Par aktuālām, ar valodu un sabiedriski politisko dzīvi saistītām tēmām pārdomās dalījās sociolingvisti, valodas kultūras un normatīvo jautājumu pētnieki (**I. Druviete, D. Baltaiskalna, V. Ernstsone, M. Stengrevica** u. c.), par transkripciju un īpašvārdu atveidi – **J. Grigorjevs** un **S. Karkonens-Svensons**.

Kā jauna iezīme Liepājas 2000. gada konferencē minama klasiskās filoloģijas speciālistu piedalīšanās, tādējādi paplašinot tradicionālos ar baltu valodām saistītos problēmu lokus.

Elga Kagaine

Teksts: lingvistika un poētika

2001. gadā daudzas valodnieku konferences tika veltītas Eiropas Valodu gadam, izņēmums nebija arī **8. novembra** teksta pētīšanas konference Šauļu universitātē. Lai gan šogad pietiecās mazāk dalībnieku nekā iepriekšējos gados, tas nepadarīja to mazāk saturīgu. Jāatzīst, ka arī ģeogrāfiskajā ziņā dalībnieku loks sašaurinājies – bez Lietuvas valodniekiem no Šauļiem, Viļņas un Kauņas, pārstāvētas bija Latvija (Rīga un Rēzekne) un Ukraina (Kijeva). 3 tematiskajās sekcijās sadalītie 32 referāti deva iespēju vispusīgi aplūkot tekstu kā valodniecības (*Lingvistiskie teksta aspekti*), literaturoloģijas (*Teksta poētika*) un didaktikas (*Didaktiskie teksta aspekti*) pētījumu objektu.

Visvairāk klausītāju pulcēja konferences plenārsēde. No vienas puses, nenoliedzami tāpēc, ka tajā piedalījās ievērojami Šauļu universitātes teksta lingvistikas pētnieki, kas pazīstami ārpus augstskolas, pilsētas un pat valsts robežām. Lietuviešu valodas katedras profesors **Vitauts Sirtauts** (Vytautas Sirtautas) referēja par lingvistisko un poētisko teksta analīzi, Krievu valodas katedras vadītājs profesors **Aloīzs Gudavičs** (Aloyzas Gudavičius) – par metaforu valodā un/vai tekstā, analizējot konceptuālās metaforas Justina Juškaiša dzejā, savukārt Lietuviešu valodas katedras docents **Skirmants Valents** (Skirmantas Valentas) aplūkoja morfoloģisko dalījumu lingvistikā un dzejā, ņemot par pamatu Sigita Gedas (Sigitas Geda) dzejas piemērus. No otras puses, arī tāpēc, ka plenārsēdē varēja noklausīties Rīgas, Kijevas un Viļņas valodnieku referātus. Daudzreiz šajā sēdē izskanēja Francijas vārds: Ukrainas Nacionālās Zinātņu akadēmijas akadēmiķis profesors **Anatolijs Nepokupnijs** savā referātā analizēja Jurģa Baltrušaiša dzejoli "Egles dziesma", kas uzrakstīts 1942. gadā Parīzē, bet Latvijas Universitātes Moderno valodu fakultātes romānistikas profesors **Andrejs Bankavs** – Mišela Žonvāla latviešu tautas dziesmu tulkojumu franču valodā, kas ar Latvijas Kultūras fonda atbalstu izdots 1929. gadā Parīzē. Savā ziņā abi profesori sacentās – cik reižu katrs no viņiem pieminēs *Francijas* vai *franču* vārdu. Vēl plenārsēdes dalībnieki noklausījās Lietuviešu

valodas institūta jaunās humanitāro zināņu doktores **Astas Rīklienes** (Asta Rykliene) referātu. Viņa runāja par reklāmas tekstos izmantotiem daiļdarbu citātiem un to pārfrāzējumu citos tekstos. Visplašāk pārstāvēta bija valodniecības sekcija – paredzēti 12, bet nolasīti 10 referāti. To autori – valodnieki no Rīgas (**Ojārs Bušs**, **Ilga Jansone**, **Regīna Kvašīte**, **Ingrīda Pauniņa**, **Jānis Rozenbergs** – diemžēl, profesors nevarēja ierasties), Viļņas, Šauļiem un Kaunas. Literātu sekcijā pieteikti un nolasīti 8 referāti (no Latvijas tajā piedalījās **Anitra Tisiņa** (Rīga) un **Ingars Gusāns** (Rēzekne)), bet didaktikas sekcijā šoreiz referēja tikai lietuvieši un tā bija vismazākā: no 6 referentiem ieradās tikai 4. Toties šajā sekcijā atlika pietiekami laika diskusijām, kas arī tika pilnībā izmantots.

Visu sekciju sēdes notika specializētajās Humanitārās fakultātes auditorijās. Valodnieki pulcējās Jona Jablonska auditorijā (starp citu, tā ir pirmā kāda ievērojama Lietuvas zinātnes un kultūras darbinieku vārdā nosauktā auditorija fakultātē – to atklāja 1995. gadā). Literātu sekcijas sēde notika Jovara auditorijā (Jovars – īstajā vārdā Jons Kriščūns – dzejnieks, dzimis un dzīvojis Šauļos) – tā atklāta 1999. gadā. Nupat šogad durvis vēra trešā specializētā auditorija – ievērojamā lietuviešu filozofa un nacionālās terminoloģijas pamatlicēja Staša Šalkauska (Stasys Šalkauskis) vārdā nosauktā. Toties didaktikas sekcija darbojās pavisam svaigi izremontētā un iekārtotā modernā t. s. zilajā auditorijā (telpā dominē zilā krāsa). Šīs pārmaiņas ir likumsakarīgas tieši tagad – 2001. gadā Šauļu universitātes Humanitārā fakultāte svin savu 45 gadu pastāvēšanas gadadienu un tam īpaši gatavojas (oficiālās svinības paredzētas 14. decembrī). Savukārt konferences nobeigums tika saistīts ar vēl vienas interesantas idejas īstenojumu – tieši konferences dienas vakarā notika jaunās Kanādas auditorijas (tā izveidota šī mācību gada sākumā) svinīga atklāšana. Uz to ieradās arī viesi no Kanādas vēstniecības Rīgā. Līdz ar to konferences diena – 8. novembris – bija, no vienas puses, vienas lietas beigums, bet no otras – citas sākums.

Kanādas auditorijas tradīciju veidošanā sperti tikai pirmie soļi, bet teksta konferences jau iegājušas otrajā desmitā

(2000. gada rudenī notika desmitā šī cikla konference), tāpēc paredzamas zināmas organizatoriskas pārmaiņas, kas varbūt darīs konferenci vēl pievilcīgāku teksta lingvistikas teorētiķiem un praktiķiem no dažādām valstīm. Ja līdz šim katra konference bija veltīta kādam vienam teksta aspektam, kopš šī gada konferences nosaukums paliks nemainīgs – "Teksts: lingvistika un poētika". Šis nosaukums ir pietiekami lakonisks un tajā pašā laikā plašs, lai piesaistītu visus teksta pētniekus, neatkarīgi no tā, kādā jomā viņi specializējas. Nemainīgs paliks arī konferences materiālu (tēžu?) mākslinieciskais ietērps – jāatzīst, ka dalībnieki bija vienoti: panākts optimāls variants un nav vajadzības to vairs mainīt. Domājams, ka gaidāmas arī konferences periodiskuma izmaiņas – tā tiks rīkota nevis katru gadu, bet reizi divos gados. Tas varētu atvieglot konferences organizētāju pūles nodrošināt kvalitatīvu programmu un plašu teksta lingvistikas pētnieku piedalīšanos. Informācija par šiem un citiem jaunumiem tiks savlaicīgi izsūtīta visiem interesentiem.

Regīna Kvašīte

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Albina AUKSORJŪTE (Albina AUKSORIŪTĒ) (1965) – *Dr. human.*, Lietuviešu valodas institūta vecākā zinātniskā līdzstrādniece, Terminoloģijas nodaļas vadītāja.

Laimute BALODE (1954) – *Dr. philol.*, LU Latviešu valodas institūta pētniece, LU Filoloģijas fakultātes asociētā profesore, Helsinku universitātes lektore.

Māris BALTIŅŠ (1958) – *Dr. habil. med.*, LU Medicīnas fakultātes profesors.

Asnate BAŅCIERE (1973) – *Mg. philol.*, LU Latviešu valodas institūta asistente, LU doktorante.

Genovaite KAČUŠKIENE (Genovaitē KAČIUŠKIENĒ) (1954) – *Dr. human.*, Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes dekāne.

Andra KALNAČA (1965) – *Dr. philol.*, LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras docente.

Angele KAULAKIENE (Angelē KAULAKIENĒ) (1946) – *Dr. human.*, Lietuviešu valodas institūta zinātniskā līdzstrādniece.

Jurģis KAVACS (1961) – *Mg. hist.*, LU Ģeogrāfijas un zemes zinātņu fakultātes Reģionālās ģeogrāfijas un toponīmas zinātniskās laboratorijas pētnieks.

Stasis KEINIS (Stasys KEINYS) (1936) – *Dr. human.*, Lietuviešu valodas institūta vecākais zinātniskais līdzstrādnieks; Viļņas Pedagoģiskās universitātes docents.

Ineta KURZEMNIECE (1970) – *Mg. philol.*, LU Latviešu valodas institūta asistente, LU doktorante.

Benita LAUMANE (1937) – *Dr. habil. philol.*, Liepājas Pedagoģijas akadēmijas profesore.

Anita NAČISČIONE (1941) – *Dr. philol.*, Latvijas Kultūras akadēmijas asociētā profesore.

Ingrīda PAUNIŅA (1976) – *Mg. philol.*, LU Latviešu valodas institūta asistente, LU doktorante.

Janīna ŠVAMBARĪTE (Janina ŠVAMBARYTĒ) (1956) – *Dr. human.*, Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes Lietuviešu valodas katedras docente.

Aušra ŽEMIENE (Aušra ŽEMIENĒ) (1974) – Vilņas Pedagoģiskās universitātes Lietuviešu valodas katedras doktorante, lektore; Lietuvas Juridiskās universitātes Valodas kultūras katedras lektore.

Vida ŽILINSKIENE (Vida ŽILINSKIENĒ) (1942) – *Dr. human.*, Lietuvas Juridiskās universitātes Valodas kultūras katedras vadītāja.

Regīna PETKEVIČIENE (Regina PETKEVIČIENĒ) (1931) – Šauļu universitātes Humanitārās fakultātes Lietuviešu valodas katedras docente.

LINGUISTICA LETTICA 9

Salikts LU Latviešu valodas institūtā
Iespiests Latvijas un Somijas SIA "Madonas poligrāfists"

Metiens 500 eks.